

turkuaz

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi
Turquoise International Journal of Turkish World Scientific Researches

Cilt /Volume: 3, Sayı/Issue: 2, Aralık/December 2022 Ankara

2022
ANKARA

TURKUVAZ

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Turkish World Scientific Researches

Yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel-akademik e-dergidir.

Cilt: 3, Sayı: 2 - Aralık 2022

Volume: 3, Issue: 2 - December 2022

ANKARA

Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Turkish World Scientific Research

e-ISSN: 2717-8609

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin Dizinlendiği veritabanları: ASOS İndex, CiteFactor

SAHİBİ: Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Hacı Bayram Mah., Çankırı Caddesi, No: 45/438, YIBA Çarşısı, Ulus, Altındağ-ANKARA, E-Posta: edt.synergy@gmail.com

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Ankara Üniversitesi, DTCF, Türkiye

Prof. Dr. Hayati AKYOL, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü, Azərbaycan

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahtem CELİLOV, Kırım İşletme Enstitüsü, Ekonomi ve İşletme Fakültesi, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Prof. Dr. Arife Figen ERSOY, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Arshi KHAN, Aligarh Muslim Üniversitesi, Siyasal Bilimler Bölümü, Aligarh, Hindistan.

Prof. Dr. Barno UBAYDULLAYEVA Mashrabjonovna (Maşrabjonovna) Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü "Beşeri Bilimler" Bölümü, Özbekistan.

Prof. Dr. Elmira ZULPİHAROVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV, Özbekistan İlimler Akademisi Dilbilim, Edebiyat ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan.

Prof. Dr. Mustafa YAVUZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Osman SAMANCI, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Özlem BEKTAŞ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) ULJAYEVA, Taşkent Tarımsal Sulama ve Mekanizasyon Enstitüsü Beşeri Bilimler Bölüm Başkanı, Özbekistan.

Prof. Dr. Tattigul KARTAYEVA, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Vitaliy RODINOV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Prof. Dr. Vüsale MUSALI, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Ali ASKER, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Almas İSMAYILOVA, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Mahaçkale, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Alyona Yuldaş Kızı BALTABEYEVA, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan.

Doç. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Eduard LEBEDEV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ, Bakü Avrasya Üniversitesi, Genel Filoloji Böl. Azerbaycan.

Doç. Dr. Elnur AĞAYEV, Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, KKTC.

Doç. Dr. Elza SAMEDLİ, Hazar Üniversitesi Beşeri Bilimler, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı, Azerbaycan.

Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan.

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Maliye ve Muhasebe Bölümü, Kazakistan.

Doç. Dr. Leniyara DZHELİLOVA, Kırım KİPU Üniversitesi, Kırım Tatar ve Türk Edebiyatı ve Gazetecilik Bölümü, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Doç. Dr. Mehmet FİDAN, Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Samet AZAP, Kastamonu Üniversitesi, Türkiye.

Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Z.M.Bünyadov adına Şarkşınalık Enstitüsü, Azerbaycan.

Doç. Dr. Sherzodhan MAHMUDOV, Özbekistan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan.

Doç. Dr. Tahirova Feride İnsan kızı, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi G. İbrahimov adına Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Rusya Federasyonu, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Vecihi Sefa HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Dr. Öğretim Üyesi Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Dr. Farhad RAHİMÎ, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti.

Dr. Hasret İPEK İLÇİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

Dr. İllirjana KACELİ (DEMIRLIKA), Elbasan Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Arnavutluk.

Dr. Lamiye GAFARZADE, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan

Dr. Öğretim Üyesi Melek SARI GÜVEN, Bartın Üniversitesi, Türkiye.

Dr. Öğretim Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL, Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Dr. Öğretim Üyesi Tahir AŞİROV, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye.

Dr. Öğretim Üyesi Uğur TOZKOPARAN, Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Türkiye.

Dr. Vural ÖNTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.

Dergi Editörü: Doç. Dr. Refik Turan, Aksaray Üniversitesi

Editör Yardımcısı: Arş. Gör. Mehmet Özkaya, Necmettin Erbakan Üniversitesi

Yabancı Dil (İngilizce) Editörü: Arş. Gör. Gülşah Öz, Aksaray Üniversitesi

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nesib L. NESİBLİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Cavid Qasimov, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan

Dr. Öğretim Üyesi Çiğdem KARAÇAY, Hitit Üniversitesi, Türkiye

Dr. Milyausha GAYNANOVA, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu.

SAYI HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE

Prof. Dr. Ali ASKER	Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gaffar MEHDİYEYEV	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Afina BARMANBAYLI	Kars Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Cavid QASIMOV	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Güler GAFQASLI	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Leyla DERVİŞ	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Melek SARI GÜVEN	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem ARSLAN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ülkü KÜÇÜKKURT	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Banu DAVUN	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem KARAÇAY	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEYEV	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Resul BABAOĞLU	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semra KILIÇ KARATAY	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur YILMAZ	Aksaray Üniversitesi
Dr. Hasret İPEK İLÇİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

TURKUAZ ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türk Dünyası ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce yayımlanmamış olmak ve sunulduğu bilimsel toplantı bilgileri makale üzerinde belirtilmek kaydıyla yayımlanabilir. Bu durumda etik sorumluluk makale sahibine ait olur.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkçe çalışmalarda Türkçe ve İngilizce; İngilizce çalışmalarda ise 300 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce özete ve 3-5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
4. TURKUAZ Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisine gönderilen yazılar önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
5. Dergide yayınlanan her türlü yazının içeriğinden yazarları sorumludur.
6. Makaleler derginin Dergipark platformu üzerinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkuaz> adresinde yer alan sayfasına yüklenmek suretiyle süreç başlatılmış olur.
7. Dergimiz Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Başlık ve Dipnotlar: Makale başlığı iki yana yaslı, 14 punto, koyu ve Cambria yazı tipinde yazılmalıdır. Başlık en fazla 15 sözcük olmalı, bağlaçlar hariç olmak üzere her sözcüğün ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde makalenin İngilizce başlığı da aynı biçimde yazılmalıdır. Makale ile ilgili belirtilmesi gereken özel hususlar makale kabul edildikten sonra başlığına konulacak (*) ile sayfa altında açıklanacaktır. Çalışmanın kabul edilmesinden sonra yazar(lar)ının adı soyadı ortalı, koyu, 12 punto, Cambria yazı tipinde, soyadı büyük harflerle ve ortalı olarak, yazar sayısı birden fazla ise yazarlar tarafından belirlenen sırayla yazılacaktır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke bilgisi, e-posta adresi ve ORCID numarasına dipnot olarak makalenin ilk sayfasında yer verilmelidir. Dipnotlardaki tüm bilgiler Palatino Linotype yazı tipinde, girintisiz ve 10 punto olmalıdır.

Türkçe ve İngilizce Kısa Özet: Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanmak üzere kabul edilmektedir. Türkçe hazırlanan çalışmalarda Cambria yazı tipinde, 10 punto ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde Türkçe özet ve 300 sözcüğü aşmayacak şekilde hazırlanan İngilizce kısa özet (Abstract) yer almalıdır. Aynı şekilde İngilizce hazırlanan çalışmalarda Türkçe kısa özete yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce kısa özetlerin altında 3-5 anahtar sözcüğe yer verilmelidir.

Bölümler ve Alt Bölümler: Çalışmalarda ana bölüm başlıkları (birinci düzey başlıklar) Arabik rakamlarla numaralandırılarak Cambria yazı tipinde, 12 punto, koyu, sola yaslı ve tümü büyük harf biçiminde yazılmalıdır. Alt bölüm başlıkları (ikinci düzey başlıklar) Cambria yazı tipinde, 11 punto, koyu, sola yaslı, her sözcüğün ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıklar ise Cambria, 11 punto, koyu, italik, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır. Çalışmalarda ana metin Cambria 11 punto ile yazılmalıdır.

Metin içindeki paragraflar en az üç cümleden oluşmalı ve paragraflar arasında bir satır boşluğu bırakılmalıdır. Aynı şekilde başlıkların öncesinde ve sonrasında da bir satır boşluk verilmelidir. Makalenin tamamında girintiye yer verilmemeli, paragraflar arasında önce ve sonra aralık değerleri 0 olmalıdır. Metin içi atıfların yazımında, tablolarda, şekillerde ve kaynakça yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Çalışmalarda araştırmanın özelliğine göre GİRİŞ, YÖNTEM (Evren ve örneklem/çalışma grubu vb.) Veri toplama yöntemleri/teknikleri/araçları ve verilerin analizi), BULGULAR, TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER ve KAYNAKLAR bölümlerine yer verilmelidir. Ancak araştırmanın özelliğine göre yazarlar gerek duymaları halinde farklı bölümler de oluşturabilirler. Bölümlere yeni sayfadan başlanmamalı, bir bölüm bittikten sonra, aynı sayfada diğeri onu izlemelidir. Makale metninin tamamının yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Şekiller ve Tablolar: Şekiller yazım alanından taşmayacak şekilde makale içinde uygun görülen yerlere ortalı olacak şekilde yerleştirilebilir. Ana metinden şekle atıfta bulunulmalı ve mümkünse şekil açıklmalıdır. Her bir şeklin altında Arabik rakamlarla numaralandırılmış bir şekil başlığı yerleştirilmeli, makale boyunca aynı numaralandırma devam etmeli ve APA 6 yazım stiline uygun olarak yazılmalıdır. Şekil başlıkları biçim olarak Cambria yazı tipinde, 10 punto, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Şekil başlığında kaynak kullanılmış ise parantez içinde kaynak bilgisi eklenmelidir. Eğer şekil içinde yazılar varsa, 9 veya 10 punto olacak şekilde Cambria yazı tipiyle yazılmalıdır.

Tablolar sola dayalı olacak şekilde ve tamamında Cambria yazı tipi kullanılarak hazırlanmalıdır. Tablo başlığı, 10 punto ile yazılmalı, başlığın her kelimesinin sadece ilk harfi büyük olmalı ve başlık, tablo sayısının altında verilmelidir. Tablolarda APA 6 yazım stili kullanılmalıdır. Tablolara metin içinde tablo sayısı belirtilerek atıfta bulunulmalı ve tablo

bittikten sonra yorumlanmalıdır. Tablolar, metin içinde kullanıldıkları yerde veya izleyen sayfada yer almalıdır. İlgili not ve kaynaklar, tablonun altında, "Not:" veya "Kaynak:" ifadelerinden sonra belirtilebilir.

Kaynakça: Makalede yararlanılan kaynaklar "KAYNAKÇA" başlığı altında ve varsa ek(ler)den önce APA 6 yazım stiline uygun olarak verilmelidir. Kaynakların tamamı, 11 punto ile ve her bir kaynağın arasında 1 satır boşluk verilerek, Cambria yazı tipinde ve iki yana yaslı, tek satır aralığında, önce ve sonra paragraf değerleri 0 olacak şekilde, girintiye yer vermeden yazılmalıdır. Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içinden atıfta bulunulduğundan, yine aynı şekilde metin içinde kullanılan her bir kaynağa da kaynakçada yer verildiğinden emin olunmalıdır.

Ekler: İhtiyaç duyulması halinde kaynakçadan sonra ve geniş özetten önce, Ekler bölümü oluşturulabilir. Burada makale içinde atıfta bulunulan eklere yer verilmelidir. Birden fazla ek kullanılması halinde numaralandırılması gerekir. Makale içinde tablo veya şekil olarak verilebilecek unsurlara "Ekler" bölümünde yer verilmemelidir.

Geniş Özet: Yazar makalesinde isteğe bağlı olarak varsa Ekler, yoksa Kaynakça kısmından sonra gelecek şekilde 750-1000 sözcükten oluşan geniş İngilizce özete yer verebilir. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve makalenin temel fikirlerini yansıtmalıdır. Geniş özetten aynen alıntıya yer verilmemeli, tablo ve şekil kullanılmamalı, Cambria yazı stiline 11 punto olarak hazırlanmalıdır.

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI

Yayın Etiği

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde bilimsel bilginin objektif bir şekilde üretilmesini ve yaygınlaşmasını destekleyici bir yayın süreci izlenmektedir. Bu sürecin başarılı bir şekilde işleyebilmesi ancak bütün paydaşların (yayıncı, editör(ler), yazar(lar), hakem(ler) ve okuyucu(lar) vb.) etik ilkelere yönelik standartlara uymaları ile mümkün olabilir. Bu nedenle dergi yayın sürecinin tüm paydaşlarının aşağıda belirtilen etik ilkelere uygun davranmaları beklenmektedir:

Yazarların Etik Sorumlulukları

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmak üzere makale sunumu gerçekleştiren yazar(lar)ın etik sorumlulukları:

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi Türkçe ve İngilizce dillerinde özgün bilimsek çalışmaların yayımlanmak üzere kabul edildiği bilimsel-akademik bir e-dergidir. Bu nedenle yazar(lar)ın yayımlanmak üzere özgün çalışmalar sunmaları, başka dergilerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş makaleleri göndermemeleri gerekmektedir.
- Yazar(lar) çalışmalarında yararlandıkları kaynaklara etik ilkeler doğrultusunda ve bilimsel kural ve kaidelere uygun olarak gönderme (atıf) yapmalıdırlar.
- Makaleye katkı sağlamayan şahısların adı yazar olarak bildirilmemeli, makalenin yayımlanmak üzere sisteme yüklenmesinden sonra yazar ekleme, çıkarma veya yazar sırasını değiştirme talebinde bulunulmamalıdır.
- Değerlendirme sürecinde yazar(lar)dan makalelerine ilişkin bilgi ya da ham veri istenmesi durumunda bu bilgi ve belgeler editöre sunulmalıdır.
- Yayımlanma başvurusu yapılan makaleyle ilgili çıkar çatışması-çıkar birliği olan kişileri editörlere bildirmelidir.
- Yazar(lar), makalelerinde kullandıkları verilerin kullanım haklarına, araştırma-çözümlemelerle ilgili izinlerin ya da üzerinde araştırma yaptıkları katılımcıların onayının alındığını belgelemelidirler.
- Yazar(lar), değerlendirme ve erken görünüm aşamasındaki ya da elektronik ortamda yayımlanmış makalesiyle ilgili hatayı fark ettiklerinde bilgi vermek, düzeltmek ya da geri çekmek için editörle iletişime geçmesi gerekir.
- Yazar(lar), etik kurul kararı gerektiren deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı aldığını; etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı aday makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtmeli, etik kurul kararını gösteren belgeyi makalenin başvurusuyla birlikte sisteme yüklemelidir. Ayrıca olgu sunumlarında aydınlatılmış olur/onam formunun alındığına ilişkin bilgiye makalede yer vermelidir.
- Yazar(lar), veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterdiklerinin kanıtlarını (başkalarının ölçek, anket, fotoğraf gibi belgelerinin kullanılması için kendilerinden izin alınması gibi) makale içinde sunmalıdır. Makalelerde araştırma ve yayın etiği ile fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğu belirtilmelidir. Araştırma insan ve hayvan denekler üzerinde gerçekleştirilmiş ise araştırmanın uluslararası bildiriler, kılavuzlar vb uygun gerçekleştirildiği bildirilmelidir.

- Yazar(lar)dan derleme makaleler için etik kurul onayı istenmez. Bununla birlikte etik kurul kararı gerektirmeyen makalelerde de, etik kurul kararının gerekmediği, makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmelidir.

Editör, Editör Yardımcıları ve Alan Editörlerinin Etik Sorumlulukları

- Editörler, hakemlerin, yazar(lar)ın, araştırmacı, uygulayıcı ve okuyucuların bilgi gereksinimlerini karşılamaya gerektiğinde dönüt vermeye, yayın sürecinde düzeltme, açıklama gerektiren konularda açıklık ilkelerine göre davranmaya çaba gösterirler.
- Editörler, makalelerle ilgili olumlu ya da olumsuz karar verirken, makalelerin özgün değeri, alana katkısı, araştırma yönteminin geçerli ve güvenilirliği, anlatımın açıklığı ile derginin amaç ve kapsamını göz önünde tutarlar.
- Editörler, başvurusu yapılan makalelerin önemli sorunu olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına alır, olumlu hakem önerilerini göz önünde bulundurur, ciddi sorun olmadıkça önceki editör(ler)ce verilen kararları değiştirmezler.
- Editörler, derginin yayın politikaları arasında bulunan kör hakemlik ve değerlendirme süreci politikalarını uygular, hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutar, her makalenin yansız ve süresi içinde değerlendirilmesini sağlarlar.
- Editörler, makaleleri alan editörleri ve hakemlerin uzmanlık alanlarını dikkate alarak gönderir, değerlendirmelerin yansız ve bağımsız yapılmasını desteklerler.
- Editörler, makalenin yansız değerlendirilmesi için editörler, hakemler ve yazar(lar) arasındaki çıkar çatışması-çıkar birliği olup olmamasını göz önüne alırlar.
- Editörler, hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması ve sürekli güncellenmesi için arayış içinde olurlar.
- Editörler, akademik görgü kurallarına uymayan ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellerler.
- Editörler, dergi yayın süreçlerini yayın politikaları ve kılavuzlara uygun işletilmesini sağlar, süreçte görev alanları yayın politikaları konusundaki gelişmelerden bilgilendirir, gerektiğinde eğitim programı hazırlarlar.
- Editörler, yayın sürecinde görev alanlar herkesle etkili bir iletişim içinde olur, belirli aralıklarla toplantılar düzenlerler.
- Editörler, değerlendirilen makalelerdeki kişisel verilerin korunmasını sağlarlar; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korurlar.
- Editörler; makalelerde insan ve hayvan haklarının korunmasına özen gösterirler, makalenin katılımcılarının açık onayının belgelendirilmesini önemserler, makalenin katılımcılarına ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalarda izinleri olmadığında makaleyi reddederler.
- Editörler; görevi kötüye kullanmaya karşı önlem alırlar. Görevi kötüye kullanmaya yönelik yakınmalar olduğunda, nesnel bir soruşturma yaparak, konuyla ilgili bulguları paylaşır.
- Editörler, makalelerdeki hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirmelerin düzeltilmesini sağlarlar.
- Editörler, yayınlanan makalelerin fikri mülkiyet hakkını korur, ihlal olması durumunda derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunurlar. Ayrıca yayımlanan makalelerin içeriğinin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi konusunda gerekli önlemleri alırlar; özgünlük-benzerlik denetimini yaparlar.
- Editörler, Dergide yayımlanan makalelere yönelik tutarlı eleştirileri dikkate alırlar, eleştirilen makalelerin yazar(lar)ına yanıt hakkı tanırlar.
- Editörler olumsuz sonuçları içeren çalışmalarını da göz önünde bulundururlar.
- Editörler, Dergiye iletilen yakınmaları inceler ve gerekli açıklamaları yapıp, haklı yakınmalarla ilgili sorunların giderilmesi için gerekli önlemleri alırlar.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi makale değerlendirme sürecinde yazar(lar)ın hakemleri, hakemlerin yazarları tanımadıkları çift yönlü kör hakemlik ilkesi uygulanır, hakemler yazarlar ile doğrudan iletişim kuramaz; makale değerlendirme formları ve metin üzerinde belirtilen notlar ile düzeltme istemleri dergi yönetim sistemi üzerinden editörlerce yazar(lar)a iletilir. Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'ne başvurusu yapılan makaleleri değerlendirecek hakemlerin aşağıda belirtilen etik ilkelere riayet etmeleri beklenmektedir:
- Hakemler yalnız uzmanlık alanı ile ilgili makaleleri değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi yansızlık ve gizlilik içinde yapmalıdır. Bu ilke gereğince inceledikleri makaleleri değerlendirme sürecinden sonra yok etmeli, ancak yayımlandıktan sonra kullanılmalıdır. Uyruk, cinsiyet, dinsel inanç, siyasal inanç ve ticari kaygılar, değerlendirmenin yansızlığını bozmamalıdır.
- Hakemler, çıkar çatışması-çıkar birliği olduğunu anladıklarında, makaleyi değerlendirmeyi reddederek, editörlere bilgi vermelidir.

- Hakemler, değerlendirmeyi akademik görgü kurallarına uygun biçimde, yapıcı bir dille yapmalı; hakaret ve düşmanlık içeren kişisel yorumlardan kaçınmalıdır.
- Hakemler deęerlendirmesini kabul ettikleri makaleyi süresi içinde deęerlendirmelidirler.

Etik İlkelere Uygun Olmayan Durumların Bildirilmesi

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde editörler, hakemler, yazarlar ile ilgili etik ilkelere uymayan bir davranış ya da değerlendirme sürecindeki, erken görünümdeki ya da yayımlanmış bir makale ilgili etik olmayan bir durumun tespiti halinde la karşılaşılması durumunda edt.turkuaz@gmail.com adresine bildirilmesi gerekmektedir.

EDİTÖRDEN

Merhabalar,

Dergimizin yeni bir sayısıyla karşınızda olmanın mutluluğu içerisindeyiz. Dergimizin bu sayısında dokuz araştırma makalesi yer almaktadır. Büyük emek ürünü olan bu çalışmaların beğenilerek okunmasını ve alana katkı sağlamanı diliyorum. Dergimizin bu sayısında, gerek yayınlanmak üzere makale sunan, gerekse yayın ve hakem kurullarımızda görev almak suretiyle destekte bulunan tüm değerli bilim insanlarına şükranlarımı sunuyorum.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, esen kalın...

Doç. Dr. Refik TURAN
Editör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

<i>II. Şah Abbas Döneminde Safevi Devleti İle Buhara Hanlığı Arasında Siyasi İlişkiler</i> Tofiq NECEFLİ	76-90
<i>İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Basınında Türkçülük-Turancılık Faaliyetleri</i> Vedat MERAL	91-105
<i>İran'da Resim ve Animasyon Sanatı</i> Negar KAZEMİ	106-120
<i>Cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamalarında Devlet-Millet Kaynaşmasının Somut Bir Örneği: Adana Tören Takları</i> Oğuz KALAFAT, Emine KALAFAT	121-140
<i>Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Kapsamında Azerbaycan ile Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1990-2020)</i> Elçin NECİYEV, Teymur GASIMLI	141-149
<i>Anthony Jenkinson's Original Map as a Source on the History of the Safavid Empire</i> Lamiya GAFAR-ZADA	150-182
<i>Kazakistan ve Anadolu'da Yaygın Olarak Kullanılan Motiflerden Yıldız, Kuş, Koç Boynuzu, Göz, Baldak, Bereket, Gül, Boynuz Motiflerinin Tasarım Açısından Benzerlikleri</i> Ümit Dikmen	183-203
<i>Günümüzde Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde Üretilen İğne Oyası Tasarım Örnekleri</i> Sevim İŞBİLİR, Gözde SÖNMEZTÜRK, Mehmet GÖÇER	204-223
<i>Teröristten Kahramana Bir Mito: Andranik Ozanyan</i> Kübra GELİR, Hasip SAYGILI	224-239

II. Şah Abbas Döneminde Safevi Devleti İle Buhara Hanlığı Arasında Siyasi İlişkiler

Tofiq NECEFLİ*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 11.08.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1160876

ÖZET

17. yüzyılın başlarında Safevi Şahı I. Abbas'ın (1587-1629) uyguladığı reformlardan sonra Safevi İmparatorluğu her yönlü gelişerek bölgenin güçlü bir devletine çevrilmiş oldu. Bu durum Safevilerin tüm komşu ülkelerle olduğu gibi, Buhara Hanlığı ile de siyasi ilişkilerini etkilemiştir. Böylece, Horasan'a yapılan baskınlara bir müddet ara verilmiştir. Tabii ki, bu durum Safevilerin de işine gelmiştir. Çünkü uzun zamandır savaşlar içinde olan I. Şah Abbas, Buhara Hanlığı ile çıkabilecek yeni bir savaşın çok ağır mali yükünün olacağını ve aynı zamanda ülkenin de ekonomik durumunun kötüye gideceğini çok iyi biliyordu. Bu yüzden, I. Şah Abbas döneminde Safevilerle Buhara Hanlığı arasında iyi ilişkilerin kurulmasına dikkat edilmiş, barışın sürekliliği için karşılıklı anlaşmalar ihmal edilmemiştir. Bazen, taht kavgasına girişmiş Özbek şehzadelerinin Şah I. Abbas'tan yardım istemeleri ise, var olan ilişkilerin Safevilerden yana gelişmesine getirip çıkarmıştır. Lakin I. Şah Abbas'ın vefatından sonra yerine geçen Şah Safi (1629-1642) zamanında Buhara Hanlığı ile münasebetler iyice bozuldu. Buhara Hanlarının barış anlaşmalarını bozması var olan iyi ilişkileri gerginleştirerek, iki devletin de zarara uğramasına neden oldu. Artık, Özbeklerin Horasan'a baskınları sürekli hal almaya dönüştü. Safevilerin Buhara Hanlığı ile siyasi ilişkileri 17. yüzyılın 40'lı yıllarında ise iyi yönde gelişme sağlamaya başladı. II. Şah Abbas (1642-1666) hâkimiyetinin hemen başlarında Buhara Hükümdarı İmam Kulu Han'ın (1611-1642) Hac ziyareti için Safevilere müracaatı ve ardından sefer zamanı II. Şah Abbas tarafından çok iyi karşılanması bu kötü gidişatı ortadan kaldırmıştır. İmam Kulu Han'ın vefatından sonra Buhara Hanlığı'nda yaşanan taht savaşları Safevi-Buhara siyasi ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Öyle ki, Belh Hâkimi Nadir Muhammed Han'ın taht mücadelesinde oğlu Abdülaziz'e mağlup olarak Safevilere sığınması, iki taraf arasında yaşanan ilişkilerde II. Şah Abbasî adeta üstün duruma taşımıştır. Safevi Şahı'nın yardımı ile Nadir Muhammed Han'ın tekrar Belh'e sahip çıkması, bu defa Abdülaziz Han'ın Safevilere iyi davranarak barış istemesi ile sonuçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: II. Şah Abbasi, Buhara Hanlığı, İmam Kulu Han, Nadir Muhammed Han, Abdülaziz Han.

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü /Azerbaycan. E-mail: tofignajfli@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6206-5449>

Political Relations between the Safavid State and the Khanate of Bukhara during the Reign of Shah Abbas II

ABSTRACT

At the beginning of the 17th century, as a result of the far-sighted policy of Shah Abbas I (1587-1629), the Safavid Empire became one of the most powerful states in the region politically, economically and militarily. The victory of the Safavid Shah in the war against the Ottoman Empire resulted in the recapture of the territories he lost to the Ottomans. These historical realities had an impact on the political relations of the Safavid state with the Khanate of Bukhara. The khans of Bukhara had to come to terms with these realities. Consequently, their incessant attacks on Khorasan slowed down considerably. On the other Hand, Shah Abbas I was well aware that the war with the Khanate of Bukhara requires huge financial resources and considerably complicates the economic situation in the country. Therefore, during the rule of Shah I Abbas, the relations of the Safavid Empire with the Khanate of Bukhara were of peaceful character and based on mutual understanding. This even made it possible for Uzbek princes fighting for the throne to seek the support of the Safavid Shah. However, during the rule of Shah Safi (1629-1642), a successor of Shah Abbas I, the relations of the Safavid state with the Bukhara Khanate became very tense. Due to the violation of the peace agreements by the khans of Bukhara, both sides suffered from weakened diplomatic relations and the Uzbek raids on Khorasan intensified. In the first years of the reign of Shah Abbas II (1642-1666), the ruler of Bukhara, Imam Kulu Khan's (1611-1642) appeal to the Safavid court to perform the Hajj pilgrimage and his warmly welcome by Shah Abbas II contributed to the strengthening of political contacts between the two states overshadowing their existing discord. The political relations between the Safavid state and the Khanate of Bukhara became more stronger in the mid-1740s. The defeat of the ruler of Balkh, Nadir Muhammed Khan by his son Abdulaziz in the struggle for the throne forced the former to take refuge at the court of Shah Abbas II in order to get support. This once again confirms the existence of political ties between the two countries. The strengthening of Nadir Muhammed Khan in Balkh with the help of the Safavid Shah, forced Abdulaziz Khan to improve diplomatic ties with Shah Abbas II in order to maintain peaceful relations with the Safavids.

Keywords: Shah Abbas II, Bukhara Khanate, Imam Kulu Khan, Nadir Muhammed Khan, Abdulaziz Khan.

Giriş

1590 yılında I. Şah Abbas, Osmanlı Devleti ile İstanbul Barış Antlaşması'nı imzalayarak zaman kazanmış ve kısa sürede gerçekleştirdiği reformlar merkezi hükümeti güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda güçlü bir düzenli ordu da oluşturmuştur. Ağustos 1598'de, yeni kurulan düzenli Safevi ordusu, Herat yakınlarındaki Puli-Salar Savaşı'nda Şeybani ordusunu yendi ve Horasan'ın kontrolünü tamamen ele geçirdi.

Bu dönemde Safevi-Özbek ilişkilerinin doğası önemli ölçüde değişti. Puli-Salar yenilgisinden sonra Buhara'daki Astrahan Hanedanı ve Hiva'daki Arapşahlar Hanedanı yönetimde güçlendi. Özbekler Horasan'dan tamamen çekilmek zorunda kaldıkları için bir daha Horasan'a saldıramadılar ve hatta Safevi saldırılarına karşı ülkelerini savunmaya başladılar. Şah Abbas'ın Buhara ve Hive Hanlıklarına karşı izlediği politika, önce Belh'i, ardından Maveräünnehr'i Özbeklerden almak ya da en azından kendisine tabi bir Özbek sultanı tarafından yönetilmesine çalışmak ve bu amaçla Özbeklere karşı mücadele etmektir.

17. yüzyılın başlarında I. Şah Abbas'ın akıllı ve ileri görüşlü politikası sonucunda Safevi Devleti siyasi, ekonomik ve askeri açıdan bölgenin en güçlü devletlerinden biri haline geldi. Safevi Şahı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı askeri operasyonlarda kazandığı zafer, kaybedilen toprakların geri kazanılmasını kolaylaştırdı. Bu tarihi gerçekler Buhara Hanlığı ile ilişkileri etkilemiş ve Buhara Hanları bu gerçeklerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, onların Horasan'a aralıksız saldırıları büyük ölçüde azalmıştır. Öte yandan I. Şah Abbas, Buhara Hanlığı ile savaşın çok büyük mali maliyetler gerektirdiğinin ve ülkedeki ekonomik durumu büyük ölçüde karmaşıklaştırdığının farkındaydı. Bu nedenle I. Şah Abbas döneminde Safevi Devleti'nin Buhara Hanlığı ile ilişkileri neredeyse barış ve karşılıklı anlayış içinde gerçekleşmiştir. Bu, taht için savaşan Özbek şehzadelerinin Safevi Şahından yardım istemesini mümkün kılmıştır.

Ancak I. Şah Abbas'ın varisleri döneminde Buhara Hanları barış antlaşmalarını ihlal ettiler. Bu, taraflar arasındaki diplomatik ilişkileri önemli ölçüde zayıflattı.

1. I. Şah Safi Döneminde Safevi Devleti'nin Buhara Hanlığı İle Askeri-Politik İlişkileri

I. Şah Safi (1629-1642) döneminde Osmanlı Devleti ile askeri operasyonların devam etmesi ülkedeki sosyo-ekonomik durumu daha da karmaşık hale getirmiş ve baş vezir Sarı Tağı Han buna karşı önlem almaya çalışmıştır. Belh hükümdarı Nadir Muhammed Han ve emirleri, Safevi devletindeki hükümet değişikliğinin yol açtığı kargaşadan yararlanmak istemiş ve bu amaçla 1629 yılın yazında, Meymene hâkimi Uraz Kuşbey komutasındaki Nadir Muhammed Han'ın birlikleri, Herat'ta Safevilerin elindeki Badgis eyaletine saldırarak eyaleti yağmalayıp ekinlerini yakmış ve bunun yanı sıra Maruçak ve çevresindeki her şeyi yok etmişlerdir (Aydoğmuşoğlu, 2014: 107).

O sırada Nisa ve Darun'a yürüyen Horasan birliklerinin komutanı Zaman Bey, Maruçak Kalesinin kuşatma altında olduğunu öğrenerek, durumu düzeltmek ve kuşatma altındaki halka yiyecek sağlamak için Mecnun bey Bacistani liderliğindeki bir askeri birliyi oraya gönderdi. Uraz Bey onu durdurmak için bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Maruçak yakınlarında Mecnun Bey'in kuvvetleri Uraz Kuşbey'in ordusuyla karşılaştı. Özbekler savaşta yenildiler ve çok sayıda Özbek askeri öldürüldü. Uraz Kuşbey'i ve Yalangtuş Bey'in yeğenleri de dâhil olmak üzere birçok Özbek Safevi tarafından esir alındı (İsfehanî Muhammed Yusuf, 1372:6, Munşi, 1317: 34).

Uraz bey, Horasan Beylerbeyi Zaman Bey'e bir mektup yazarak eylemlerinden dolayı özür diledi ve olaydan kendisinin sorumlu olduğunu söyledi. I. Şah Abbas döneminde var olan barış ve dostluğu korumaya çalışacağını, Nadir Muhammed Han'ın uzlaşma istediğini, I. Şah Safi'ye başsağlığı ve tebrik için bir elçi göndereceğini söyledi. Zaman Bey verdiği yanıtta, barışçıl ilişkilerin kurulması yönündeki önerilerini destekleyerek Maverâünnehr Özbeklerinin Horasan'a yönelik saldırılarını durduracaklarını vurguladı (İsfehanî Ebû Müslim, 1368: 61-63, Kazvini, 1384: 114).

Uraz Bey'in söyledikleri I. Şah Safi'ye iletildi. Safevi Şahı, Osmanlı Devletinin Bağdat'a saldırısını beklediği için Uraz Bey'in özrünü kabul etti ve dikkatini Bağdat'a çevirdi. Ayrıca I. Şah Safi, Kasım 1629 çatışmalarında yakalanan Özbek esirleri serbest bıraktı. Buna karşılık, İmam Kulu Han, Çahar Cuy'da yakalanan iki Safevi esiri serbest bıraktı. Safevi-Özbek sınırındaki uzlaşma yaklaşık 18 ay sürdü (Burton, 1997: 177).

Nadir Muhammed Han, Horasan'da Kızılbaşlar ile Özbekler arasındaki çatışmaları dikkate alarak Çiçektav ve Meymene hükümdarı ünlü Özbek askeri komutanı Uraz Bey'i Kızılbaş vilayetlerinde – Maruçak ve Murgab'daki sınır hattını korumakla görevlendirdi (Burton, 1997: 177). Fakat Safevi-

Osmanlı savaşının devam etmesinden yararlanan Buhara Hanı'nın Horasan'a askeri seferleri daha yoğun hale geldi. 1634 yılının ortalarında, Sultan Abdülaziz komutasındaki Buhara ordusu, dört bin kişilik bir birlikle Cem ve Havof'a saldırmış, soygun ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuş, Horasan'ın Safevi birlikleri savaş alanına yaklaşırken Buhara askeri birlikleri geri çekilmiştir (İsfehanî, 1372: 174). Buna müteakiben Sultan Abdülaziz 20.000 kişilik bir ordu toplayarak Horasan'da Husaviyya ve Farah topraklarına yürüdü. Farah Kalesini yirmi gün kuşattı, ancak kaleni ele geçiremeyince Belh'e geri döndü (İsfehanî, 1372: 207-208, Pavlova, 1993: 83-84).

Temmuz-Ağustos 1636'da Abdülaziz Sultan, yenilgisinin intikamını almak için tekrar 3.000 kişilik bir kuvvetle Horasan'a saldırdı. Horasanlılar bu saldırıdan haberdar oldukları için hazırlıklı olarak düşmana ezici bir darbe indirdiler. Buhara Hanlığının ordusu geri çekilmek zorunda kaldı (Burton, 1997: 187). Bununla birlikte, Özbeklerin Horasan'ı istilaları 1637 sonbaharında da devam etti. Özbeklerin Herat ve Meşhed'i ele geçirme girişimleri başarısız oldu. Abdülaziz Sultan Meşhed'i kuşatmayı düşünse de şehrin tahkim edildiğini görünce geri döndü (Burton, 1997: 191).

Muhammed Masum'a göre 1641'de Yalangtuş'un önderliğinde Özbeklerin Merv'i ele geçirme girişimi engellendi. Halef Bey ile Herat hükümdarı Hasan Han'ın birleşik kuvvetleri, Tecardu köyünde Özbek kuvvetleriyle karşılaşmış ve ağır bir yenilgiye uğramıştır. Üç bin askerini kaybeden Özbekler kaçmak zorunda kaldılar. I. Şah Safi, Özbeklere karşı bu zaferi takdir ederek dövüşte kahramanlık gösteren bazı askerlere değerli kıyafetler ve hediyeler verdi (İsfehanî, 1372: 44, Pavlova, 1993: 85).

1640'ların başında bölgenin siyasi hayatındaki radikal değişiklikler, Herat'a yönelik tehdidi önemli ölçüde azalttı. İmam Kulu Han kör olduktan sonra, kardeşi Nadir Muhammed Hana tahta çıkması için davet gönderildi. Bu olay, Horasan'a saldırı politikasını sürdürmek için artık yeterli güce sahip olmayan Nadir Muhammed'in oğulları arasında bir tartışmaya neden oldu (Tumanoviç, 1989: 153).

Mayıs 1641'de İmam Kulu Han gözündeki iltihap nedeniyle tahttan çekildi ve kardeşi Nadir Muhammed Han iktidara getirildi. Tahtı Nadir Muhammed Han'a veren İmam Kulu Han, Mekke'ye gitmeye karar verdi (Hidayet, 1380: 6901).

İmam Kulu Han, Hindistan üzerinden Mekke'ye Hacca gitmek niyetindeydi. Ancak Nadir Muhammed Han, kardeşinin Hindistan valisi Şahca Han'ın sarayına gitmesini istemediği için kardeşinin bütün servetini zimmetine geçirdi ve onu Safevi toprakları üzerinden Mekke'ye gönderdi (Kazvini, 1384: 360-361, Şamlu, 1374: 271-272). Muhammed Saleh Kenbu, İmam Kulu Han'ın Hindistan'dan Hacca ihramlı olarak gitmeyi planladığını yazıyor. Fakat Nadir Muhammed Han, Hanın İrak üzerinden yani Safevi topraklarından oraya gitmesi gerektiğine karar verdi. Aynı zamanda, Hac ziyareti sırasında Han ile birlikte olmak isteyen sevgili eşi Oyhanım da dâhil olmakla, Hanın akrabalarından hiçbirinin onunla gitmesine izin vermemiş İmam Kulu Hanı Safevi sarayına göndermiş ve bütün mal varlığına el koymuştu (Kenbu, 1972: 288).

Bu dönemde Safevi İmparatorluğu ile Buhara Hanlığı arasındaki ikili ilişkilerde önemli siyasi olaylardan biri de İmam Kulu Han'ın kutsal Kâbe'yi ziyaret etmek için Safevi Sarayı'nı ziyaret etmesiydi (Munşi M. Y, 1956). İmam Kulu Han bin kişi ile Hac için yola çıktı. Ancak yolda Nadir Muhammed Han'ın gönderdiği bir grup tarafından soyuldular ve mürettebatın bir kısmı öldürüldü. İmam Kulu Han ve diğer birkaç kişi Karakul ve Çahar Cuy'dan Merve kaçtı. Merv hükümdarı Murtaza Kulu Han Kaçar İmam Kulu Han'ın Merve gelişini hemen I. Şah Safi'ye haber verdi. İmam Kulu Han'a eşlik edenlerin gitmek zorunda oldukları şehirlerin tüm görevlilerine ve kadılarına Hanla buluşup ona eşlik etmeleriyle ilgili gerekli emirler verildi. Nadir Muhammed Han, kardeşine iyi davranmasını söylemek için I. Şah Safi'ye iki elçi gönderdi. İlk elçi Muhammed Yusuf,

6 Nisan 1642'de Kaşan'da I. Şah Safi ile bir araya geldi. İkinci elçi aynı yılın Mayıs ayında Safevi sarayına geldi. Şubat 1642'de şahın emriyle Buhara Hanının karşılanması Murtaza Kulu Han'a havale edildi. Şah'ın bu eyleminin temel amacı, gelecekte Safevilere saldırmasını önlemek için Nadir Muhammed Han'a karşı ana baskı unsurunu ele geçirmektir (İsfahanî, 1372: 295, Burton, 1997: 209).

I. Şah Safi, Nadir Muhammed Han'dan gelen elçi Muhammed Yusuf'a iyi davrandı. Hatta Safevi Şahı, elçiyi İstanbul, Moskova ve Hindistan'dan gelen elçilerle birlikte ava bile davet etti. I. Şah Safi'nin Buhara Hanının elçisine karşı nezaketi ve eski Buhara Hanı İmam Kulu'ya karşı sıcak tutumunun bir nedeni vardı. I. Şah Safi'nin Kandahar'ı geri almak için Horasan'a asker göndermişti. Bunun için Nadir Muhammed Han'ın desteğini ya da tarafsızlığını sağlamaya çalışıyordu. Ancak Safevilerin Kandahar'ı ele geçirme planları I. Şah Safi'nin 1642 yılı Mayıs ayındaki ani ölümüyle rafa kalktı (Burton, 1997: 210).

2. II. Şah Abbas Döneminde Safevi Devleti'nin Buhara Hanlığı İle Politik İlişkileri

I. Şah Safi'nin ölümünden sonra, on yaşındaki oğlu Sultan Muhammed Mirza, 16 Mayıs 1642'de II. Şah Abbas adıyla Kaşan'da tahta çıktı. II. Şah Abbas, babasının İmam Kulu Han ve Nadir Muhammed Han'a karşı politikasını Başbakan Sari Tağı Han'ın himayesinde sürdürdü. Merv Beylerbeyi Murtuzagulu Han Kacar Şah'ın talimatı doğrultusunda onlara konukseverlik göstermiş ve İmam Kulu Han 'a değerli hediyeler vermiştir. Meşhed beylerbeyli Menuçöhr Han'ın oğlu Garçigay Han, İmam Kulu Han'ı şatafatlı bir şekilde karşıladı. II. Şah Abbas, Hanın İmam Rıza'nın Meşhed'deki türbesini ziyaret etmesinden memnun oldu ve Kızılbaş Emiri'ne onlara gerekli hizmetleri sağlaması talimatını verdi. Nadir Muhammed Han'ın gönderdiği elçi, üç haftalık gecikmenin ardından Safevi elçisi ile birlikte Buhara'ya gönderildi. Nadir Muhammed Han bu durumdan memnun oldu (Burton, 1997: 210).

II. Şah Abbasi, eşik ağasıbaşı ve Tahran valisi Murtaza Kulu Han Biçerli'ye İmam Kulu Han'a refakat etmek ve Kazvin'e getirmekle görevlendirdi (Burton, 1997: 210). İmam Kulu Han'ın Kazvin yakınlarına gelmesinden sonra, II. Şah Abbas'ın emriyle misafirin gelmesi münasebetiyle, Kazvin'in kasabalarından birinde - Bedistan'da büyük bir tören düzenlendi. Safevi Şahı, Başkomutan Rüstem Han, Horasan Beylerbeyi ve üst düzey emirlerle misafiri karşılamak için acele etti. Birçok kişi Hanı karşılamak için şehrin sokaklarına toplandı. Davul ve zurna sesleri her yerde duyulabiliyordu. Bu şenlikler sırasında, 21 Ekim 1642'de Şah, şehirden iki mil uzakta, Bedistan'ın eteklerinde Han'ı karşıladı. İkisi de attan inip birbirlerine sarıldılar. Ardından bu vesileyle düzenlenen şenlikleri izlediler. Sonra tören yerinden bir mil ötedeki bir imaretgaha gittiler. Ertesi gün, bu konakta Han'ın onuruna büyük bir ziyafet verildi. Şah, Han ile görüştüğünde ona tekrar sarılıp elinden tutarak içeri davet etti (Vahid, 1329: 25). İmam Kulu Han'ın onuruna bir ziyafet düzenlendi ve kendisine değerli hediyeler taktim edildi. Şah, hayatının geri kalanını Safevi sarayında geçirmesini ona teklif etse de İmam Kulu Han bu teklifi kabul etmedi ve Hacca gitmekte kararlı olduğunu söyledi (Burton, 1997: 211).

İmam Kulu Han iki buçuk ay Kazvin'de kaldı ve bu süre boyunca II. Şah Abbas'ın emriyle her gün onun için şatafatlı ziyafetler ve şenlikler tertip edildi. Zengin insanlar ve hayırsever emirler ona değerli hediyeler sundular. Kazvin'de kaldığı süre boyunca yaklaşık yirmi bin tümen topladı. Bundan sonra İmam Kulu Han, Şah'tan Mekke'ye yolculuğuna devam etmesi için müsaade istedi. Kasım 1642'nin başlarında Şah, İmam Kulu Han'ı Bağdat'a ulaşana kadar yeterli para ve yiyecekler temin ederek Mekke'ye uğurladı (Burton, 1997: 211).

İmam Kulu Han'ın II. Şah Abbas tarafından üst düzeyde karşılanmasından korkan Nadir Muhammed Han, Safevi devleti ile dostane ilişkileri güçlendirmek ve İsfendiyar Han'ın kardeşi Ebû'l Gazi Hanın şah tarafından desteklenmesinin karşısını almak maksadıyla 1644 yılında emirlerinden Muhammed Tahir Bakavul'un önderliğinde bir diplomatik heyeti İsfahan'a gönderdi. Aslında elçi heyetinin Safevi sarayının İmam Kulu Han ve Nadir Muhammed Han'a karşı tutumunu belirlemesi gerekiyordu (Vahid, 1329: 101, Azimova, 2021: 420). Nadir Muhammed Han'ın elçisi Safevi sarayında üst düzeyde karşılandı. Elçinin getirdiği değerli hediyeler bazı emirlere ve üst düzey yetkililere dağıtıldı. Kızılbaş emirleri ona beş bin tümen değerinde hediyeler verdiler. Temmuz 1644 yılında elçiye vatanına dönmesine izin verildi. Onunla birlikte Sultaniyye ve Zencan valisi Sarı Han Beydili'nin oğlu Safıgulu Sultan Belh'e elçi olarak gönderildi (İsfehanî, 1372: 407, Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 44).

1640'larda Türkistan Hanları arasındaki ilişkiler çok gerginleşti. 1642'de vefat eden Hiva Hanı İsfendiyar Hanın haleflerinin genç olmasından yararlanarak Nadir Muhammed Han torunu Muhammed Kasım Sultanı güçlü bir orduyla Urgenç'e gönderdi. Urgenç'i kontrolü altına alan Muhammed Kasım Sultan burada büyük miktarda servet ele geçirdi. Bununla Nadir Muhammed Han'ın gücü iki katına çıktı. Ardından Hiva'yı ilhak etmeye çalıştı (Vahid, 1329: 101).

Bir süre sonra Safevi hükümdarı II. Şah Abbas, Nadir Muhammed Han'ın oğlu Abdülaziz Han'a Sultaniyye hâkimi Safıgulu sultanının önderliğinde bir heyet göndererek Hive Hanlığına yönelik yürüyüşlerini durdurmasını istedi (İsfehanî, 1372: 410). Safeviler her zaman Buhara Hanlığı ile Hive Hanlığı arasındaki güç dengesini korumaya çalıştıkları için, bir heyetin gönderilmesi Buhara Hanları tarafından hoş karşılanmadı. Nadir Muhammed Han ve oğlunun Hive Hanlığına karşı bu tür eylemleri sonucunda Safevi şahı Ebû'l Gazi Han'ı desteklemeye başladı (Bregel, 2003: 56).

Nadir Muhammed Han'ın izlediği politika, soylular da dâhil olmak üzere Hanlık halkının çıkarlarıyla çeliştiği için ciddi bir memnuniyetsizliğe neden oldu. Nadir Muhammed Han, Harezmî aldıktan sonra Taşkent'teki Özbek emirlerinden Bagi Yuz ona karşı isyan başlattı. Bu nedenle Nadir Muhammed Han, düzeni sağlamak için en büyük oğlu Abdülaziz Sultan'ın komutasında bir orduyu oraya gönderdi. Abdülaziz Sultan, Hocend'e vardığında, suikastçılar yakalanan Kazak şehzadesini öldürdüler ve Abdülaziz'i Han ilan ettiler. O bunu reddetmeye çalışsa da suikastçılar onu öldürmekle tehdit ettiler (İsfehanî, 1372: 425, Hidayet, 1380: 6905).

Bu dönemde Nadir Muhammed Han ile oğlu Abdülaziz Han arasındaki iktidar yarışı ve Abdülaziz'in Han ilanını onu Belh'e çekilmeye zorladı. Buhara'ya giren Abdülaziz'in hükümdarlığı, yerel soylular tarafından kesin olarak onaylandı. İçinde bulunduğu çıkmazdan kurtulmaya çalışan Nadir Muhammed Han, Babür hükümdarı Şah Cihan'dan yardım istedi. İki hükümdar arasında iyi ilişkiler olmasının da etkisiyle Şah Cihan 1646'da, Şehzade Murat komutasındaki 50 bin süvari ve 10 bin piyade orduyu Nadir Muhammed'e yardıma gönderdi. Şehzade Murat'ın görevi Nadir Muhammed Han'ı kendilerine bağlı bir hükümdar olarak tahta çıkarmak ya da Belh'i ilhak etmektir. 1646 yılı Temmuz ayında Şehzade Murat, yardımcısı Ali Merdan Han'la birlikte fazla bir direnişle karşılaşmadan Belh, Kunduz ve Badahşan'ı ele geçirdi (Azimova, 2021: 421, Berâziş, 1392: 825). Ancak Şehzade Murat, ele geçirilen bölgeleri müttefikine vermeyi düşünmedi. Ancak Nadir Muhammed Han Babürlülerin gerçek niyetini anladığından şehirden kaçmıştı ve halk Babür ordusunu iyi karşılamamıştı. Aldatıldığını anlayan Nadir Muhammed Han, karşı koyacak gücü olmadığı için Urgenç valisi torunu Muhammed Kasım Sultan'ın oğlu Kutlak Muhammed Sultan'ı, yardım almak amacıyla II. Şah Abbas'ın sarayına gönderdi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 45-46, Munşi, 1317: 97-98, Richards, 1995: 132).

Fakat kısa zamanda Belh ve diğer bazı vilayetler Babürlüler tarafından alınır alınmaz Nadir Muhammed Han oğlu Kutluk Muhammed sultan, torunu Muhammed Kasım Sultan ve üç yüz

savaşçıyla kaçarak Merve sığındı (Lahori, 1867: 658). Merv valisi Alikulu Han, durumu II. Şah Abbas'a bildirdi. Safevi Şah'ı Nadir Muhammed Han'ın sığınma talebini kabul etti (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 46, Hidayet, 1380: 6905).

II. Şah Abbas, Horasan'daki Safevi emirlerine ve Buhara Hanının geçtiği şehirlerin yöneticilerine, Nadir Muhammed Han'ı, aynı İmam Kulu Han'ın Safevi sarayını ziyaretin zamanında olduğu gibi desteklemeleri ve karşılımları için bir emir gönderdi. Bunun üzerine Şah Mahammadhakim Bey Yasovul'a bin tümen eşrefi vererek Nadir Muhammed Han'a hizmet etmesi için Horasan'a gönderdi ve aynı zamanda Safevi sarayının nazirbuyutadı olan Muhammed Ali Bey İsfahanini Han'ın mihmandarı olarak atadı. O da Yasavulu Muhammed Bey'in ardından para, yiyecek ve sayısız hediyelerle göndermiştir. Şah onunla birlikte kendi adına bir mektup gönderdi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 46, İsfehanî, 1372: 427).

II Şah Abbas'ın Nadir Muhammed Han ile görüşmesi 6 Ekim 1646'da İsfahan yakınlarında, I. Şah Abbas'ın daha önce Veli Muhammed Han'ı kabul ettiği Devletabad yerleşiminde gerçekleşti. Nadir Muhammed Han, Safevi Devletinin başkenti İsfahan'a girdiğinde şehir bayram gibi süslendi. Buhara'dan gelen misafir İsfahan'dayken büyük bir şölen düzenlendi ve Han'a saygının bir göstergesi olarak Safevi Devleti'nin üst düzey yetkilileri oraya geldiler (Vahid, 1329: 77-83). II. Şah Abbas'ın Nadir Muhammed Han ile görüşmesi hakkında Muhammed Yusuf Valeh İsfahani şöyle yazıyor: *"Buhara Han'ın İsfahan'a geldiğini duyan II. Şah Abbas, şehir halkına onu ziyaret etmelerini emretti. İsfahan'dan Devletabad'a giden yol boyunca, yolun her iki tarafında tören üniformalı silahlı askerler sıralandı. Emirler, bilim adamları, müzisyenler ve şarkıcılar dâhil tüm nüfuzlu şahıslar, kısacası tüm bölge halkı, Buhara'dan gelen yüksek misafiri karşılamaya geldi. İsfahan'dan Devletabad'a en pahalı ve renkli malzemelerden yapılmış birbirinden güzel halılar serilirdi. Tüm meydanlar ve yollar parlak bir ateşle aydınlandı, sabaha kadar müzik ve şarkılar duyuldu. II Şah Abbas, Nadir Muhammed Han ile bir araya geldi. Daha sonra iki hükümdar, yüksek rütbeli bir misafiri ağırlamak için hazırlanan ikametgâha gitdi burada bayram şenliyi eşliğinde yemek yenildi. Nadir Muhammed Han burada kaldığı süre boyunca her gün ihtişamlı kabul törenleri düzenlendi"* (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 46, İsfehanî, 1372: 428-431, Vamberi, Pavlovskogo ve Skaryatina, 1873: 86-87).

Nadir Muhammed Han, Safevi sarayında bir ay kaldıktan sonra buraya geldiğinde amacının Şahın yardımıyla kaybettiği tahtını geri getirmek olduğunu söyledi. II. Şah Abbasi yardım sözü verdi ve kısa sürede bir askeri seferberlik düzenlendi ve ona yardım için birlikler seferber edildi. Buhara Hanı'na her türlü teçhizat, at ve mühimmat sağlandı ve kendisine tahsis edilen askeri birliğe Talış valisi Sarı Han Sipahsalar atandı. Sarı Han'ın ordusu, tahtını geri almak için Nadir Muhammed Han ile yola çıktı (İsfehanî, 1372: 431).

Babür hükümdarı Şah Cihan, Nadir Muhammed Han'ın düşmanlarına karşı verilen mücadelede destek almak için Safevi sarayına sığındığını öğrenince çok tedirgin oldu ve 3 Ekim 1646'da Mir Aziz ve Arslan beyin liderliğinde II. Şah Abbas'ın sarayına elçiler gönderdi ve iki hükümdara da Belh'in ele geçirildiği bildirildi. Ayrıca Şah Cihan'ın bundan sonraki hedefinin Semerkant ve Buhara olduğunu iletildi. Şah'ın mezhepsel önyargılarını kırmak için de Belh'teki seyitlerin himaye altına alındığı eklendi. Son olarak Nadir Muhammed Han'ın Mekke'ye gönderilmesini talep etti (İslam, 1970: 109). Babür elçilerinin asıl amacı, II. Şah Abbas'ın Nadir Muhammed Han'a yardımını engellemektir. II. Şah Abbas, elçilerin ziyaretinin amacını tahmin etti ve aynı zamanda Belh Şah Cihan'a itaat ederse, Horasan'ın Babürlüler tarafından tehdit edileceğini biliyordu, bu nedenle Şah Cihan, Nadir Muhammed Han'a yardım edilmemesi teklifini reddetti (Lahori, 1867: 595-596, Aştıyani, 1383: 599).

Babür elçisi Mir Aziz, Şah Cihan'ın Nadir Muhammed Han'a hitaben yazdığı mektubu da kendisi ile getirmiştir. Fakat elçi geldiğinde Nadir Muhammed Han, Safevi birlikleriyle İsfahan'dan çoktan ayrılmış ve Horasan'a gitmiştir. Babürlü elçisi Nadir Muhammed Han'ı Horasan'a kadar takip etmek ve Şah Cihan'ın mektubunu ona ulaştırmak istedi. Ancak Babürlülerin niyetini bilen II. Şah Abbas, elçiye onun yanına gitmemesini tavsiye etti (Kenbu, 1976: 415).

Nadir Muhammed Han İsfahan'dan ayrılıp Horasan'a gittikten sonra Şah Cihan, Safevi sarayına iki elçi daha gönderdi. 1647 yılı başında Can Nizar Han, kısa bir süre sonra da Arslan Bey İsfahan'a geldi. Elçilerin geliş sebebi Babürlülerin Özbeklerle yapacağı savaşta Safevilerin tarafsızlığını sağlamaktı. Şah, Özbekler ve Babürlüler arasındaki savaşta tarafsız kalacağına söz vererek 1647 yılı Aralık ayında Can Nizar Han'ı memleketine gönderdi. II. Şah Abbas, Arslan Bey aracılığıyla Şah Cihan'a mektup gönderdi. Mektupta Özbeklerin içinde bulunduğu zor koşullardan dolayı Turan'a müdahale etmeyeceğini, Nadir Muhammed Han'ın da Mekke'ye gitmeye niyeti olmadığını söyledi (İslam, 1970: 109).

Nadir Muhammed Han Safevi birlikleriyle Meşhed'e vardığında, Belh emirleri bundan haberdar oldular ve kendisine itaat etmeye hazır olduklarını bildiren bir mektup gönderdiler. Nadir Muhammed Han, Safevi birliklerinin yardımıyla ve Belh emirlerinin desteğiyle Meymene şehrini kurtarmayı başardı. Safevi ordusunun Nadir Muhammed Han'a yardım etmek için Türkistan'a geldiğini öğrenen Özbek aşiret liderleri, Maruçak vilayetindeki Kalmıklar ve diğer muhalif güçler, Nadir Muhammed Han'a elçiler göndererek itaatlerini ilan ettiler (Ahmedov, 1982: 83, Azimova, 2021: 422). Belh'te bulunan Babür ordusu iase temininde zorlanmaya başlamıştı. Şartların ağırlığı ve kışın yaklaşmasından dolayı yaklaşık iki yıldır Belh'in kontrolünü elinde tutan Şah Cihan Ekim 1647'de, Nadir Muhammed Han'ın gelişini duyduğunda, onlara direnemeyeceğini anlayınca onunla anlaşma yaparak Belh, Bedahşan ve ele geçirdiği diğer toprakları terk ederek Kabil'e doğru ilerledi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 47, Fehimi, 2010: 514, İsfehanî, 1372: 452, Munşi, 1317: 100, Richards, 1995: 133, Sümer: 1990, 27). Belh'in Babürlülerin kontrolü altına geçmesini istemeyen II. Şah Abbas'ın Nadir Muhammed'in safında yer almasından dolayı, Nadir Muhammed Safevi ordusunun yardımıyla Babürlüler tarafından ilhak edilen toprakları kısa sürede ele geçirerek Belh, Bedahşan ve Meymene'yi geri aldı (Berâziş, 1392: 826-835).

Böylece, 8 Kasım 1648'de Nadir Muhammed Han, Belh ve Bedahşan üzerindeki egemenliğini yeniden kurdu. Buhara ve Semerkant şehirleri, oğlu Abdülaziz Han'ın idaresinde kaldı. Belh bölgesinin tamamen fethinden önce, 1647'nin sonlarında Nadir Muhammed Han Şah II. Abbas'ın onuruna Mehdi Hoca önderliğinde bir elçi gönderdi. Elçiyle birlikte şaha birçok değerli hediye taktim edildi. Mehdi Hoca ve Şah arasındaki görüşme Mayıs 1648'de Hivor Simnan kasabasında gerçekleşti (İsfehanî, 1372, 452). Nadir Muhammed Han'ın Belh'te güçlenmesi oğullarını korkuttu ve onları babalarına karşı güçlerini birleştirmeye zorladı (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 47, Fehimi, 2010: 514, Sümer: 1990, 27).

Abdülaziz Han, Safevi şahının yardımıyla Belh'te Nadir Muhammed Han'ın güçlenmesini dikkate alarak, II. Şah Abbas ile ilişkilerin kötüleşmesini engellemeye çalışmıştır. Buhara hükümdarı, Safevilerle barışçıl ilişkileri sürdürebilmek için II. Şah Abbasi ile diplomatik ilişkileri güçlendirmeye karar verdi. Abdülaziz Han, Hasan Kuşbeyi başkanlığındaki bir diplomatik heyeti İsfahan'a gönderdi. 16 Aralık 1647'de Buhara elçisi II. Şah Abbas tarafından İsfahan'da kabul edildi (İsfehanî, 1372: 454, Kazvini, 1367: 65).

Babürlüler Belh'ten sonra Abdülaziz Han'ın kontrolündeki topraklara baskın ettiğinden dolayı Abdülaziz Han 12 Mart 1648'de Safevi sarayına bir elçi daha gönderdi. Buhara hükümdarı Şah'a yazdığı mektupta, hemen Kandahar'a hareket etmesini ve onunla Meşhed ve Belh yakınlarında

buluşa bileceğini söyledi. II. Şah Abbasi 16 Mart 1648'de Kandahar'a gitti. Şah gitmeden önce Ebû'l Gazi Bahadır Hanın ve Türkmenlerin elçileri de Safevi sarayına gelmişlerdi (Burton, 1997: 256).

O sırada Türkmenler ile Ebû'l Gazi Bahadır Han arasında çatışma çıktı. Bunun nedeni Türkmenlerin, Ebû'l Gazi Bahadır Han'ın kardeşi İsfendiyar Han'a destek verdikleri için Türkmenlerden intikam almak istemesiydi. Türkmenler Şah'tan yardım beklemekteydiler ve Safevi Şahı gücünü Amuderya'nın batısına kadar genişletmek için bunu bir fırsat olarak görecekti (Saray, 1997: 535).

Babür İmparatorluğu ile Buhara Hanlığı arasındaki gerilimler nedeniyle Şah Cihan'ın Kandahar'a ilgi gösteremeyeceğine inanan II. Şah Abbas, burada Safevi yönetimini kurmak için askeri bir harekât başlatmaya hazırlandı.

Bestam her zamanki gibi askeri güçlerin toplanma yeri olarak belirlendi. Yedi hafta Bestam'da kaldıktan sonra Şah Kulu Bey'i Şah Cihan'a elçi olarak gönderdi. II. Şah Abbas Şah Cihan'a mektubunda Belh'i Nadir Muhammed Han'a vermesindeki cömertliğinden dolayı Şah Cihan'ı övmüş, aynı cömertliği Kandahar konusunda da göstermesini istemişti (İslam, 1970: 111). Şah'ın hastalığı nedeniyle Meşhed'de beklenmedik bir gecikme yaşandı. Burada orduya 5 top verildi. Eylül 1648'in sonlarında II. Şah Abbasi Herat'a ulaştı. Burada, vilayet liderleri Murtuza Kulu Han Şamlı ve Abbas Kulu Han Şamlı da dâhil olmak üzere vilayetin dört bir yanından yerel soylular, Safevi şahını karşılamak için geldiler. Kazvinli Muhammed Tahir Vahid'in her iki temsilciyi de vilayetin Beylerbeyi olarak adlandırması dikkat çekicidir. Ancak Murtuza Kulu Han'ın aynı zamanda Herat askeri kuvvetlerinin başkomutanı olduğunu söyler. Saray tarihçisinin bu kısa açıklamaları, beylerbeylik görevinin adı geçen kişiler arasında bölündüğünü, birinin askeri, diğerinin vilayetin ekonomik işleriyle uğraştığını düşünmemize izin veriyor (Vahid, 1329: 105-106, Tumanoviç, 1989: 153).

II. Şah Abbas'ın Kandahar yürüyüşünün ilk aşamasının gözden geçirilmesi, onun bazı özelliklerini ortaya koymaktadır. Genellikle Safevi birliklerinin yavaş hareketi bu kez özellikle yavaştı ve yarım yıldan fazla sürmüştü. Önceki yıllardaki askeri seferlerin çoğundan farklı olarak, ordu kışın en soğuk dönemde hedefine ulaştı ve farklı durumlarda soğuk kış aylarında askeri seferlere ara verildi. Bu durumlar, şahın hastalığı, uzun süreli avlanmaları veya yoğun karşılaşmaları ile açıklanamaz. Görünüşe göre, II. Şah Abbasi'nin yakın çevresindeki hindlilerin soğuk havalarda savaşma kabiliyetindeki keskin düşüşü gibi önemli bir faktör dikkate alınmalıdır. Askerlerin yavaş ilerlemesi, Şah'ın komutanlarının Kandahar'ın yardım beklediği Belh ve Kabil'de neler olduğunu incelemesinden de kaynaklanıyordu (Tumanoviç, 1989: 153).

Dönemin kaynağı Safevi istihbaratının faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermese de Kandahar kuşatmasının Belh'ten çekilen Babürlü ordusunun kaderinin önceden belirlendiği bir dönemde düzenlendiğini gösteriyor. Olayların gidişatına böyle bir yaklaşım, Safevi Şah'ının neden Kandahar'da özel bir programa göre hareket ettiğini de açıklıyor. Safevi komutanlarının Babürlü birliklerinin merkezin yardımı olmadan binlerce askerin saldırısına karşı koyabilmeyeceklerini hesaplamaları kendisini kanıtladı (Tumanoviç, 1989: 154).

Mayıs 1648'de II. Şah Abbas, Bestam'da bulunduğu sırada Buhara ve Belh elçilerini ağırladı ve vatanlarına dönmelerine izin verdi. Şah, Mehdihan Sultan Arabi'yi onlarla birlikte Buhara'ya, Dilançi Bey liderliğindeki bir elçiyi Belh'e gönderdi (İsfehanî, 1372, 454).

Nadir Muhammed Han'ın elçisi Mehdi Hoca, Şah'a Nadir Muhammed Han ile birlikte Horasan'a gelen mültecilerin Belh'e dönmelerine izin verilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak II. Şah Abbasi bu konuda herhangi bir karar almamıştı. Bu nedenle Nadir Muhammed Han, Osmanlı padişahına bir

mektup yazıp 30 Mart 1649'da Abdulmannan adlı bir elçiyle İstanbul sarayına gönderdi. Mektupta Buhara Hanlığındaki olayları Sultan IV. Mehmed'e aktarıyor ve ondan oğlu Abdülaziz ile arasında arabuluculuk yapmasını ve II. Şah Abbas'ı Safevi topraklarına sığınanların Belh'e dönmesi için ikna etmesini istedi. Sultan IV. Mehmed, Şah Cihan, II. Şah Abbas ve Abdülaziz'e Nadir Muhammed'in taleplerini ileten mektuplar gönderdi. Abdülmannan İstanbul'a vardığında, II. Şah Abbasi, 21 Şubat 1649'da Kandahar'ı ele geçirdi (Burton, 1997: 257).

II. Şah Abbas, Kandahar'a girdikten sonra Şah Verdi Bey'i Şah Cihan'a elçi olarak gönderdi. Şah Verdi Bey 1649 yılı Temmuz ayında Kabil'e vardı. II. Şah Abbas mektubunda Kandahar'ı almasına ilişkin açıklama yaparak bu olayın dostluklarına zarar vermeyeceğini umduğunu ifade etti. Şah Verdi Bey iyi bir şekilde ağırlansa da Şah Cihan'ın huzuruna çıkarılmadı ve getirdiği mektup kabul edilmedi. II. Şah Abbas'a iletmesi için sert sözler söylenerek gönderildi. Şah Verdi Bey, Babürlülerin elçisi Muhammed Kulu Bey'le beraber II. Şah Abbas'ın yanına gitti. Ancak Muhammed Kulu Bey de benzer bir muameleye tabi tutularak ülkesine geri gönderildi (İslam, 1970: 112).

II. Şah Abbas'ın Kandahar'ı fethinden sonra Herat'ta bulunduğu sırada Abdülaziz Han, kendisine Zülfikar bey başkanlığında yeni bir elçi gönderdi. Büyükelçinin Safevi Şahı ile görüşmesi 11 Nisan 1649'da gerçekleşti (Burton, 1997: 257).

Belirtilmesi gereken hususlardan bir de budur ki, Babürlü birlikleri Belh eyaleti topraklarına girip yağma ve ayaklanmalara başlayınca bu bölge sakinleri hayatlarını yağmacılardan kurtararak farklı bölgelere dağıldılar. O zaman Özbeklerden 7 bin Belh sakini, emir ve şahzadeler Safevilere sığınmış ve şah tarafından hizmete kabul edilmişlerdi. Bundan sonra II. Şah Abbas, Abdülaziz Han'a Safevilerin yurttaşlarına gösterdiği büyük ilgiden bahsettiği bir mektup gönderdi. Babürlü birlikleri Belh'i terk ettikten sonra durum sakinleşti, mülteciler yurtlarına dönmek istediklerini söylediler ve 1649 baharında Belh'e geri dönmeye başladılar. Ama daha önceki zamanlarda olduğu gibi onlara yine zulmetmeye başladılar. Bu, Kandahar'ın fethinden sonra Herat'tan İsfahan'a dönen II. Şah Abbasi'ye iletildi. Hemen bütün beylerbeyliklere ve Horasan hâkimlerine Özbeklerin topraklarına dönmesine izin vermemelerini emretti. Maruçak yakınlarında Safeviler ile Özbek askerleri arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda Belh askeri öldürüldü. Merv Beylerbeyi Ali Kulu Han da bu muharebede şehit oldu. Bu olaydan sonra II. Şah Abbas, Abdülaziz Han'a, Şah'ın olaylarla ilgili endişelerini dile getirdiği bir mektup gönderdi. Olayın barış ve dostluk anlaşmalarına aykırı olduğu kaydedildi. Şah'ın mektubu, Hanın komşu ülkenin topraklarına tebaasının saldırılarını kontrol etmesi ve engellemesi gerektiğini belirtti (Şamlu, 1374: 512-514).

Nadir Muhammed Han, kısa saltanatı sırasında Canioğulları Hanedanının gücünü koruyamadı. Oğlu Abdülaziz'i Taşkent'teki Özbek ayaklanmasını bastırmak için gönderdi. Ancak Abdülaziz, Belh yönetimi konusunda babasıyla ihtilafa düştüğü için isyancı emirlere katıldı. O sırada Nadir Muhammed Han'ın diğer oğulları Subhan Kulu sultan ve Kasım sultan babalarına isyan ederek Buhara'da Abdülaziz'e katıldılar. Belh ve Bedaşan'ın Babürlü ordusu tarafından ele geçirilmesi, Nadir Muhammed Han'ın yeniden II. Şah Abbas'a sığınmasına neden oldu. Safevi Şahı'nın Nadir Muhammed Han'ı himayesi, Şah Cihan'ın Belh'ten ayrılmasıyla sonuçlandı (Fehimi, 2010: 514). Nadir Mohammad Han daha sonra Belh'e geri dönse de, iç çekişme yoğunlaştı ve oğlu Abdülaziz ile olan çatışma derinleşti. 1650'de Belh emirleri Sübhan Kulu ile gizli bir bağlantı kurarak onun şehre girişini sağladılar. Nadir Muhammed Han, şehrin ileri gelenleriyle görüştüktan sonra oğluna direnemediği için teslim olmaya karar verdi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 47, Fehimi, 2010: 514).

Muhammed Yusuf Münşi bu olay hakkında şöyle yazar: "1650 yılında Subhan Kulu Sultan Belh'e geldiğinde, yüksek rütbeli hayırseverler şehrin kapılarını açıp onu içeri adılar. Nadir Muhammed

Han bunu öğrenince iç kaleye yerleşti ve oradaki kapıyı tahkim etti. Üç günlük savunmadan sonra bir karar verdi: Artık genç olmadığı, düşmanlarına karşı koyamadığı ve başkalarının onun için acı çekmesini istemediği için oğluyla buluşacak ve Hacca gidecekti. Nadir Muhammed'in dilekleri oğlu Subhan Kulu Sultan'a iletildi, ancak babasıyla görüşmeyi reddetti" (Munşi, 1317: 101).

Çaresizlik içinde Nadir Muhammed Han, Safevi topraklarından geçerek Hacca gitmeye karar verdi. Safevi topraklarına girdiğinde II. Şah Abbas, Horasan valisine Safevi sarayına ilk ziyaretinde olduğu gibi, kendisine eşlik edenlerin yanı sıra onu yüksek rütbeli bir konuk olarak karşılamaları talimatını verdi. Safevi Şahı daha sonra Şah Nazar Bey Ziya Ağa'yı mihmandar olarak atamış, ona binlerce eşrefi ve diğer değerli hediyeler vermiş ve misafirleri karşılamaya göndermişti (İsfahanî, 1372: 490).

Nadir Muhammed Han, yaşı ve hastalığı nedeniyle yolda hastalanmış ve Bestam şehrine vardığında II. Şah Abbas'ın mukaddes Medine şehrinde defnedilmesini isteyen bir vasiyet yazmıştı. Böylece Nadir Muhammed Han 1650'de Bestam'da vefat etmiş ve II. Şah Abbas naaşının Medine'ye gönderilmesini buyurmuştu. Daha sonra Şah, babasının ölümü nedeniyle Abdülaziz Han'a taziyelerini iletmek için Şahnazar bey Ziya ağa liderliğindeki bir diplomatik heyeti Buhara'ya gönderdi. Şah, heyet ile birlikte Nadir Muhammed Han'ın hayatta kalan yoldaşlarını ve yüz bin tümenlik servetini de Buhara'ya gönderdi. II. Şah Abbasi mektubunda babasının vefatı nedeniyle Türkistan hükümdarı Abdülaziz Han'a taziyelerini ileterek, Nadir Muhammed Han'ın vasiyeti doğrultusunda dostluk ilişkilerini sürdürüleceğini bildirdi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 211:48, İsfahanî, 1372: 497, Vahid, 1329: 146-149).

Safevi Şah'ı bunu yaparken batıdaki tehlikeli rakibi Osmanlı Devleti ve Safevi sarayındaki bazı endişeleri göz önünde bulundurarak kuzey ve kuzeydoğu komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu (Fehimi, 2010: 515).

3. II. Şah Abbas Döneminde Safevi Devleti'nin Buhara Hanlığı İle Diplomatik İlişkileri

17. yüzyılın ortalarında Orta Asya'daki Özbek Hanlıkları tamamen bölünmüş bir durumdaydı. 1652'de Buhara Hanı Abdülaziz, Safevi Devleti ile dostane ilişkileri güçlendirmek için çöhre ağası Şükür bey ve çöhre ağası Niyaz bey başkanlığında İsfahan'a yeni bir siyasi-diplomatik heyet gönderdi. Abdülaziz Han, elçiyle II. Şah Abbas'a bir mektup ve değerli hediyeler gönderdi. Abdülaziz Han mektubunda Safevi şahından bu elçi ile Safevi sarayına gönderilen Polad Saray isimli asi emirlerden birini kabul etmesini istemiş Han'ın bu isteği, II. Şah Abbas tarafından kabul edilmiştir (Vahid, 1329: 161).

Bu dönemde Türkistan'ın Özbek hükümdarları arasındaki rekabet yeniden alevlendi. O dönemde Abdülaziz Han, II. Şah Abbas ile ilişkileri sürdürmekle daha çok ilgileniyordu. Çünkü Babürlülerin Belh ve Bedaşan'da yerleşme girişimleri tamamen ortadan kalkmamıştır. Bu nedenle Safevi hükümdarı 1653 yılında Kandahar mücadelesinde Babür ordusunu mağlup edince, iki devlet arasındaki ilişkileri sürdürmek ve güçlendirmek için Abdülaziz Han'ın elçisi Safevi sarayına gelmiştir (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 48, Necefli, 2020: 221). Böylece iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler daha da güçlendi.

Ancak bir süre sonra Abdülaziz Han ile kardeşi Belh hükümdarı Sübhan Kulu Han arasındaki çekişme daha da şiddetlendi. Sübhan Kulu Han'ın iktidar iddialarının yükselişi, Abdülaziz Han'ın Belh'e asker göndermesi ve şehri ele geçirip yok etmesiyle sonuçlandı. Abdülaziz Han, kardeşinin iktidar iddiasına son vermek için Sübhan Kulu Han ile sözleşme imzaladı. Sübhan Kulu Han ile

imzalanana anlaşmaya göre, veliaht ve Belh valisi olarak onaylandı. Ancak, Sübhan Kulu Han'ın kayınpederinin Urgenç valisi Ebû'l Gazi Han ile birlikte Buhara ve Karşı vilayetlerini yağmalaması ve büyük miktarda ganimet ele geçirmesi durumu yeniden ağırlaştırdı (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 49, Necefli, 2020: 221).

Bu dönemde Safevi sarayı, Buhara Hanlığında Abdülaziz Han ile kardeşi Belh hükümdarı Sübhan Kulu Hanın arasındaki çekişmeyi ustalikle kullanarak iki tarafın da güçlenmesini engellemiştir.

1657 yılında Abdülaziz Han'ın yeğeni Kasım Han'ın önderliğinde Belh'e gönderilen ordunun bozguna uğraması, Türkistan hâkimi Avaz Muhammedi II Şah Abbas'a elçi göndererek Ebû'l Gazi Han'ın iktidardan indirilmesine yardım etmesini istemesine neden oldu. Abdülaziz Han, II. Şah Abbas'a yazdığı mektupta, Ebû'l Gazi Han ile Buhara arasındaki ilişkileri, Hive akınlarını ve yarattığı güçlükleri anlatmış ve Safevi sarayında tutulan Urgenç'in kanuni halefinin gönderilmesini rica etmiştir (Azimova, 2021: 424, Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 49, Necefli, 2020: 221).

II. Şah Abbas'ın çabaları sonucunda Abdülaziz Han ile kardeşi Sübhan Kulu Han arasında ilişkiler normalleştiği için Buhara ve Urgenç'ten Safevi sarayına gönderilen elçilerin sayısı artmaya başlamıştır (Necefli, 2020: 221).

1657 yılında Sübhan Kulu Han, dostane ilişkiler kurmak için Hoca Özbek liderliğindeki elçi heyetini Safevi sarayına mektuplar ve değerli hediyelerle gönderdi. II. Şah Abbas elçiyi saygı ve hürmetle kabul etti. Elçinin gelişinden sonra Safevi Şah'ın Belh hükümdarı ile ilişkileri düzeldi (Vahid, 1329: 241). Muhammed Yusif Valeh Kazvini, Belh elçisinin gelişi hakkında, Sübhan Kulu Han'ın nüfuzlu adamlarından Seyyid Hoca Özbek başkanlığında gönderilen elçi heyetinin 1657'de İsfahan'a geldiğini yazar. Şah'ın sarayında yapılan ihtişamlı karşılamanın ardından hediyeler ve mektuplar takdim edildi, ardından Belh hükümdarı adına görüşmeler yapıldı. Hoca Özbek'in elçiliği Şah tarafından istenilen düzeyde karşılandı (İsfahanî, 1372: 610-611).

1658'de Abdülaziz Han, Gulum Hacı liderliğindeki elçi heyetini II. Şah Abbas'ın sarayına gönderdi. Elçi, Buhara Han'dan gelen mektupla birlikte iki kaplan da dâhil olmak üzere değerli hediyeler getirdi. Heyet Safevi Şahı tarafından saygıyla karşılandı. Elçi Buhara'ya döndüğünde, II. Şah Abbasi, Muhammedhan Bey liderliğindeki elçilik heyetini onunla birlikte gönderdi. Bunun yanı sıra Şah Sübhan Kulu Han'ın sarayının yerleştiği Balha da elçiler gönderdi. Elçilik başkanlığına Eşikağaşi Mira Bey Mükri getirildi (Vahid, 1329: 263).

Eylül 1658'de Sübhan Kulu, nüfuzlu adamlarından olan Seyyid Hâce Özbek'i II. Şah Abbas'ın sarayına elçi olarak göndererek yardım istedi. Elçi Hâce Özbek Safevi sarayında iyi muamele görse de Sübhan Kulu Han'a hiç bir destek gönderilmedi. Muhtemelen bu kararda Abdülaziz'den yararlanma isteği etkili olmuştur. 1660 yılında Hâce Abdülgaffar'ın müdahalesiyle iki kardeş barışır. Barıştan yararlanmak isteyen Abdülaziz Han, II. Şah Abbas'a bir elçi heyeti gönderdi. Bu elçi heyeti ile şaha iki kaplan ve diğer değerli hediyeler gönderen Abdülaziz Han son gelişmeler hakkında onu bilgilendirdi. Şah da her iki kardeşle bağlarını güçlendirmeye çalıştı. Belh ve Buhara'ya elçiler gönderdi ve iki kardeşin barışmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Abdülaziz Han da elçisi Hoca Mehr Amin ile şaha bir cevap mektubu gönderdi (Vahid, 1329: 277).

Safevi devletinin artan askeri-politik etkisinden ve Türkistan Hanları arasındaki çatışmalara müdahalesinden korkan Sübhan Kulu Han, Horasan'a yapılan seferleri durdurdu ve 1658'de Belh seyyidlerinden olan Şah Hâce Gurangi'yi II. Şah Abbas'ın sarayına elçi olarak gönderdi. Sübhan Kulu Han'ın amacı, II. Şah Abbas ile diplomatik ilişkileri genişleterek Türkistan'daki Safevi etkisini kullanarak üstün güç iddiasını gerçekleştirmektir (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 51).

Bu dönem, Safevi İmparatorluğu ile Buhara Hanlığı arasındaki ilişkilerde en iyi dönemlerden biri olarak kabul edilir. 1659'da Abdülaziz Han, Hacı Muhammed Emin başkanlığındaki siyasi-diplomatik heyeti Safevi sarayına gönderdi ve 1662'de Abdülaziz Han'ın Hacı Muhammed Mümin başkanlığındaki ikinci elçisi İsfahan'a geldi (İsfehanî, 1372: 652).

1660 yılında Safevi sarayına gönderilen Buhara elçisi, II. Şah Abbas'a değerli hediyeler getirdi. Aynı yıl Safevi Şahı da Buhara'ya has kölelerden Muhammed Bey'i elçi olarak gönderdi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 50, Kazvini, 1384, 103). Bu dönemde II. Şah Abbas yeterli askeri ve siyasi güce sahipti, bu nedenle Türkistan Hanları onunla hesaplaşmak zorundaydılar. Muhammed Tahir Vahid'e göre 1663 yılında Abdülaziz Han ve Ebû'l Gazi Han'ın elçileri İsfahan'a geldi. Bunun üzerine II. Şah Abbasi, gorçi Yüzbaşı Muhammed Hüseyin beyi Buhara'ya ve gorçi Aligulu Bey'i Urgenç'e elçi olarak gönderdi (Bayramlı ve Hasanaliyev, 2011: 50, Kazvini, 1384, 115). 1665'te II. Abdülaziz Han bu kez II. Şah Abbas'tan beklediği yardımı göremediğinden Hive Hanı Anuşa Han (1663-1687) ile ona karşı birleşmişti. Bunun üzerine savaş hazırlıkları yapan Safevî ordusu Horasan'a gitmeye hazırlanırken II. Şah Abbas 25 Eylül 1666'da vefat etti ve sefer iptal edildi (Kırca, U. (2019, Aralık). *Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetleri*, 1, 36).

Sonuç

Safevi Devleti'nin Buhara Hanlığı ile etkileşiminin analizi, I. Şah Abbas döneminde Buhara Hanlığı'na karşı askeri operasyonların neredeyse başarılı bir şekilde tamamlanmasının devletin doğu sınırlarının onarılmasına izin verdiği sonucuna varmamızı sağlıyor. Türkistan Hanlarının Horasan'a saldırıları yoğun olmasına rağmen Horasan'da güçlenmeleri başarılı şekilde önlenmiştir. I. Şah Abbas'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı askeri operasyonlardaki başarısı, Hürmüz'ü Portekiz işgalden ve Kandahar'ın Babürlülerden kurtarılması onun etkisini Yakın ve Orta Doğu'da daha da güçlendirdi. Böylece Türkistan Hanları onunla hesaplaşmak zorunda kaldı. Safevi Şahı'nın Belh'te yerleşme girişimleri başarısız olmasına rağmen, I. Şah Abbas ve halefleri döneminde Buhara Hanlığı ile ilişkiler sürdürüldü ve diplomatik ilişkiler neredeyse kesintisiz devam etti.

I. Şah Abbas'ın vefatından sonra yerine geçen I. Şah Safi (1629-1642) zamanında Buhara Hanlığı ile münasebetler iyice bozuldu. Buhara Hanlarının barış anlaşmalarını bozması var olan iyi ilişkileri gerginleştirerek, iki devletin de zarara uğramasına neden oldu. Artık, Özbeklerin Horasan'a baskınları sürekli hal almaya dönüştü. Safevilerin Buhara Hanlığı ile siyasi ilişkileri 17. yüzyılın 40'lı yıllarında ise iyi yönde gelişme sağlamaya başladı. II. Şah Abbas (1642-1666) hâkimiyetinin hemen başlarında Buhara Hükümdarı İmam Kulu Han'ın (1611-1642) Hac ziyareti için Safevilere müracaatı ve ardından sefer zamanı II. Şah Abbas tarafından çok iyi karşılanması bu kötü gidişatı ortadan kaldırmıştır.

İmam Kulu Han'ın vefatından sonra Buhara Hanlığı'nda yaşanan taht savaşları Safevi-Buhara siyasi ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Öyle ki, Belh Hâkimi Nadir Muhammed Han'ın taht mücadelesinde oğlu Abdülaziz'e mağlup olarak Safevilere sığınması, iki taraf arasında yaşanan ilişkilerde II. Şah Abbasi adeta üstün duruma taşımıştır. Safevi Şahı'nın yardımı ile Nadir Muhammed Han'ın tekrar Belh'e sahip çıkması, bu defa Abdülaziz Han'ın Safevilere iyi davranarak barış istemesi ile sonuçlanmıştır.

Safevi İmparatorluğu'nun II. Şah Abbas döneminde Buhara Hanlığı ile askeri-politik ve diplomatik ilişkilerinin analizi, Safevi Şahı'nın imparatorluğun eski gücünü geri kazanmak için aldığı tedbirlerin merkezi hükümeti daha da güçlendirdiğini göstermektedir. Şah Abbas zamanında devleti gücünün bertaraf edilmesi Kandahar'ın kurtarılması ve Türkistan Hanlarıyla ilişkilerinde

kendini derinden gösterdi ve onların Horasan'a yürüyüşlerinin kesilmesinde belirleyici bir etki oldu.

Kaynakça

- Akhmedov, Bori A. (1982). *İstoriya Balha (XVI – pervaya polovina XVIII vv. İzd-vo FAN Uzbekskoy SSR*, Taşkent.
- Âştiyânî, Abbas İ. (1383). *Tarih-i İnan pes ez İslam* (Ez Sadr-ı İslam tâ İnkıraz-ı Kaçariye) Tahran.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2014). *Safevi Devleti Tarihi*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Bayramlı, Z. H. (2011). II. Şah Abbas Devrinde Safevi Devletinin Türkistan Hanlıqları ile Münasibetleri (Muhammat Tahir Vahidin "Abbasname" eseri üzere), *Tarih ve Onun Problemleri*, 1, 5-9.
- Beraziş, E. H. (1392). *Ravâbit-i Siyâsî diplomatik-i İnan ve Cihân der ahd-i Safeviye*, İntişarat-i Emir kebir, Tahran 1392.
- Bregel, Y. A. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Edited by Denis Sinor & Nicola Di Cosmo, Leden & Boston, Brill.
- Burton, A. (1997). *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatik And Commercial History 1550-1702*. Great Britain, Curzon Press, London.
- Fehimi, M. (2010). Sâfevi Şâhlârı ile Astrâhâni Hânedâni Arâsındâki Siyasi İlişkiler, Çeviri: M. Bilal Çelik. *History Studies*, 2(2), 511-516.
- Hasanaliyev, Z., Bayramlı, Z., (2011). II. Şah Abbasın Hakimiyeti İllerinde Azerbaycan Safevi Devletinin İç ve Dış Siyaseti, Elm, Bakü.
- Hidayet, R. K. H., (1380). *Tarih-i Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, Cild-i Heştom: Safeviyan ve Afşariyan, İtişarate Esatir, Tahran.
- İslam, R. (1970). *Indo-Persian Relations*, Iranian Culture Foundation, Tahran.
- İsfehâni, M. Y. Vâle-i (1372). *Holdeberrîn (İnan der Rûzgar-i Safevîyan)*, Ed. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Movkufat, Tahran.
- İstoriya Uzbekskoy SSR*, Tom I, AN Uzbekskoy SSR, Taşkent 1955.
- Lahori, A. (1867). *Padişahname*, c. II. Haz. Mevlavi Gabiriddin Ahmed ve Mevlavi Abdürrehim, Kelkütte.
- Kenbu, M. S. (1967). *Şah Cihanname*, c. II. Haz. Vahid Kureyşi ve Kulam Yezdani, Lahor.
- Kazvini, Ebû'l Hasan. (1367). *Fevaidü's-Safeviyye*, Müessese-i Mütalat ve Tahkikat-ı Ferhengi, Tahran.
- Kazvini, M. T. V. (1384). *Sergozaşte Şah Abbas-i Dovvom*, Haz. Sattar Avdi, Tahran.
- Kazvini, M. T. V. (1384). *Tarih-i Cahanara-yi Abbasi*, Haz. Sattar Avdi, Tahran.
- Kırca, U. (2019, Aralık). Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetleri, *Uluslararası Eğitim Ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 29-39.
- Munşi, M. Y. (1956). *Mukim-Khanskaya İstoriya* /per. s tadj., predisl., primeç. İ ukaz. Prof. A.A.Semyonova, Taşkent.
- Munşi, İ. B. (1317). *Zeyle Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*, Haz. Ahmed Suhayli Hansari, Tahran.
- Necefli, T. H. (2020). *Azerbaycan Safevi Devletinin Dış Siyaseti*, Turhan NPB, Bakü.
- Pavlova, İ. K. (1993). *Khronika Vremyon Sefevidov*, Nauka, Moskova.
- Richards, J. F. (1995). *The Mughal Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Saray, M. (1987). *Buhâra (Özbek) Hânlığı*, Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, 2, 591-600.
- Saray, M. (2013). *The Hanate Of Ozbek (Shaibanids) (1428-1599)*, Makaleler, IV, Ankara: Berikan Yayınevi, 524-532.

- Sümer, F. (1990). Sâfevi Târihi İle İlgili İncelemeler I. ve II. Abbas Devirleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 69, 9-32.
- Şamlu, Veli Kulu bin D. K. (1371-1374). Kısasu'l-Hâkâni, 1-2. Ed. Seyid Hasan Sadat Nasırî, Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, Tahran.
- Tumanoviç, N. N. G. (1989). Gerat v XVI-XVIII vekakh, Nauka, Moskova.
- Vahid, M. T. (1329). Abbasname ya Şerh-i Zendegâni: 22 Sale-i Şah Abbas Sani, Haz. İbrahim Dehkan. Tahran.
- Vamberi, German, İstoriya Bukhari ili Transoksanii s Drevneyşikh Vremyon Nastoyaşago. Tom II. Perevod A.İ.Pavlovskogo, Tipografiya Skaryatina, S.-Peterburg 1873.

İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Basınında Türkçülük-Turancılık Faaliyetleri

Vedat MERAL*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Türü: Araştırma makalesi Makalenin Geliş Tarihi: 12.10.2022 Makalenin Kabul Tarihi: 06.12.2022 DOI: 10.54970/turkuaz.1187962	Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa 1795'ten itibaren faaliyete geçmeye başlayan mecmualarda Türkçülük-Turancılık fikirlerinin yeri incelenmiş, Cumhuriyet dönemine kadar dergi ve gazete gibi yayın organlarıyla ortaya konulan çalışmalar geniş bir yaklaşımla ele alınmıştır. Türk tarihine bakıldığında, bu fikirlerin sadece Türk milliyetçileri açısından ideolojiden yahut siyasi bir görüşten ibaret olmadığı, farklı coğrafyalarda yaşayan akraba toplulukların bilinçlendirilmesi, Türklerin her alanda milliliği şiar edinmeleri ve işgal altındaki Türk beldelerinde yaşayan toplumların bağımsızlıklarını sağlamaları için de yegâne ilham kaynağı olduğu görülecektir. Ancak, bugüne kadar hem Türkçülük akımı hem de Turan mefkûresi konusunda birçok akademik çalışma yapılmış olmasına rağmen bu konuların kısım kısım ele alınması, özellikle basın tarihi üzerindeki etkisi bağlamında yarım kalmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, yayın politikasını Türkçülük-Turancılık üzerine kuran mecmualara ve bu mecmualarda her iki fikir üzerine yazılar kaleme alan Türk aydınının mücadelelerine yer verilmiş, bundan sonra bu alanda yapılacak olan çalışmalara katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçülük, Turancılık, Gazete, Dergi, Basın.

Turkism-Turanism Activities in the Turkish Press from Empire to Republic

ABSTRACT

In this study, the place of Turkism-Turanism ideas in the magazines that started to operate in the Ottoman Empire for the first time since 1795 will be examined, and the studies put forward by publications such as magazines and newspapers until the Republican period will be discussed with a broad approach. When Turkish history is examined, it will be seen that these ideas do not consist of only ideology or a political view, especially for Turkish nationalists, but are the only sources of inspiration for raising the awareness of related communities living in different geographies, for Turks to adopt nationality in all areas and to ensure the independence of societies living in occupied Turkish towns. The intellectual struggles of Turkish intellectuals in the name of Turkism-Turanism will be explained in a wide and understandable language through the press such as newspapers and magazines published in other cities, especially in Istanbul. How

* Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Giresun/TÜRKİYE. E-pota: vedatmeral2928@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8949-163X.

the Turkism movement and Turan ideal, which continues today, appeared in our press history from the eyes of Turkish intellectuals will be revealed in detail with our study. Although there have been many academic studies on both the Turkism movement and the Turan ideal so far, the examination of these issues especially in terms of their impact on the history of the press has remained incomplete due to partial handling. In this regard, in our study, we will try to express the struggles of both the journals that established their editorial policy on Turkism-Turanism and the struggles of the Turkish intellectuals who wrote about both ideas in these journals, in general terms.

Keywords: Turkism, Turanism, Newspaper, Magazine, Press.

1. GİRİŞ

Türk basın tarihi içinde Turancılık fikrî (diğer adıyla “Türk Birliği”), Osmanlı Devleti’nde ilk defa modernleşme akımlarından biri olarak ortaya çıkmış ve mecmular yoluyla da sürekli işlenerek Türk toplumuna benimsetilmeye çalışılmıştır. Turancılık kavramının çıkış noktası olan Türkçülüğe bakıldığında ise bu fikrî akım, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılda entelektüel düzeyde başladıktan sonra siyasal bir boyut kazanmış ve daha sonra da İttihat ve Terakki hükümetiyle iktidara taşınmıştır. O dönem içerisinde Türkçülüğün en ateşli savunucularının başında şüphesiz Ziya Gökalp gelmektedir. Gökalp’in, “Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan” sözleri Turan’a olan inancının ne derece büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Türkçülüđu savunanlar ve bu fikre Osmanlı Devleti içerisinde daha fazla taraftar bulmak isteyen aydınlar, kadrosunda buldukları yayın organları ve kurdukları dernekler aracılığıyla hem bir teşkilatlanma içerisine girmişler hem de bu sayede Turancılık fikrini yaymaya çalışmışlardır. Nitekim de ikinci Meşrutiyet döneminde Türkçülük ve Turancılık hareketi, birçok devlet adamı ve aydın arasında kabul görürken bu dönemde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası tarafından da destek buldu. Öyle ki İttihat ve Terakki Fırkası’nın ileri gelenlerinden biri olan Enver Paşa, Osmanlı Devleti’nin çöküşünü önlemenin yolunun Turancılık fikrinden geçtiği düşüncesini sürekli dile getiriyordu. Ancak Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda mağlup olması ve sonrasında Kuva-yi Milliyeciler ile Meclis-i Mebusan’ın, “Misak-ı Milli” ilkesini benimsemeleri Turancılığın yerine daha çok “vatan” kavramının kabul görmesine yol açtı.

Turancılık fikri, Osmanlı Devleti’nde Birinci Dünya Savaşı’nın ardından her ne kadar yerini “vatan” kavramına bırakmış olsa da bu ülkü hiçbir zaman tarihe karışmadı. Aksine ileriki dönemlerde daha fazla filizlenip yeşererek Osmanlı ile Türk toplulukları arasındaki bağı kuvvetlendirmede en önemli yeri teşkil etti. Elbette bu da Çarlık Rusya’ya bağı topraklarda yaşayan Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi Türkçü aydınların sayesinde mümkün olmuştur. 1908 yılına gelindiğinde ise Şair Mehmet Emin, Ahmet Mithat, Yusuf Akçura ve Ahmet Hikmet, Türk Derneği ile birlikte aynı zamanda Türk Yurdu Dergisi’ni kurarak Türkçülük-Turancılık fikirlerini daha sağlam bir zeminde dile getirmeye çalıştılar. Yukarıda isimlerini saydığımız aydınlar, 1914 yılında daha da büyük bir amaçla Türk Ocağı’nı kurdular.

Osmanlı Devleti’nde Türkçülük-Turancılık akımları konusunda Türk aydınların girişimleriyle basın yayın organlarında bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı coğrafyası dışındaki aydınlar da, çıkardıkları gazeteler aracılığıyla buldukları bölgelerdeki halkı bu fikir etrafında bir araya getirerek Rus işgalleri ve baskıları karşısında kendi mücadelelerini vermeye çalışmışlardır. Çalışmamızın esas amacına bakıldığında tüm bu basın yayın faaliyetleri kapsamında Türkçülük-Turancılık fikirlerinin işlenişini teferruatlarıyla incelemeye çalışacağımızı belirtmekte fayda var.

2. Osmanlı'da Türkçülük Akımı

1880'den itibaren Rusya'nın kontrolü altındaki Azerbaycan'da ve Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan aydınların, Türk toplumunun politik ve kültürel birliğini tesis etmek üzere ileri sürdükleri bir fikir olarak ortaya çıkan Türkçülük, 1912-1913 yıllarında yaşanan Balkan savaşlarının Osmanlılık ideolojisini derinden sarsmasıyla daha da güçlendi. İttihat ve Terakki tarafından da benimsenmesiyle Türkçülük, Osmanlı Devleti'nde savunulan Osmanlılık akımının da önüne geçti. Özellikle 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti'nde geniş yankı bulan Türkçülük hareketi, İttihat ve Terakki yönetimi içinde bulunan Ziya Gökalp öncülüğünde daha sonradan etkisini gösterecek olan Turancı görüşlerin egemen olmasına da önemli etki etmiştir.

1914 yılına gelindiğinde Rusya'nın dağılacağına dair artan ümitler, daha önce kültürel zeminde tartışılan Türkçülük ve Turancılık fikirlerinin böylelikle siyasi alanda tartışılması sonucunu doğurdu (Hanioğlu, 2012: 551-554). İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden biri olan ve Türkçülüğün fikir babası olarak kabul edilen Ziya Gökalp, halk nazarında olduğu kadar bu fikir akımının devlet yönetiminde de taraftar bulmasına büyük katkıda bulunmuştur. Ancak Türkçülük adına tüm bu katkılarına rağmen o, "Türkçülük Esasları" adlı eserinde özellikle dil alanında yaptıkları çalışmalarından dolayı Ahmed Vefik Paşa ile Süleyman Paşa'yı bu akımın ilk fikir babaları olarak nitelendiriyor ve onları Türkçülüğün kılavuzu olarak gösteriyordu. Gökalp, yine aynı eserinde bu akıma hizmetleri dolayısıyla Rusya'da yetişen Mirze Feteli Ahunzade¹ ile İsmail Gaspiralı'dan övgüyle bahsediyor ve Necip Asım Bey, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi'yi Türkçülüğün ilk mücahitleri olarak ifade ediyordu (Gökalp, 1976: 4-5).

Birçok alanda gelişmiş olan Batı karşısında geri kalınmışlığa bir çözüm olarak fikir akımları ile kurtarılmaya çalışılan Osmanlı Devleti, ilk başlarda "Gelenekçi" ve "Batıcı" diye iki gruba ayrılan aydınların düşünce mücadelelerine sahne oldu. Daha sonra ise bu aydınlar, "İslamcılık", "Türkçülük" ve "Batıcılık" gibi çeşitli gruplara ayrılarak yeni ideolojik fikir akımlarının doğmasına yol açtılar. Devlet içerisinde bunlardan en önemli düşünceyi temsil eden Türkçülük akımı, Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan ve temelinde "ulus-devlet" kavramını barındıran bir hareket olmakla birlikte II. Meşrutiyet döneminde kültürel zeminden siyasi alana kayarak bu dönemin en baskın akımı hâline geldi (Taş ve Göksuçukur, 2019: 474-481).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türkçülük akımının diğerlerine göre daha baskın ve yaygın olmasındaki en büyük etkenin Türkoloji alanında yapılan çalışmalar olduğu ortaya çıkıyor. Türk dünyasını aynı Türkçe etrafında birleştirme adına Türkoloji alanında ortaya konulmuş olan çalışmaların gazete ve dergi gibi basın yoluyla halka anlatılması ise Türkçülük-Turancılık görüşleri etrafında birlik oluşturulması çabalarına önemli katkılar sunmuştur. 1918'de yapılan Mondros Mütarekesi ile Türkçü düşünce her ne kadar iktidarı kaybetmiş görünse de dağılan bir imparatorluğun ardından ulus-devletine geçiş sürecinde yine en etkili unsur Türkçülük oldu. Çünkü 1919-1922 yıllarında İslami bir dil kullanan Millî Mücadele önderlerinin çoğu Türkçü hareket içinde bulunmuş veya bu harekete sempati duymuş kimselerdi. Bu dönemde özellikle Sovyetlerin desteğini sağlama amacıyla Rusya ile ilişkileri iyi tutma yoluna gidilmesi Türkçü-Turancı görüşlerin açık şekilde dile getirilmesini önlemiş olsa da 1922 sonrasında Türkçülük

¹ Mütetekfir, şair, eleştirmen, edip ve dilci Ahundzade'nin en büyük emeli, Türk Birliği'nin kurulmasını görmektir. Düşünce hayatını Türkçülüğe adanmış Ahundzade, kaleme aldığı eserler ve yayınladığı makaleleri ile özellikle Azerbaycan'da Türk millî şuurunu yaymaya çalışarak Türkçülük hareketini başlatan isim olmuştur. Ahundzade'nin Türk dünyasına katkıları için bkz: (Uca, 2001: 365). Ahundzade'nin bibliyografisi hakkında daha geniş bilgi için bkz: (Algar, 1989: 186-190).

hareketi yeni bir ivme kazanarak önceki dönemlerden daha güçlü ve daha fazla kimse tarafından savunulan bir görüş olarak var olmaya devam etti.

3. Turancılık ve Tarihi Gelişimi

Gazete ve dergilerin, Turancılık fikrinin gelişimindeki rolüne girmeden önce Turan kelimesinin ortaya çıkışı, anlamı, tarihî süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nde ilk defa ne şekilde kullanılmaya ve Türk aydını arasında nasıl benimsenip savunulmaya başlandığına dair birkaç tespitte bulunmak yerinde olacaktır.

Farsça kökenden gelen Turan kelimesi, henüz Türk dünyasında bir ideoloji veya fikrî akım hâline gelmeden önce İranlılar tarafından ülkenin kuzeydoğusunda bulunan bölgelere verilen bir isim olarak geçiyordu. Daha sonra ise bu kavram Fin-Macar ve Ural-Altay halklarından teşekkül olan Turan ırkı diye tabir edilen toplumların yaşadıkları anayurtlarını tanımlamak maksadıyla kullanılmıştır. Ayrıca muhtelif kaynaklarda Mâverâünnehir bölgesini kapsayan topraklara da Turan denildiği bilinmektedir. Turancılık ise Turan anayurdunda yaşayan bütün Türk topluluklarının birliğini savunan siyasal ve ideolojik bir kavram hâlinde "uzak anayurt ideali" anlamında XIX. yüzyılın ilk yarısında Macaristan'da doğdu (Sarınay, 2012). Turancılık fikrinin Osmanlı'dan önce Macaristan'da ortaya çıkmış olması kendi kökenlerini arayan, kendilerini Attila'nın torunları addeden Macarların, millî kimliklerini sorgulamalarından ileri gelmektedir. Orta Asya kökenli bir ulus olan Macarlar, kendilerini Türk olarak addetmekte işi o kadar ileri götürmüşlerdir ki günümüz Macaristan'ının bağımsız Türk devletleri ile aynı paralelde var olma bilinci bir devlet politikasına dönüşmüştür. Öyle ki Macaristan'ın ana muhalefet partisi konumundaki Jobbik Partisi'nin, Türkiye'deki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile Türk Milliyetçiliği noktasında aynı çizgide olması, her iki yılda bir Macaristan'da düzenlenen Turan Kurultayı ve Macaristan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi) gözlemci üye sıfatıyla katılması, onların Türklüğe ve Turancılığa olan inançlarının apaçık bir göstergesi hâline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ise Turan kavramının ilk defa 1786 yılında Buhara hükümdarına yollanan bir mektupta geçtiği görülmektedir. Bu mektupta Ruslara karşı beraber hareket edilmesi önerilmiştir. Turancılık fikri, Osmanlı Devleti'nde, ancak XIX. yüzyılın ikinci döneminde başlayan Türkçülük hareketiyle pantürkizme² eş anlamlı olarak, bütün Türk topluluklarının birleşmesi manasında Türk edebî ve siyasi literatürüne girdi (Sarınay, 2012). Bu fikir Osmanlı Devleti'nde kısa ömürlü de olsa bir devlet politikasına dönüşmeden önce ilk olarak Rusya'daki Türk aydınları arasında benimsenip savunulmaya başlanmış ve henüz Birinci Dünya Harbi'ne girilmeden evvel bu aydınların sayesinde devlet yönetiminde kendine taraftar bulmaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti, savaşın içerisine çekilmeden önce parçalanmayı önleyecek yeni reform hareketleri deniyordu.

Turancılık, devlet içerisinde bir akım hâline gelinceye kadar Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet'in ilanı ile beraber dönemin Jön Türkleri olan Şinasi, Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi isimler ilk olarak din, dil ve ırk ayrımı yapılmadan tüm Osmanlı tebaasının eşit haklara sahip olacağı Osmanlıcılık fikrini savunuyorlardı. Bu ilk akımın Osmanlı tebaasını bir arada tutamayacağı düşüncesi ağır basınca Müslümanları, Halife'nin etrafında birleştireceği düşünülen İslamcılık (Ümmetçilik) akımı uygulamaya konuldu. Ancak I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı

² Osmanlı Devleti'nde, XIX. Yüzyılda ilk olarak entelektüel zeminde başlayan, ancak daha sonrasında ideolojik ve siyasal bir boyut kazanan hareketin adıdır.

Arapların İngilizlerle işbirliği tutması bu akımı da çökertti. Bu fikri akımlar Osmanlı'nın dağılmasını önleme hususunda bir çözüm teşkil etmeyince 20. yüzyılın hemen başlarında Türkçülük fikri doğdu. Ziya Gökalp'in fikir babası olduğu Türkçülükle, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun yalnızca millî değerleri ön planda tutmakla mümkün olabileceği öngörülüyordu. Osmanlı Devleti'nin dağılmasını bu akım da önleyememiş fakat Türkiye Cumhuriyeti'ne zemin hazırlanmasında önemli bir yer edinmiştir. Gökalp öncülüğündeki Türkçüler, bu fikri daha da geliştirip büyütürken I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesinin açılmasına yol açtılar. Çünkü onlar Türk Dünyası ile bağların tam olarak kurulabilmesini ve Turan idealinin gerçekleşmesini Enver Paşa komutasındaki İslam Ordusu'nun Kafkaslarda elde edeceği zaferlerde görüyordu.

Türkçülük akımının ardından temeli Lale Devri'ne dayanan Batı'nın teknolojisinden ve biliminden yararlanmayı öngören Batıcılık fikri öne sürüldü. Bu fikir akımıyla beraber Batı'daki gelişmelerin takip edilmesine öncelik verildi. Fakat bu noktada Batı'nın gerisinde kalınması sebebiyle Batıcılık fikri de Osmanlı Devleti'ni dağılmaktan kurtaramadı. Batıcılık akımı da dağılmayı önleyemeyince bu defa Osmanlı Devleti, yeniden kendi içine dönmüş, hanedan üyesi Prens Sabahattin öncülüğünde, imparatorlukta eyaletlere daha fazla yetkiler tanınmasını öngören Âdem-i Merkeziyetçilik fikrini uygulamaya konuldu. Netice olarak bu fikir akımlarından hiçbiri imparatorluğun dağılmasını önleyememiş yalnızca Türkçülük ve onun etkisiyle gelişen Turancılık fikri, bir ideoloji hâlini alarak zaman içerisinde Türk dünyasında daha fazla taraftar bularak günümüze kadar ulaşabilme kudretini göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde ortaya atılan fikir akımlarından Türkçülüğün etkisiyle gelişen Turancılık, her ne kadar bilinen manasıyla Ural-Altay kavimleri arasındaki birliği sağlamayı savunan siyasi bir görüş veya Türk Milletine mensup bütün toplulukları tek bir vatanda, tek bir bayrak altında toplamayı amaç edinmiş kavram olarak görünse de öncelikle Türkçülükle olan farklılıklarını doğru bir şekilde tahlil etmek icap eder. Bu ayrımı ise Ziya Gökalp, Türklük ve Millet bağlamında şu şekilde özetlemiştir; "Türk, bir millete verilmiş addır. Millet ise kendisine has özellikleri bulunan zümredir. Bu durumda ise Türk'ün yalnızca bir adı ve bir lisanı olabilir. Fakat bazı kuzey Türkleri kendi lisanları ile kendi adlarını oluşturma çabası içindeler. Buna örnek olarak Tatarları verebiliriz. Bu vaziyette Tatarların başka bir millet, Türklerin ise başka bir millet olduğu yanlış ortaya çıkacaktır" (Gökalp, 1976: 19-20). Gökalp'in, burada Türklüğün tanımını yaparken aidiyet duygusuna vurgu yapması, ötekileştirmenin aksine Türklükle beraber Turan coğrafyasındaki millî birliğe verdiği önemle açıklanabilir.

Sovyetler Birliği'nin hüküm sürdüğü topraklarda oturan Türk topluluklarına bakıldığında ise onlar Turancılığı hemen benimsemediler. Çünkü henüz bir kısmı bu fikri savunan akrabaları kadar Turan hakkında bir ideolojiye ya da düşünceye sahip değillerdi. Ancak büyük bir çoğunluğu Sovyet Rusya'sında Sultan Galiyev³ olarak bilinen Mir Seyyid Sultan Ali Oğlu'nun izinde gittiler. Galiyev, Komünist Parti'nin üst mevkilerinde bulunan Stalin'in en yakınındaki isimlerden biri idi. Sovyetler Birliği'nde, Müslümanların lider olarak gördükleri Galiyev'in en büyük amacı ise önce Rusya topraklarında oturanları sonra ise tüm Müslümanları, Büyük Sosyalist Turan Cumhuriyeti altında birleştirmektir (Rox, 2002: 466). Galiyev'in bu fikrinin temelinde kuşkusuz Büyük Rusya'nın yeniden kurulmaya başladığını gözlemlemesi yatıyordu (Benningesen, S. Enders, 1995: 89). Galiyev'in Turan birliğine dayandırdığı bu devlet ideali, onun için ilk başlarda başlı başına bir amaç olmaktan öte sömürgecilğe karşı geliştirmiş olduğu stratejik bir araç olarak duruyordu

³ Mir Said Sultan Galiyev, Orta Asya'da Sovyet Rusya işgali altındaki Türk halklarını sosyalist bir fikir etrafında birleştirerek bağımsız Türkistan devletini kurmayı amaç edinmiş düşünce adamı ve Tatar lider. Galiyev, aynı zamanda fikirleriyle Ulusal komünizmin kurucusu olarak kabul edilir. Galiyev ile ilgili daha ayrıntılı bir biyografi için bkz: (Kaymak, 1993: 19-29).

(Reyhan, 2006: 84-85). Ancak sonuç olarak bu ideal yalnızca stratejide kaldı ve Galiyev'in hayalini kurduğu Büyük Sosyalist Turan Cumhuriyeti hiçbir zaman var olamadı.

4. Osmanlı Mecmualarına Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1795 yılında başlayan basın yayın faaliyetleri, zaman içerisinde çoğalmış, genellikle siyasi propaganda amacı güden gazete ve dergilerin sayısı artmıştır. Tüm bu yayın organlarını tek tek ele almak elbette bir makale çalışması için mümkün değildir. Biz burada çalışmamızın amacına uygun olarak gazete ve dergileri teferruatlı şekilde ele almaktan ziyade Türk aydınının mecmular yoluyla Türkcülük-Turancılık fikirlerini işlemeleri üzerinde duracak ve genel hatlarıyla bu mecmuların yayın faaliyetlerinden bahsederek ortaya konulan mücadeleleri anlaşılır bir dille izah etmeye çalışacağız. Böylece bizden sonra bu alanda yapılacak çalışmalara da katkıda bulunmuş olacağız.

Avrupa'da meydana gelen daha sonra ise tüm dünya toplumlarını etkileyen Rönesans ve Reform hareketlerinin ardından sanat, edebiyat ve mimaride birçok alanda yenilikler meydana gelmiş ve bu değişimler doğal olarak fikir hayatına da yansımıştır. Dolayısıyla bu gelişmeler neticesinde toplumların düşünce dünyasına yön veren, sorgulayan aydınların sayısı da arttı (Bulut, 2018: 72). Elbette bu değişim hareketlerinden, içerisinde pek çok milletten topluluğu barından Osmanlı Devleti'nin de etkilenmesi kaçınılmazdı. Özellikle ilk defa İbrahim Müteferrika'nın girişimleriyle kurulan matbaaların yaygınlaşmasıyla beraber yenilikçi hareketler uzak coğrafyalardaki toplum kitlelerine de ulaşmaya başladı. Bu matbaalardan çıkan dergi ve gazeteler vasıtasıyla da dünyadaki gelişmelerin daha erken ve yakından takip edilmesi imkânı doğdu.

Gazete ve dergi sayılarının çoğalmasıyla kitle iletişim araçlarında kaydedilen ilerlemeler düşünce etkileşiminin de önünü açtı. Bu değişim ve etkileşimi sağlayan en yaygın araç ise şüphesiz basın olmuştur. Basının toplum üzerinde etkiye sahip olması, herhangi bir durumu ya da olayı geniş kitlelere duyurma özelliği bu konuda faaliyet gösteren yayın organlarını özel bir konuma oturtmuştur. Basın yayın organlarının zamanla toplum üzerindeki etkisi özellikle siyasilerinde dikkatini çekti. Öte yandan Fransız İhtilali sonucu yayılan milliyetçilik düşüncesi, kısa sürede toplumlar içinde etkisini gösterdi. Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gazetesi olarak bilinen Takvim-i Vakayi henüz yayımlanmadan önce ilk gazete örnekleri İstanbul Beyoğlu'nda Fransızlar tarafından çıkarıldı. Tanzimat Dönemi ile beraber basın hayatının daha hareketli olması bu durumun Osmanlı Devleti içerisinde alınan siyasi kararlar üzerinde etki etmesine neden oldu (Bulut, 2018: 73). Öyle ki Osmanlı Devleti'nin ilk gazetesi olan Takvim-i Vakayi'nin ardından çıkarılan Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Ahval, Muhbir, İbret ve Hürriyet gazetelerinin yayınlarına bakıldığında genellikle devlet politikalarının eleştirildiği ve siyasiler üzerinde etki edecek yazılar ele alındığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde yayımlanmaya başlayan gazeteler arasında zengin içeriği, keskin yazı diliyle sivrilen ilk gazete Tercüman-ı Ahval olmuştur. Yayın politikasını çoğunlukla siyasi başlıklı makalelere yer vererek sürdüren gazete, ilk fikir gazetesi unvanına sahip olmanın haricinde Genç Osmanlılar adında ilk muhalif aydınların yazılarını da sütunlarına taşımıştır. Gazete, ayrıca milliyetçilik fikrinin doğuşunda da öncü bir rol oynamıştır (Benek, 2016: 32-33.). Bir süre sonra devlet erk'inin fazlaca tenkit edilmesi üzerine, devlet yönetimi gazeteler üzerinde baskı oluşturmaya başlamış ve hatta bu durum süreli ya da süresiz olarak gazetelerin kapatılmasına kadar gitmiştir. Ancak Abdülaziz'in 1876 yılında tahttan indirilmesi üzerine boşluk oluşmuş, Sultan II. Abdülhamit döneminde ise Kanuni Esasi'nin ilanı ile basın yayın organları üzerindeki etki önemli ölçüde kırılmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra ilk adıyla Sırât-ı Müstakim

daha sonrada Sebilü'r-Reşad ismiyle toplamda 17 yıl boyunca önce İslamcılık düşüncesi etrafında toplanan aydınların kaleme aldıkları yazılarla yayın yapan, ardından II. Abdülhamit döneminde 1913-1914 yıllarına kadar sürecek faaliyetleri ile Milliyetçi-Türkçü çizgideki Yusuf Akçura, Halim Sabit ve Ahmet Ağaoğlu gibi fikir adamlarının bir araya gelmelerini sağlayan dergi de yine Osmanlı Devleti'ndeki önemli mecmualardan biri olmuştur (İskefiyeli, 2018: 465). Osmanlı Devleti'nde üslup ve dil açısından kullandığı yoğun edebî dili, yazar kadrosu ve geniş içeriği ile dikkatleri üzerine çeken bir başka mecmua ise daha sonraları milliyetçi kimliğiyle tanınan Türk Varlığı Dergisi olmuştur. 1919-1920 yılları arasında faaliyet gösteren bu dergi her ne kadar sütunlarında Turancılığı eleştiren yazılara yer verse de Türkçülüğün fikir babası olarak kabul edilen ve o dönemde Malta'da sürgünde olan Ziya Gökalp'in gönderdiği şiirleri de sayfalarına taşımaktan geri durmuyordu (Kuruloğlu, 2018: 553).

Taşıdığı gazete başlığının altında "Mesleği, milletin iradesini hâkim kılmaktır" ibaresiyle yayın politikasını açıkça belli eden Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki en önemli gazetelerinden biri de Hâkimiyet-i Milliye'dir. Gazete, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin aldığı kararları ve İstiklâl Harbi'nin amacını topluma aktarmak, halkın desteğini sağlamak ve her konuda toplumu bilgilendirmek amacıyla 10 Ocak 1920 yayımlanmaya başladı. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi her ne kadar özel bir gazete hüviyetinde görünse de incelendiğinde, tasarımıyla taşıdığı isme kadar tamamının Mustafa Kemal Paşa'nın marifetiyle oluşturulduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu sebeple de Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 14 Eylül 1919'da Mustafa Kemal tarafından Sivas'ta çıkarılmaya başlanan İrâde-i Milliye Gazetesi'nin bir devamı olarak kabul edilir. Yazar kadrosunda; Ahmet Ağaoğlu, Halide Edip Adıvar, Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi vatansever aydınları barındıran gazete, Türk basın yayın hayatı içinde Milli Mücadele'ye verdiği destekle önemli yapı taşlarından biri olmuştur (Özkaya, 1997: 201-202).

Türk basın tarihi içerisinde Türkçülük akımına ilk hizmet eden gazete Ali Suavi'nin çıkarmış olduğu Ulûm Gazetesi idi. Daha sonra artan sayılarıyla bu akıma hizmet eden diğer yayın organları ise Genç Kalemler, Halka Doğru, Türk Derneği, Türk Sözü, Türk Yurdu gibi mecmualar oldu. Bu yayın organlarında Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Mehmet Emin, Halide Edip, Hamdullah Suphi, Ali Canip, Kazım Naim, Fuat Köprülü ve Adalet Ağaoğlu gibi isimler Türkçülük fikrini işleyip yaymaya çalışmış, Türkçülüğün Osmanlı basınında daha geniş bir yer bulması ise Birinci Dünya Savaşı döneminde gerçekleşmiştir (Kuruloğlu, 2018: 537).

1995 yılından itibaren yerelde dâhil olmak üzere Osman Devleti sınırları içinde yayımlanmaya başlayan ve zamanla sayıları yüzlerle ifade edilen pek çok gazete ve dergi faaliyet göstermiştir. Bu yayın organları arasında devlet yönetimini eleştiren yerli ve yabancı yayın organlarının yanı sıra yönetim taraftarı ve Milli Mücadele destekçisi çok sayıda mecmuada kısa ve uzun süreli yayınlar yaptı. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz yayın organlarının önemli bir kısmı ise Türkçü-Turancı çizgide yayınlar yaparak yazar kadrolarında bulundukları aydınlarla hem Anadolu'da hem de Osmanlı sınırları dışında Türk topluluklarının bilinçlendirilmesine, Türkçülük-Turancılık fikirlerinin zihinlerde yer edinmesine öncülük ettiler.

5. Türkçü-Turancı Aydınların Osmanlı Basınındaki Faaliyetleri

Türkçülük fikri, Osmanlı Devleti'nde iki büyük aydın grubu tarafından özümsemiş ve zaman içerisinde toplum arasında yayılma alanı bulmuştur. Bu düşünceye paralel olarak Turancılığın yayılmasına da bu iki grup Türk aydını öncülük etmiştir. Birinci grubu Osmanlı aydınları, ikinci grubu ise Osmanlı Devletine Rusya'dan gelen aydınlar oluşturmuştur. Rus Çarı'nın Rusya'ya bağlı topraklarda oturan Müslümanların başlattıkları hareketi büyük bir baskı altına almasıyla Tatar,

Azerbaycanlı ve Kırimlı aydınlardan teşekkül olan bir grup Türk aydını Osmanlı Devletine gelmiş ve Jön Türkler tarafından hürmetle karşılanmıştır. 1908 Devriminin bir kaç ay sonrasında İstanbul'da Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahimov, Ayaz İshaki, Halim Sabit ve Yusuf Akçura gibi aydınların Türk basınındaki faaliyetlerine rastlanmaktadır. Rusya'dan Osmanlı Devletine gelen bu aydınlar ilk olarak göçmenleri örgütleyip daha sonra ise kurdukları dergi ve gazetelerin sayılarını hızla artırarak devlet içinde daha etkin oldular. Ayrıca bu sayede fikirlerini Türk toplumuna ulaştırma ve benimsetme konusunda aktif faaliyetlerde bulundular (Uzun, 2015: 5). Rusya'da fikirlerini özgür bir şekilde dile getirip işgal edilmiş topraklarda oturan Türkler arasında yayma alanı bulamayan aydınların bu anlamda tercihlerini Osmanlı Devleti'nden yana kullanmış olmalarının bir nedeni de kendileri gibi aynı düşünce çizgisinde olan Osmanlı aydınlarının varlığıyla açıklanabilir. Nitekim onların Osmanlı Devleti'ne geldiklerinde Jön Türkler tarafından saygıyla karşılanmaları ve önemli gazetelerin kadrolarında kendilerine yer bulmaları da bunun açık bir örneğidir.

İkinci grupta yer alan aydınlar, düşüncelerini sadece Osmanlı sınırları içerisindeki Türk toplumuna yansıtmakla sınırlı tutmadılar aynı zamanda Rus baskısı ve işgali altındaki akraba toplulukların bilinçlenmesi, örgütlenmesi ve bağımsızlıklarını sağlamaları içinde önemli faaliyetler yürüttüler. Tüm bu faaliyetleri yürütürken en önemli araçları gazete ve dergi gibi yazılı basın organları oldu. Bunların en önemlisi "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla 1883 yılında İsmail Gaspıralı tarafından Kırim'da kurulan Tercüman Gazetesi'dir. Gaspıralı, Osmanlı Devleti'nde de okunan ve takip edilen bu gazetede aynı Türkçe ile hitap ederek Türk dünyasını tek bir Türkçede buluşturmayı amaçlıyordu (Saklı, 2012: 3-4). Özellikle Rusya'dan gelen aydınlar, çalışmalarını yalnızca Osmanlı Devleti ile sınırlı tutmayarak düşüncelerini daha uzaktaki akraba topluluklara ulaştırmak için de çaba göstermişlerdir. Onların bu çabaları yalnızca gazete ve dergilerden ibaret olmamıştır. Aynı zamanda Türk kültürünün önemli bir parçası olan tiyatro alanındaki girişimleri ile de düşüncelerini daha etkin biçimde yansıtmaya gayret etmişlerdir. Buna örnek olarak da 1859 yılında tiyatro alanında ilk Türkçe eserini ortaya koyan Mirza Feth Ali Ahundzade'yi ve "Vatan yahut Silistre" isimli tiyatro eseriyle "Vatan Şairi" olarak bilinen Namık Kemal'i verebiliriz. Daha çok Ahundov soyadıyla bilinen Mirza Feteli Ahundzade, tiyatro yazarlığında Türkçeye verdiği önemle bilinmesinin yanı sıra Osmanlı sınırları dışında Türkçülüğün ve Türk Birliği'nin savunulması konusunda en önemli fikir adamlarından biri olarak da tanınır.

1876'da Osmanlı basınında Türkçü-Turancı görüşleri desteklemek maksadıyla popüler kültürde Ahmed Midhat Efendi, dil alanında ise Şemseddin Sâmî ve Ahmed Vefik Paşa, ortaya koydukları çalışmalarıyla önemli katkılarda bulundular. Aynı şekilde Bursalı Mehmed Tâhir tarafından İslâm medeniyetinin ileri gitmesinde Türklerin büyük rolü olduğunu belirten yazılar kaleme alındı. Bu dönemde Osmanlı basınının güçlü gazetelerinden İkdâm ve Mizan gazeteleri ise kendilerini "Türk gazetesi" olarak nitelemiş ve Türklüğe hizmet ettiklerini açıkça belirtmişlerdir. Ayrıca, Türkçülük-Turancılık anlayışıyla sütunlarını dolduran birçok mecmuda Türklerin kökenleri üzerine araştırma yazıları yayımlanmış, yazılarında "turanî" ve "turan" kelimelerine sıkça yer veren Macar Türkologlarının tezlerine yer verilerek bu konu üzerine tartışma ortamı yaratılmıştır (Hanioglu, 2012: 551-554).

1878 yılında Tercüman-ı Hakikat adlı gazeteyi kuran Ahmet Mithat Efendi, Anadolu Türklüğünü temel alan bir Osmanlı milliyetçiliğini ileri sürerken 1893-1895 yıllarında faaliyet gösteren Cevdet Beyin kurduğu İkdâm Gazetesi'nde Veled Çelebi, Asım Bey, Emrullah Efendi ve Fuad Raif gibi yazarlar Türkçe yazılar yazmaya gayret göstererek toplum arasında milliyetçilik fikrini uyandırmaya çalışıyordu. Selanik'teki Asır Gazetesi'nde ise Mehmet Emin Bey tarafından kaleme alınan soya ve dine dayalı Türklük anlayışını öne çıkaran "Cenge Giderken" adlı şiir yayımlanıyor, Osmanlı coğrafyasının her köşesinde milli heveslerle Türkçülüğün temelleri atılıyordu. Osmanlı

Devleti içerisinde yaşayan ya da farklı coğrafyalarda bulunan aydınların Türkçülük-Turancılık adına kaleme alıp gazete ve dergiler vasıtasıyla yayımladıkları makaleler, Türk dünyasında olduğu kadar Avrupa'da da geniş yankı buldu. Örneğin Batılı yazarlar, 1904'de Yusuf Akçura'nın Mısır'da faaliyet gösteren Türk Gazetesi'nde yayınlattığı "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli makalesini, Marksizm'in Komünist Manifestosu'na benzetmiştir. Akçura, bu makalesiyle Türkçülük fikrini tüm Türk dünyasına etki edecek şekilde ilk kez bir sistem içinde tarif etmiştir (Saklı, 2012: 4-5).

Türkçülük-Turancılık fikirlerini savunan aydınların gazete ve dergilerde yer alan makaleleri Batı'da olduğu kadar Osmanlı coğrafyasında da büyük ilgi çekiyordu. Örneğin, Ziya Gökalp, Yeni Mecmua isimli gazetede yayımlanan "Türkçülüğün Tarihi" başlıklı makalesinde Türkçülük hareketinin henüz Anadolu topraklarında var olmadan önce Avrupa'da başladığını dile getirmiştir (Namal, Yücel - Karakuzu Hakan, 2017: 235). Gökalp, 1913'te ise Türk Yurdu ve İslâm Mecmuası'nda "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak" başlıklı çalışmasını neşretmiş, Türkleştirilmiş İslâm'dan yana bir tez ileri sürmüştür (Hanoğlu, 2012: 551-554).

Türkçülük adına Osmanlı basınında yaşanan tüm bu gelişmeler, bu fikrin yalnızca devleti parçalanmaktan kurtarmaya kani olacak bir kudret olmadığını, aynı zamanda zaman içerisinde Türklerin yaşadığı tüm coğrafyalarda benimsenerek daha kuvvetli hislerle sonraki kuşaklara aktarılacak bütünleştirici bir bağ görevi göreceğini açıkça ortaya koymuştur. Bu bütünleştirici bağı ise Türkçülüğün 1908'den sonraki döneminin önemli isimleri arasında yer alan Ömer Seyfettin, "Turan Devleti" adlı eserinde gazeteler üzerinden şu soru ile açıkça izah etmiştir; "Taşkent'te çıkan «Sadâ-yı Türkistan» ve «Sadâ-yı Fergane» gazetelerini İstanbul'da okuyup da anlamayan var mıdır?" (Seyfettin, 1980: 19).

Türkçü-Turancı çizgideki Türk aydınları, düşüncelerini ifade etme imkânı bulduğu her mecmuada yazılarını yayımlarken, Osmanlı Devleti'ndekiler ulus devlet anlayışıyla Türkçülüğü devleti kurtarma aracı olarak tasavvur ediyor, dışarıdakiler ise bunu bağımsızlıklarını sağlayacak yegâne kaynak olarak görüyorlardı. Özellikle Galiyev gibi istisnalar dışında Rusya'da oturan Türk aydınları iyi eğitilmiş olmalarına karşın siyasi çevrelere yaklaştırılmıyorlardı. Tüm bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda ikinci grup Türk aydınlarının Türkçülük-Turancılık adına verdikleri mücadelelerin zorlukları daha iyi anlaşılacaktır. Osmanlı Devleti'ne dışarıdan gelerek faaliyet gösteren aydınlar, geldikleri yerlerdeki işgaller ve baskılar altında ezilen Türk topluluklarının bağımsızlıkları adına uğraş verirken, devlet içerisindeki aydınlar ise ulus devlet anlayışıyla hareket ederek Türkçülüğü daha çok Osmanlı'nın yıkılışının önüne geçmek için savunmuşlardır. Her iki aydın grubunun bulunduğu ortak nokta ise temeli milliyetçi hislere dayanan Türkçülük-Turancılık davası olmuş ve bu fikriyat basın yayın organları aracılığıyla vücut bulmuştur.

6. Türkçü-Turancı Çizgideki Osmanlı Mecmuaları

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren gazete ve dergilerin kadrolarında kendilerine yer bularak veya kaleme aldıkları makaleleri bu mecmularda yayımlatarak Türkçülük ve Turancılık namına faaliyet gösteren Türk aydını kendi ideolojik fikirlerini daha hür biçimde okura yansıtma amacında olmuştur. Bunun içinde yayın isimlerinin dahi, fikirlerini apaçık belli ettiği gazeteler kurmuşlardır. Özellikle ilk başlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Osmanlı kamuoyundaki gücünü temsil etmesi niyetiyle 1909 yılında Rumeli Gazetesi neşredilmeye başlanmış ancak daha sonra imtiyazının gasp edildiği gerekçe gösterilerek bu gazetenin yayın politikasında değişikliğe gidilmiştir. Kurulduğu sıralarda İttihat ve Terakki'nin görüşlerini savunur yayınlar yapan Rumeli Gazetesi, imtiyazlarından mahrum bırakıldıktan sonra yayın hayatına yeni gazete isimleriyle ve politikalarıyla devam etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağlarını koparan Rumeli Gazetesi, daha sonraki yayımlarına Selanik'te "Türk Dili", "Türkili", "Yeni Turan", "Turan" isimleriyle devam etmiştir. Bunlardan İstanbul'da faaliyet gösteren gazete ile aynı adı taşıyan ve ilk defa 20 Eylül 1912'de yayımlanmaya başlayan Turan Gazetesi'nin ilk sayfasının sağ üst köşesinde, "Vatanın menfaatlerine hadim siyasi, edebi, alem-i Türk gazetesidir" ifadesi yer alırken sol üst köşesinde ise "Vatan ve umumun menfaatlerine hadim yazılara sütunlarımız açıktır" ifadesi bulunmaktadır. İstanbul ve Selanik'te aynı isimlerle yayım yapan Turan gazetelerinin ve bu gazetelerin öncüsü konumundaki Rumeli Gazetesi'nin zaman içerisinde yazar kadroları ile mesul müdürleri değişse de 1909'da başlayan yayım hayatları 1915'e kadar sürmüştür. 6 yıl süresince faaliyet gösteren bu gazetelerin yayım politikalarının temelini ise Türkçülük-Turancılık fikirleri oluşturmuştur (Alpgözüm, 2020: 30). Turan Gazetesi'nin, İttihat ve Terakki'nin himayesinden ayrıldıktan sonra Türkçü-Turancı fikriyatı ana yayım politikası olarak belirlemesindeki en önemli etkenlerden biride hiç kuşkusuz yazar kadrosunda bulundurduğu isimlerdi. Öyle ki, "Turan nasıl kurulabilir?" başlığıyla kaleme aldığı yazıyı gazete sütunlarına taşıyan Ömer Seyfettin ve Türkçülüğün fikir babası olarak kabul edilen Ziya Gökalp isimlerinin ön plana çıkması, gazetenin yayım politikasının oluşturulmasında büyük etki etmiştir.

Turan Gazetesi'nin kadrosunda yer alan aydınların ortak bildirisi şeklinde sunulduğu ifade edilen "Biz Ne İstiyoruz?" başlıklı yazı, içerik olarak gazetenin misyonunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu yazı metninin bir kısmı aşağıdaki ifadelerdir.

"...Kırım'dan, ölümün hiçbir zaman susturamayacağı, İsmail Gaspiriniski'nin kurtarıcı gökçe sesini (...). Türk illerinin her bucağına dilde birlik, işte birlik, fikirde birlik diye haykırıyor. Daha uzaklardan yeniden "Musa Bekyif" nidâ ediyor. Kazan'dan daha genç bir ses "Yusuf Akçura" yı duyuyoruz. Bize oradaki (...)lerin uyumadığını haber veriyor; Orenburg'dan "Fatih Kerimof", Kafkasya'dan Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinoğlu, Taşkent'ten Mahmud Behyud Efendi "Biz de uyumuyoruz, biz de uyumuyoruz", diye taraf taraf sesleniyorlar. Dağ başında birbirini gâib etmemek için vakit vakit seslenen avcılar gibi bunlar kendi dünyamızın her bucağından, sesleriyle yekdiğerine haber veriyorlar, onun her tarafını birbirine bağlıyorlar. Sonra Diyarbekir'den Gökalp derîn sesiyle, Konya'dan Velede Çelebi ve İstanbul tepelerinden, dizlerine Türk gençliğinin sadık bir oğul aşkıyla bindiği cânımız kadar sevdiğimiz kurtarıcı ve yaratıcı bir şair Mehmed Emin Beğ'in sesini duyuyoruz, o da ileri her tarafa sesleniyor: "Ben geldim, biz de uyumuyoruz." Nihâyet bir ses daha işitiliyor, yerden göklere epeyce bir tatlılıkla yükselen ve göklerden yerlere, susuz dudaklara dökülen rahmet damlaları gibi serpilken ses, Halide Hanım'ın sesi: "Biz Türk kadınları, bizde uyumuyoruz", diye evvelkilere cevap veriyor. Aynı zamanda Türk ilinin her köşesinde Türk milletini gölgelerinde toplayan bayraklar (...), toplayan, birleştiren, yürüten, düşünce ve inanç bayrakları Kırım'da Tercüman, Orenburg'da (...) Petersburg'da İl ve Millet, Kazan'da Kuyuş, Ufa'da Turmuş, Semerkan'da Gözgö, Bakü'de Basiret, Türkistan'da Sadâ-yı Türkistan, Van'da Çaldıran, Erzurum'da Albayrak, Diyarbekir'de Dicle, İzmir'de (...), Anadolu Konya'da Osmanlı gibi Türk milliyetçisi olan gazeteler Türkleri karanlıklardan çekerek ovaların altında açılmağa başlayan tâk yerine, Turan ümidine doğru götürüyorlar. Biz de şimdi İstanbul (...) aynı yolda yürüyecek bayrağı çektik ve yükselttik, Türk gençliğinin kavga ve ümit bayrağı bu gazete ile bizde o kardeş bayraklara karışıyor ve onları selamlayarak, biz de onların yoluna giriyoruz" (Alpgözüm, 2020: 39).

Yukarıdaki metne bakıldığında gazetenin isminin "Turan" konulmasındaki amaç rahatlıkla anlaşılacaktır. Yine aynı metin içerisinde Osmanlı sınırları dışında kalan Türkçü-Turancı gazetelere ve Anadolu'da faaliyet gösteren "Albayrak" ve "Çaldıran" isimli gazetelere atıf yapılması adlarını zikrettiğimiz tüm bu gazetelerin aynı istikamette bir yayım politikası izlediklerini göstermektedir. Osmanlı Devleti vatandaşı olan Türkçü-Turancı çizgideki aydınlar ile Osmanlı topraklarına sonradan gelerek faaliyetlerde bulunan Türk aydınlar, yazılarını sadece belirli gazetelere göndermekle kalmamışlar aynı zamanda bir araya gelerek kendi gazete ve dergilerini

kurmuşlardır. Bu mecmualara örnek olarak şunları sıralayabiliriz: “Yeni Türkistan (Türkiye-İstanbul); Odlu Yurt (Türkiye-İstanbul); Bildiriş (Türkiye-İstanbul); Azerî Türk (Türkiye-İstanbul); Yeni Kafkasya (Türkiye-İstanbul); Türk Yurdu (Türkiye-İstanbul); Türk Derneği (Türkiye-İstanbul); Azerbaycan Yurt Bilgisi (Türkiye-İstanbul)” (Geçer, 2018: 738). Burada adını zikrettiğimiz mecmualar arasında Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisine ayrı bir parantez açmakta fayda var; Adında Azerbaycan sözü geçse de dergi, Türk dünyası kültürünü ele almıştır. Dergi yazarlarının birçoğu Türk dünyasının farklı coğrafyalarından Türkiye’ye gelip burada faaliyet gösteren ünlü isimlerdir. Sanat, edebiyat, tarih ve dil konularında yazıların yer aldığı, aylık olarak yayınlanan bu derginin bilim kurulu üyeleri arasında; Prof. Ahmet Caferoğlu (1899, Gence - 1975, İstanbul), Mehmet Fuad Köprülüzade (1890, İstanbul - 1966, İstanbul), Ahmet Zeki Velidi (1890, Başkurdistan -1970, İstanbul), Abdulkadir İnan (1889, Başkurdistan - 1976, İstanbul) gibi önemli isimler yer almıştır (Barmanbay, 2018: 3948).

Her ne kadar basın üzerinde bir süre devlet tarafından sıkı takip ve baskı oluşturulsa da yukarıda da isimlerini zikrettiğimiz önemli simaların özellikle İttihat ve Terakki yönetimi ile yakın ilişki içinde olmaları onların diğer yayın organlarına göre daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Ayrıca Osmanlı mecmualarındaki Türkçü-Turancı hareketler yalnızca İstanbul basını ile sınırlı kalmamış Anadolu basını içinde de pek gazete, yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere misyonunu bu çizgi doğrultusunda belirlemiştir.

Siyasal ve kültürel Türkçülük, Yeni Mecmua, Türk Yurdu, Genç Kalemler (Selânik) gibi dergilerde yoğun bir şekilde tartışılmış, bu fikrin geliştirilmesinde önemli bir yer edinmişlerdir. 1868 yılında İstanbul’da yayımlanmaya başlayan Terakkî gazetesi, isminin yanına “Türk gazetesi” ibaresini koymuş ve bu gazetede Osmanlı Devleti ile Türkistan arasında yakın bağlar olduğu ifade edilmiş, Osmanlı Devleti kastedilerek Türkistan ve buna benzer kelimeler kullanılmıştır. Osmanlı’da siyasal Türkçülük tartışmaları ise Jön Türk basını tarafından yurt dışında bastırılan dergilerin gizli bir şekilde Osmanlı vilayetlerine sokulmasıyla başladı. 1902’ye gelindiğinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin yayın organı olan Şûrâ-yı Ümmet dergisinde Osmanlıcılıktan Türkçülüğe kayan bir ideoloji öne çıkıyor ve özellikle Mısır Jön Türklüğü tarafından siyasî Türkçülük adına ilk önemli yazılar neşredilmeye başlanıyordu. Tarsusîzâde Münif ve Süleyman Vâhid tarafından yayımlanan Anadolu dergisi ise Şûrâ-yı Ümmet dergisinden bir adım daha ileri gidiyor ve 1907’de kapanıncaya dek siyasal Türkçülüğün gelişmesine katkı sağlayan yayınlar yapıyordu (Hanioglu, 2012: 551-554).

Türkçülük-Turancılık namına faaliyet gösteren gazetelerden biri de Milli Mücadele döneminin hemen başlarında yayımlanmaya başlayan Türk Dünyası Gazetesi’dir. 21 Ağustos 1919 yılında İstanbul’da ilk sayısı Kâzım Nami Duru⁴ tarafından çıkartılan bu gazete belli aralıklarla toplamda 97 sayı çıkmış, yayın hayatını 5 Şubat 1920’ye kadar sürdürmüştür. Söz konusu gazetenin Türkçülük-Turancılık adına yayınlar yapmasının yanı sıra bir başka özelliği ise bir şirket adı altında yayımlanmaya başlayan ilk gazete vasfını taşımasıdır. Yazar kadrosunda; Hamdullah Suphi, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Rasim, Reşat Nuri Güntekin, Mehmed Fuat Köprülü, Yusuf Akçura, Ömer Seyfettin, Halide Edip ve Nabizâde Hamdi ve daha birçok önemli ismi barındıran Türk Dünyası Gazetesi’nin yayın politikasını gazetenin tanıtımı için bastırılan broşürde yer alan aşağıdaki ifadeler açıkça ortaya koymaktadır:

⁴ Mehmet Kâzım Nami Duru (1876-1967): Yazar ve eğitimci. Yüzbaşı rütbesindeyken ordudan ayrılmış ve maârifin çeşitli kademelerinde bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapmıştır. Pek çok dergi ve gazetede yazıları yayınlanmış ve 50’nin üzerinde kitap yazmıştır. Hakkında daha detaylı bilgi için bkz, (Temizyürek ve Dinçer, 2014: 173-193).

“Türk Dünyası’ milliyetperver, daha açık tabiriyle Türkçü bir gazete olacağından havadisindeki sevk ve mebzuliyetinin kendisine bahşedeceği mevkiini, samimiyeti, halka olan muhabbet ile tezyin edecektir.”

“Türk Dünyası milliyetçiliğin, Türkçülüğün neticesi olarak şüpheli hiç bir emel arkasında koşmayacak, yalnız millete, Türk milletine, bütün Türklere hizmet etmeye, mümkün mertebeye faydalı olmaya çalışacaktır. Kısa bir ifade ile “Türk Dünyası ancak Türkülüğün, Türk mefkûreciliğinin naçiz bir hizmetkârı’ olacak, bu sıfatı ile iftihar edecektir.”

“Sözümüzü bitirmek, ifadelerimizdeki sıdk ve samimiyetin sübutunu yarından itibaren başlayacak olan neşriyatımıza bırakmak üzere diyeceğiz ki Türk Dünyası sizin hepinizindir. Yarın kendisine göstereceğiniz tesahüb-kârâne kabule müstahak olduğunu herhalde ispat edecektir.”

“Türk Dünyası yarınki muhterem karilerine şimdiden en hürmetkâr selamlarını takdim ile mübahi olur.”

Yukarıdaki ifadelere ek olarak Kâzım Nami Duru’nun şu görüşleri de gazetenin genel yayın politikasını daha sade bir dille izah eder niteliktedir:

“Türkçülüğü, Karakurum sahalarına gitmek, güzel İstanbul lehçesini, kulağımıza yabancı gelen lehçelerle bozmak zan edenler aldandılar, aldanyorlar. Türkçülük ve milliyetçilik, Türk haçlılığından başka bir şey değildir. Biz istiyoruz ki halkın dilini söyleyelim, halkın vicdaniyla vicdanlanalım, ahlâkıyla ahlâklânalım. Kıymet hep halkındır. Şiarımız, milliyetçilik-halkçılıktır. ‘Türküz, Türkçüyüz’ demekle ancak bunu murâd ediyoruz” (Bilgi, 1995: 263-273).

Milli Mücadelenin devam ettiği yıllarda, vatanın istiklalinin daha henüz sağlanamadığı bir dönemde Misak-ı Milli sınırlarını da aşan yayın politikası ile bütün Türk coğrafyalarına hitap eden Türk Dünyası Gazetesi’nin Türkçülüğe ve dolayısıyla Turancılığa böylesine bir vurgu yapması sıradan bir ideolojik yaklaşım değildir. Öyle ki gazete, yazar kadrosunda yer alan aydınların yazılarıyla yalnızca işgal altındaki Anadolu Türklerine değil özellikle Rus mezalimi altındaki akraba Türk topluluklarına da umut ışığı olmuştur. Nitekim gazetenin yazar kadrosunda İstanbul’dan Türkistan’a kadar Türk dünyasından aydınlar bulunuyordu.

Elbette Osmanlı basını sadece payitaht İstanbul’dan ibaret değildi. Gerek Anadolu vilayetlerinde gerekse Selanik’ten Mısır’a kadar pek çok bölgede çeşitli mecmular yayımlanıyor ve genellikle siyasi maksatlı gazete çıkartılarak bir propaganda aracı olarak kullanılıyordu. Zaman içerisinde de yönetim taraftarı ve yönetime muhalif basın yayın organlarının sayısı gittikçe artıyordu. Buna mukabilde Türkçülük ve Turancılık davası güden Türk aydını, fırsat bulduğu her mecmuada fikirlerini beyan ediyor her iki fikri akımı Türk toplumu arasında yaymaya çalışıyordu.

Osmanlı Devleti’nde gazetelerin önem kazanmasından sonra toplum hayatına giren bir diğer mecmua alanı da dergi olmuştur. Osmanlı’da ilk yayımlanan dergi Mart 1849’da çıkartılan “Vakayı Tıbbiye” olmuştur. Bu tarihten itibaren de mizah, sanat, ziraat, fikir, iktisat ve sanayi gibi farklı alanlarda çok sayıda dergi yayımlanmaya başlamıştır. Çalışma konumuza esas olarak fikir dergilerine bakıldığında ise Ziya Gökalp’ın Yeni Mecmua’sı, Türk milli kültürünü ve Türkçülük düşüncesini topluma tanıtmaya açısından önemli bir yere sahiptir. Yayın politikasını bu iki temel kavram üzerine oluşturan Yeni Mecmua’da ayrıca tarih, sanat tarihi, sosyoloji, güzel sanatlar, dil, edebiyat, spor, eğitim, mimari ve musiki gibi farklı alanlarda da yazılar yayımlanmıştır. Osmanlı döneminin dilde sadeleşmeyi savunan en önemli edebi ve Türkçü dergilerinden birisi de II. Meşrutiyet’tin ilanından sonra Selanik’te yayımlanan Genç Kalemler Dergisi’dir. Türk milli kültüründen esinlenen bir edebiyat anlayışı derginin temel ilkesini oluşturmuştur. Bu dönemin Türkçü-Turancı düşüncesini topluma yansıtan her iki fikre hizmet eden bir dergi de 1911 yılında

toplamda yedi sayı olarak çıkan Türk Derneği dergisidir. Türk Derneği, Türk kültürünü Osmanlı toplumu arasında yaymaya çalışan, Türk coğrafyası, dili ve tarihi hakkında makaleler yayımlayan dönemin önde gelen Türkçü dergilerinden biridir. Türk dünyasında her alanda millîliğin sağlanması adına yayım yapan diğer önemli dergiler ise şunlardır: Türk Yurdu, Halka Doğru, Bilgi Mecmuası, Türk Sözü, Müdafaa-ı Maliye ve İktisadiye, İslam Mecmuası ve Küçük Mecmua (Demir, 2016: 89-90).

SONUÇ

II. Abdülhamit döneminde bir fikir akımı olarak ortaya çıkan Türkçülük, gerek Osmanlı Devleti içerisinde gerekse diğer coğrafyalarda yaşayan aydınlar tarafından benimsenerek Osmanlılık ve İslamcılığın da ilerisinde bir harekete dönüşmüştür. Hem dağılmakta olan imparatorluğun ayakta tutulabilmesi hem de bağımsızlık mücadelesi verilen bölgelerde Türklerin birlik ve beraberliğinin sağlanması, millî kimliğin korunması amacıyla geliştirilen bu fikir akımının Türk dünyasında yayılması amacıyla yapılan tüm çalışmalarda gazete ve dergi gibi basın araçları da ciddi rol oynamıştır. Türkçülük, Rusya'da 1905 devrimi öncesi Azerbaycan Türkleri ve Tatar aydınları tarafından akraba toplulukları arasında yayılmaya çalışılırken Osmanlı'da ise İttihat ve Terakki yönetimi içinde yer alan Ziya Gökalp'in başını çektiği aydınlar bu hareketi kültürel alanında ötesinde siyasi zemine çekmeye gayret göstermiştir. Orta Asya Türkleri ile sıkı bağların kurulması için ileri sürülen Turan mefkûresi ise Türkçüler için daha büyük bir ideal ve o zamanlar henüz bağımsızlığını elde edememiş Türk halkları için de ortak inanç olmuştur.

Netice olarak Türk basın tarihi içinde Osmanlı dönemi incelendiğinde Türkçülük-Turancılık fikirlerinin mecmualar yoluyla toplumda karşılık bulma çabaları büyük ölçüde başarıya ulaşmış ve bu fikirler, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Batıcılık akımlarının aksine daha fazla büyüyerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca, dağılan imparatorluğun ardından Türkçülük akımı, yeni bir devlet kurulmasının yapı taşlarından birini oluştururken, Turancılık fikri ise Türkiye ile Türk dünyası arasında sıkı bağların kurulması için ileri sürülen ortak teşkilatlanmaların zeminini hazırlamıştır.

Osmanlı döneminde faaliyet gösteren gazete ve dergilerde Türk dünyasının dil, kültür ve iktisadi alanda ortak noktada buluşması adına görüşlerini dile getiren, bu anlamda önemli çalışmalara imza atan aydınların ortaya koydukları mücadeleler bugün bağımsız Türk devletleri arasında oluşturulan teşkilatların bir anda yoktan var edilmediğinin de açık birer göstergesidir.

Kaynakça

Algar, H. (1989). "Mirza Fethali Ahundzade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

Alpgözüm, Ö. (2020). *Turan Gazetesi Örneğinde I. Dünya Savaşında Avrupa Cepheleri (1914-1915)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Barmanbay, A. (2018). Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisindeki 28 Mayıs 1918 anısına yazılmış makalelerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin edebi - tarihi izleri. *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 5(29): 3947-3956.

Benek, M. K. (2016). Osmanlı'da basının doğuşu ve II. meşrutiyete kadarki gelişimi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(6-7): 27-39.

- Benningsen, A. A. ve S. E. W. (1995). *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde milli komünizm*. Çev. Bülent Tanatar. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Bilgi, N. (1995), Millî Mücadele'nin başlarında İstanbul'da yayınlanan Türk Dünyası gazetesi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10(19): 263-273.
- Bulut, F. (2018). Toplumsal Değişim ve Siyaset Üzerinde Basının Etkisi, Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 2016/Elazığ, Yayına Haz. Merve Uğur. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Demir, K. (2016). Osmanlı'da dergiciliğin doğuşu ve gelişimi (1849-1923). *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9): 71-112.
- Geçer, G. O. (2018). Muhaceretteki Türkistanlıların Bağımsızlık Yolunda Çıkardıkları Gazete Ve Dergiler, Türk Dünyası Kongre Bildirileri 1(3): 736-749.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün esasları*. Haz. Mehmet Kaplan. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yay.
- Hanioğlu, M. Ş. (2012). "Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- İskefiyeli, Z. C. (2018). Sırat-ı Müstakim/Sebilü'r-Reşad Dergisi Örneğinde Osmanlı Basımında Misyonerlik Algısı, Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 2016/Elazığ, Yayına Haz. Merve Uğur. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Kaymak, E. (1993). *Sultan Galiyev ve sömürgeler Enternasyonalı*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Kuruloğlu, F. (2018). Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Savaş Esirlerinin Yayın Faaliyetlerine Bir Örnek: Türk Varlığı Dergisi (1919-1920), Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 2016/Elazığ, Yayına Haz. Merve Uğur. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Namal, Y. ve Karakuzu H. (2017). Türkçülüğün Zonguldak'tan Yükselen Sesi: Doğu Dergisi, Ed. Osman Kubilay Gül ve Celal Can Çakmakçı, Antalya: Sempozyum Bildiri Kitabı, I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu.
- Özkaya, Y. (1997). "Hâkimiyet-i Milliye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul.
- Reyhan, H. (2006). *Doğunun büyük devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Rox, J. P. (2002). *Türklerin tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. Çev. Ayku Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Saklı, A. R. (2012). Osmanlı döneminde Türk milliyetçiliği. *Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (33): 1-16.
- Sarınay, Y. (2012). "Turan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- Seyfettin, Ö. (1980). *Turan devleti*. İstanbul: Su Yayınları,.
- Taş, K. ve Göksuçukur, B. (2019). Osmanlı dönemi Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımları ve din. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22(56): 463-488.

- Temizyürek, F. ve Dinçer, F. (2014). Cumhuriyet dönemi eğitim tarihinde önemli bir isim: Kâzım Nami Duru. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(19): 173-193.
- Uca, A. (2001). Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na hizmetleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(17): 365-382.
- Uzun, T. (2015), Osmanlı Döneminde Türk milliyetçiliği ideolojisinin kaynakları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (28): 1-11.

İran'da Resim ve Animasyon Sanatı

Negar KAZEMİ*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 20.01.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 19.08.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1065199

ÖZET

Günümüzde önemli sanat eserleri özgün fikirleri ve izleyici-yaratıcı etkileşimlerini ifade etmeyi amaçlamaktadır. İran'da bu kapsamda çok sayıda sanatsal faaliyetler yürütülmektedir. Sanatçılar, eserlerini yaratırken sadece resmi değil, animasyon gibi araçları da kullanmakta ve özgün fikir ve kavramları en etkili biçimde aktarabilmektedirler. Resim ve animasyon arasındaki etkileşim sayesinde ortak güçlü bir etkinin elde edilmesi sağlıklı bir inceleme açısından önemlidir. Son yıllarda İran animasyonu çeşitli ve yaratıcı yollar izlemekte, geleneksel resim sanatı ile yeni etkileşimler geliştirmekte ve modern sanat kapsamında oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir. Resim ve animasyonun geleneksel işlevi yerini yeni biçimler ve sanat akımlarında kavramsal ve etkileşimli olgulara bırakmıştır. Bu araştırmada, çağdaş İran sanatında resim ve animasyon etkileşimini ve bu alanda aktif İranlı sanatçıların eserlerini incelemek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, araştırmamız İran sanatının son yirmi yılındaki geleneksel ve modern yaklaşımları, alanyazında konuyla ilgili internet kaynaklarındaki röportajları ve İranlı sanatçıların deneyimleri ve görüşleri esas almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Animasyon, Giftler, İnteraktif resim, Video sanatı.

The Art of Painting and Animation in Iran

ABSTRACT

Today, worthy efforts in contemporary art aim to express new ideas and creative interaction with the audience. Many activities have been carried out in this field in Iran as well. They convey their ideas and concepts in the best way, like painters who use the painting medium and other tools such as animation to create their works. The interaction between these parts and the achievement of a single effect, Minus the whitepaper, is significant. In recent years, Iranian animation has followed various creative paths. In this direction, he both invented new interactions with painting in the traditional field and presented a new view according to the developments of the new art. The traditional function of painting and animation has left its place to conceptual and interactive structures in new forms and art movements. This research will examine the interaction of painting and animation in contemporary Iranian art and introduce the artists and their active works in this field. This study discusses the interaction developments of painting and animation in both traditional and modern approaches in the last two decades of Iranian art. In addition to the use of

* İstanbul, TÜRKİYE, e-mail: knegar1995@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8904-0900

library resources and reliable internet resources in the research method, In the interviews and interviews, the experiences, and views of the artists were used spatially.

Keywords: Art, animation, Animated pictures, Interactive pictures, Video art.

Giriş

Resim, insanlık tarihindeki en önemli sanat dallarından birisi olup, geçmişten günümüze bir tür iletişim aracı olarak kullanılmaktadır. Resim sanatı, doğal gelişim aşamalarında birçok değişiklikler geçirmiştir. Resim çoğu tasarıma dayanan farklı sanat dallarını etkilemiş olup, aynı zamanda anlamlı bağlantılar da kurmuştur. Bu dallardan biriside "animasyon" alanıdır.

Resim ve animasyon eski çağlardan beri birbirleri ve varoluş biçimleriyle yakından ilişkilidir. İnsanoğlu, mağara duvarlarına ve çanak-çömleklere çizdiği görseller ve şekiller ile "hareket" kavramını yaratmıştır (Behrooz, 1998: 13).

Bu çalışmanın amacı, resim sanatının sanat tarihi içindeki gelişimine paralel şekilde animasyon (canlandırma) sanatı ile bağlantısını araştırmak, İran animasyonun tarihi ve günümüz İranlı sanatçıların eserlerini inceleyerek yorumlamaktır.

Resim ve animasyon, çağdaş sanatın gelişiminin tüm aşamalarında "küreselleşme" olgusu ile ilişkilendirilmiştir. Lucy Smith, sanatın küreselleşmesini hızlandıran faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: (1) TV ve internet gibi yeni iletişim araçları sanat kitapları ve dergilerini dünyanın her yerinde takipçileri ile daha kolay buluşturmaktadır ve (2) uluslararası sergiler dünya kültür arenasının çeşitlenmesinde görkemli müzelerden çok daha etkili olmaktadır. Örneğin, Venedik ve Sao Paulo gibi eski bienallere Havana ve İstanbul Bienalleri eklenmiştir. Özellikle Havana Bienali Üçüncü Dünya sanatçılarının çalışmalarını öne çıkarma fırsatı sunmaktadır (Behrooz, 1998: 14).

Çağdaş sanat dünyasının sınırları günümüzde belirli bir alanda sınırlı kalmayarak genişleme göstermiştir. Bu gelişimin temelinde yeni fikirler, bilgilenme ve farkındalık açılarından her geçen gün daha gelişen kitle iletişim araçları sayesinde benzersiz bir genişleme yatmaktadır. Resimli sanat kitapları ve dergilerinin yanı sıra, Venedik ve Sao Paulo Bienalleri ile Almanya Kassel kentinde açılan Documenta sergisi örnek verilebilir. Ancak, etkili iletişim araçları içinde TV ve internetin yeri farklı olmaktadır. "Kitle iletişim araçlarının zenginleşmesi ve artışı tekdüzelik değil, çeşitlilik artışı" ile sonuçlanmıştır (Harrison ve Wood, 2001: 18). Bu nedenle, dünyanın her yerinde artan izleyici sayısı sosyal medya ve internet üzerinden birçok değişik sanat eserinin geniş kesimlere aktarılmasında önemli roller oynamaktadırlar. Sanatçılar ve ressamlar eserlerini yaratırken ve fikirlerini ifade ederken çağdaş olanakları kullanmaktadırlar. Bu çağdaş olanaklar içinde animasyon ve resim prodüktörler ve izleyiciler için farklı fırsatlar sunmaktadır.

Araştırmamızın ilk sorusu; resim ve animasyon alanları arasındaki eski ve yeni etkileşimler nasıl anlaşılmaktadır? İki sanat dalının yakın ilişkileri geleneksel animasyonun resim üzerine kurulu özelliğinin sürmesini sağlamıştır. İkinci soru ise; sanat ve animasyon modern sanat alanında birbirleri ile nasıl etkileşmektedir? Yeni tutumları dikkate alarak çağdaş formatta geliştirilen teknik çalışmalar, resim ve animasyon dalları açısından da bir özel başlık olmuştur. Bu nedenle, araştırmada ele alınan bir diğer husus ise çağdaş sanata giriş ve 1960'lı yıllardaki yeni yaklaşımlardır.

Animasyon modern sanat içinde değerlendirilmekle birlikte, günümüze ulaşmayı başarabilen eski sanat dallarından birisidir. Bir diğer ifadeyle, animasyondan modern sanat alanında

yararlanılabilmektedir. Günümüz geleneksel yaklaşımına göre animasyon bağımsız bir sanat dalı değildir. Resim ve animasyonu birbirinden ayırmak pek mümkün olmayıp, ressam ve animatörlerin iki alanın zenginliklerinden faydalandıkları görülmektedir.

Modern sanatın birçok dalında olduğu gibi, resim ve animasyonun etkileşimi ve sentezi yeni olanakları ve eserleri izleyiciler ile buluşturmayı başarmıştır. Bu araştırmada animasyon filmi ve resmin İran'da nasıl geliştiği ve birbirleri ile bağlantıları günümüz İranlı animasyon sanatçıları ile röportajlar yapılarak ve görüşlerinden faydalanılarak incelenmektedir.

İlk Animasyon

Arkeolojik bulgular animasyonun İran'da Tunç Çağına uzandığını göstermektedir. 1983 yılında antik kent Zabol'da kazı yapan İtalyan arkeologlar 5 bin yıllık bir mezar içinde üzerinde ağaç ve keçi figürleri olan bir çömlek buldular (Şekil 1). Sistan ve Belucistan eyaletleri içinde yer alan Zabol kentindeki çömlek kalıntısında bir keçinin 5 farklı hareketi ile ağaçtan yaprak yediğini gösteren çizimler yer almaktadır. Kadim İran tarihine uzanan eşyalarda rastlanan görseller animasyon alanının ilk öncüleri olarak kabul edilmektedir (Artnevis, 1983).

Arkeologlar, figürlerin amaçlı bir tekrarı yani keçinin ağaca doğru hareketini betimlediğini fark ettiler. Bu detay dünya tarihinde çömlek üzerinde keçiye hareket efekti veren ressamın ilk animasyonu olarak geçmiştir. Yani 5 bin yıl önce İranlı bir sanatçı resim tuvali kullanmak yerine çömlek üzerinde hareketi ve dönüşü keçi figürü ile betimleyerek ilk animasyonu yaratmıştır (Artnevis, 1983; Raufi, 2008: 76). Bir diğer ifadeyle, keşfedilen animatif görseller animasyon ve resmin en eski varoluş biçimlerinde bile etkileşim içinde olduklarının açık kanıtıdır.

Şekil 1. İlk animasyon: "Yanmış şehir ve keçi", 1983

Kaynak: www.artnevis.com

Sanat Tarihinde Resim ve Animasyonun Etkileşimi

Resim ve animasyon arasındaki tüm Sanat Tarihi boyunca mağara resimleri ve çömleklerde göze çarpmaktadır. Bu gibi örnekler sinemanın icadından önce oluşturulmuş olup, animasyonun sinemadan önce bile görsel sanatlar arasındaki varlığını kanıtlamaktadır. Unutulmamalıdır ki, "hareketi kayıt altına almak" rol ve bedene canlılık kazandırmak olup, insanlık tarihinde unutulmamış ve kadim uygarlıkların kalıntılarında da güçlü biçimde görülmektedir. Bu konuda aktif eserler üreten kişilerden birisi ise Leonardo da Vinci (1519-1452)'dir. Da Vinci, bir çember içine yerleştirdiği insanın dört kolu ve bacağı "altın oran" olarak resmetmiştir. Da Vinci'nin

çalışması 'kaydetme' ve 'gösteri' hareketlerine ait en başarılı eserlerden birisi olarak kabul görmektedir (Gharibpour, 1998: 13).

2. İRAN'DA RESİM VE ANİMASYON

Nureddin Zarrin Kelk, "İran Animasyonu Tarihi" adlı kitabında animasyonun İran'da başlangıcı hakkında "büyünün ve cesaret verici bir geleceğin habercisi" olarak bahsetmektedir. Ancak, uzun yıllar süren ilgisizlik kökleri kadim İran tarihinde resim ve animasyonun gelişmesini engellemiştir. İran'a modern animasyonun gelişinden günümüze en çok çaba gösteren sanatçılar üç dönem altında incelenmektedir.

İlk Dönem

İlk dönem, anime eserlerin tek parça ve kısa filmlerle sınırlı olduğu bir zaman dilimidir. Tasarımdan senaryoya, çekimden yönetmenliğe ve kurguya tüm aşamaları ekseriyetle bir kişi veya küçük sanatçı grubu tarafından yapılmıştır. İlk dönem sanatçıları sınırlı imkanlar ve basit araçları kullanarak yabancı emsallerinden esinlendikleri eserler yaratmıştır. Bu dönemde, Morteza Momayez'in Ferdosi Meydanındaki bir binanın çatısında içki içen Kanadadray gibi birkaç neon grafik tasarımı öne çıkmıştır (Javaheryan, 1999: 27).

1956-1957 yıllarında İran Güzel Sanatlar ve Kültür Genel Müdürlüğü seramik, halı dokuma ve minyatür yapımı üzerine bir atölye kurmuş ve ulusal sanatçıları desteklemiştir. Birkaç genç animatörün çabaları İranın düş fabrikası olması beklenen ilk ofisinin kurulmasını sağlamakla birlikte, sonu maalesef başarısız olmuştur. İlk dönem sanatçıları arasında, Esfandiar Ahmadiéh (seramik atölyesi ressamı), Jafar Tejaratchi (hava kuvvetleri subayı ve karikatürist), Parviz Osanloo (eğitilmiş görüntü yönetmeni ve yönetmen), Peter Palian ve Assadollah Kafafi gelmektedir. Bu kişiler İran Kültür Bakanlığının animasyon biriminin ilk 5 kurucusudur. Kısa bir süre sonra gruba Çekoslovakya eğitilmiş yönetmen Nusratullah Karimi de eklenmiştir. Sanatçılar birlikte ilk İran film karakterlerini yaratmayı başarmıştır (Javaheryan, 1999: 27).

Kurucu animasyon sanatçılarının kişisel azimleri sayesinde İran animasyon tarihine sonsuza yaşayacak yeni eserler kazandırılmış ve uluslararası festivallere katılacak noktaya gelinmiştir. İlk dönem İran animasyon sanatı bu alanda belki de en zirve dönem olarak kabul edilebilir.

Ahmadiéh tarafından yönetilen ilk İran animasyon filmi Petros Palian saniyede 16 kare ve 13 saniye sessiz film olarak çekilmiştir. İran'da canlandırma sanatı ressamlar ve grafik sanatçıları tarafından deneysel şekilde görüntülerin ve resimlerin canlandırılmasına dayalı olarak başlatılmıştır.

Usta Ali Ekber Sadeghi gibi sanatçılar geleneksel bakış açısıyla İran animasyonu açısından resimle etkileşimin en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Javaherian'ın İran animasyon tarihi konulu kitabında belirttiği gibi: "Sadeghi, minyatürler ile benzerlikler taşıyan özel üslubuyla filmlerinde özgün İran tekniğini sunmaktadır. Bu teknik dürüst filmlerin öne çıkan özelliği olacak ve sanatsal festivallerde ödüller kazandıracaktır" (Javaherian, 1999: 57-58).

İkinci Dönem

İran animasyonu, İslam Devrimi ve Irak-İran savaşı nedeniyle uzun bir kış uykusuna yatmıştır. Bu dönem sanatçıların ülkeden ayrıldıkları, Meslek değiştirdikleri ve sanat okullarının kapandıkları bir dönemdir. Animasyon filmlerinin üretimi için uygun koşulların olmadığı ikinci dönem ilk dönem İran animasyonunun nicelik ve nitelik açısından başarısını göstermediği bir zaman olmuştur. Ancak İran animasyonunun uluslararası ve bölgesel düzeyde tanıtımına dönük gayretler gösterilmiştir.

İran İslam Devriminden sonra İran animasyonu, üniversitelerin yeniden açılması ve Uluslararası Animasyon Film Yapımcıları Derneğinin (ASIFA) kurulmasıyla yeniden hareketlenmiştir. Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı, Çocuk ve Yetişkin Entelektüel Gelişim Merkezi, İran İslam Cumhuriyeti TV, Saba Merkezi İran Gençlik Sinema Derneği ile Belgesel ve Deneysel Sinema Geliştirme Merkezi gibi oluşumlar animatörleri teşvik etmeye başlamıştır. Onbeş yıl önce kurulan Hoor Studio İran'ın animasyon üretimi için uzmanlaşmış tek merkezi olmuştur. Şu an ülke genelinde birkaç yüzden fazla küçük ve büyük ölçekli stüdyo faaliyet göstermektedir. İran animasyon alanı kamu ve özel sektörün artan ilgisi ve girişimleri sayesinde daha fazla gelişme göstermektedir.

İslam Devriminden sonra öne çıkan İranlı animatörler arasında Vajihullah Fard Moghadam, Mahin Javaherian, Behrouz Yaghmaeian, Hindistan'da Haydarabad Film Festivali ve 1995'te UNICEF Berlin Film Festivali'nde En İyi Kısa Film Ödülü sahibi Abdullah Alimurad ve Ahmed Arabani (çizgi film yazarı) gelmektedir. Televizyonda gösterime giren "Balta" adlı bağımsız film ilk defa bu dönem içinde yayımlanmıştır (İmani Rad, 2006: 28). 1940'lı yılların sonlarına doğru uzun süren bir sessizlikten sonra Çocuk ve Yetişkinlerin Entelektüel Gelişimi Merkezi ilk defa dinamik film yapımcılığını kurmuştur. Sınırlı imkanlara rağmen merkez sayesinde İran'da ilk animatif eserler yayımlanmıştır. İran animasyonu, yetenekli yönetmenler sayesinde uluslararası festivallere değerli eserler göndermiş ve kısa sürede uluslararası çevrelerde belirgin bir saygınlık kazanmıştır.

Üçüncü Dönem

Birinci ve ikinci dönem İranlı sanatçıların deneyimleri ve başarıları üçüncü dönem sanatçılarının önünü açmıştır. Dünya genelinde olduğu gibi İran animasyonunun üçüncü dönemi sanatçıları da sinema ve sahne sanatları eğitimi almış kişilerden oluşmaktadır. Bu kişiler sinema dalı olarak animasyona yönelmiştir. Ayrıca yetmişli yılların başlangıcı İran animasyonu alanında daha büyük grupların animatif eserler için teşvik edildikleri bir dönemdir. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden birisi ise animasyona farklı olanaklar sunan bilgisayarlar ve yazılımların girmesidir. Bu şekilde üretilen bir kaç animatif film sanat çevrelerine gönderilebilmiştir (Muhammed, 2006).

İlk Tahran Animasyon Festivali'nden günümüze üçüncü dönem İranlı animatörlerden adı öne çıkanların başlıcaları; Alireza Golpayegani ve Farkhondeh Torabi'dir (Uyanış Rüyalari, 1998: 331-332). Üçüncü dönem İran animasyonu İran kültürünü arka plan olarak kullanmıştır. Minyatür, tezhip, halı ve çini desenleri İran görsel sanatlarının ritmi, rengi ve uyumu ile birleştirilmiştir.

Üç dönemin sanatçılarının emekleri ve başarıları dördüncü dönem sanatçıları tarafından kullanılmaktadır. Bu dönem animatörlerinin bağımsız animasyonda ve uzun süreli grup projelerinde çalıştıkları görülmektedir. Bilim ve teknolojinin sundukları olanakların yanı sıra medya ve sanatın büyümesi animasyon alanına farklı biçimlere evrilmektedir. Modern sanat İran

eserlerinin yeni yaratıcı bakışı ve düşünce biçimi diğer dünya eserleriyle paralel ve rekabet halindedir. Kısa eserlerde bağımsız sanatçıların yenilikçi ve bireysel tekniklere ve kişisel fikirlere sahip oldukları ve animasyonu yeni sanatta yaratıcı fikirlerini ifade etmek için etkili kullandıkları görülmektedir (Muhammed, 2006).

İran'da sinemanın göreceli gerilemesinde dünyanın animasyona yönelmesinin etkisi önemlidir. Bu durum İran sinema sanatının dünya sinema sanatına ayak uydurmasını zorlaştırmaktadır. Son yıllarda üretilen animatif sinema çalışmalarına en iyi örnekler arasında, Nader Yaghmaeian ve Shahram Kharazmi tarafından Mısır güneşi, Cemşid ve Güneş Behrouz Yaghmaeianin eseri, Hossein Moradzadeh'in Shahnameh hikayeleri, Maziar Mohammadinejad'ın Yedi renk, Behram Azimi'nin Tehran 1500 (Şekil 2), Vahid Nasirian'ın Simurg'un Kalbi ve Kourosh Dalvand'ın Rostam ve Sohrab adlı öyküleri gelmektedir (Behram, 2008).

Şekil 2. Behram Azimi, “Tehran 1500,” Animasyon, 2008.

Kaynak: www.irna.ir

İran Animasyonu 2020 Oscar Yolunda

Ashkan Rahgozar'ın “Son Hikaye” adlı animatif eseri Oscar 2020 listesine girmiştir. Bu başarı İran animasyon sanatının ve sektörünün uluslararası düzeye geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Son hikâye 2008 ve 2017 yılları arasında Horakhsh Studio'da Rahgozar tarafından yazılan ve yönetilen ilk uzun metrajlı animatif filmidir. Filmin hikayesi Hakim Abolghasem Firdevsi'nin eseri Shahnameh'deki Zahak'ın anlatımına dayanmaktadır (Şekil 3) (Ashkan, 2018).

Şekil 3: Ashkan Rahgozar, “En Son Hikâye,” Animasyon, 2018.

Kaynak: <https://techrato.com>

Son Dönem İrani Resim ve Animasyon Sanatçıların Çalışmaları ve Görüşleri

1. Şiva Sadegh Asadi

Şekil 4: Shiva Sadegh Asadi. Sanatçı. 1983.

Kaynak: <http://shivasadeghassadi.yolasite.com>

Shiva Sadegh Asadi 1983 yılında Tahran'da doğmuştur. Asadi, Tahran Sanat Üniversitesi Animasyon Bölümünde yüksek lisansını yapmış, yurt içi ve yurt dışındaki festivallerde animasyon dalında birçok ödül kazanmıştır. Ressam, tasarımcı ve animasyon yönetmeni olan Asadi yaklaşık altı yıldır profesyonel olarak animasyonla uğraşmaktadır. Ana ilgi alanı resim sanatı olan Asadi, animasyonu sanatsal keşif ve sezgi aramak için kullanmaktadır. Asadi, animatif çalışmalarında resim sanatını kullanarak zaman ile bağlantılı şekilde etkili sonucu nasıl elde edebileceğinin arayışı içindedir. Asadi'ye göre, “resim statik tuvalde veya hareketli görüntülerde elde edilemeyen bir etkidir”. Bu etki iki sanat dalının etkileşimi sayesinde ortaya çıkmaktadır. Asadi, yeni tekniğe boyama animasyon adını vermektedir. Animasyon ve resim arasındaki ince çizgide ilerlemeyi seven Asadi, kişisel kaygılarını resme daha fazla bağladığı için kendisini animatörden daha çok ressam olarak görmektedir (Shivasa, 2012).

Hayat Asadi için bir ilham kaynağıdır. O'na göre, etrafını dünya ve iç dünyasındaki olaylar meydana getirmektedir. Bu olaylar bazen tek bir zamansız görüntüde ve resim biçiminde ifade edebilmekte; bazen ise zamana ve anlatım biçimine ihtiyaç duyulduğunda animasyonla anlatılmaktadır. Asadi'ye göre, tanımlar göreceli ve kapsamlıdır. Bu durum ise animasyonunun tanıtılmasını zorlaştırmaktadır. Hatta animasyonun canlı filmde elde edilemeyen tek kare çekim yoluyla görsel öğelerin zamana bağlı düzenlenmesi anlamına geldiği savunmaktadır. Asadi için animasyon görsel sanatlar ve sinema ile ilgilidir ve kendi başına bağımsız bir sanat dalıdır. Asadi için “animasyonun görsel sanatlarda ve sinemada elde edilemeyecek benzersiz bir özelliği” bulunmaktadır (Asadi, kişisel görüşme, 21 Nisan 2002).

Asadi, senaryo, hikâye ve anlatımın animasyon içinde bulundu yerin herkese göre farklı olduğunu düşünmektedir. Animasyon filmde anlatımın varlığı veya yokluğu yönetmenin seçimine bağlı olmaktadır. Anlatı ve hikâye animasyonun temel unsurları değildir. Animasyon anlatıcı olabilir ya da olamaz. Ressam gibi film yapımcısı da içeride olup biteni ifade etmek için biçim ve renk kullanabilmektedir. Çoğu filmde olay örgüsü baskındır. Ancak film yapımcısı görüntüye ve onun ifade olanaklarına daha önem vermek için kendisini anlatıdan uzaklaştırabilmektedir.

Animasyon, bir hikâyeden daha fazlasını sunmak zorundadır. Edebiyatla ifade edilemeyen ve canlandırma yoluyla ifade edilebilecek bir şey olan animasyon en basit ifadesiyle bir ritim yaratmak için doğasında bulunan olanakları kullanmaktadır. Bu nedenle, anlatımın silinmesi

animasyon altyapısına zarar vermemektedir. Diğer taraftan ise görsel yaratıcılık animasyondan çıkarılırsa binanın temeli zayıflamakta ve hikâyenin etkili sunulmasına engel olabilmektedir.

Soyut animasyon ve sinema yeni bir kavram olmayıp, geçmiş 1920'lere Hans Richter ve Eagling gibi film yapımcılarına dayanmaktadır. Eagling ve Richter, soyut resim dünyasından film sanatına geçen sanatçılar olup, çalışmaları ilk animatif eserlerdir. Adı geçen kişiler filmi anlatı ve edebiyatın prangalarından kurtarmaya ve görüntünün ifade yeteneklerini zaman faktörüne göre incelemeye çalışmışlardır. Filmin yüzeyine doğrudan resim yaparak soyut anlatıma ulaşmaya çalışan Norman McLaren'ın deneyimlerinden de bahsetmek gerekmektedir. McLaren gibi sinemacıların başarıları sonraki dönem sinemacıları açısından miras olmaktadır.

“Resim ve animasyonun modern sanat alanında etkileşimi sonucu yeni ve özgün yapıtlar yaratmak mümkün müdür?” sorusuna karşı akla ilk gelen yanıt, “bazı filmlerin (animasyon ve canlı aksiyon), görsel dilleri ve prodüktörlerinin resim hakkındaki düşünceleri nedeniyle gerçek resme yaklaştıkları” olabilir. Resim ve animasyonun etkileşimi aslında “resim” olarak adlandırılabilir bir film yaratmaktadır. Filmin sözel ve görsel anlatım olmak üzere iki alt boyutu varsa, uzun metrajlı bir film ikinci boyutu daha ön plana çıkarmaktadır. Bu gerçeklik ise uzun metrajlı filmin anlamı görüntü dilini kullanarak yarattığı ve anlatı yönelimli olmadığı anlamına gelmektedir. Bu durumda önemli olan olgu ise ifadedir. Sinema ve resmi etkili birleştirerek eserlerinde özgünlük yaratmayı başaran sinemacılar arasında, Hans Richter, Evans, Rene Keller, Fernand Lejeune, Tarkovsky ve Alexander Sukhorov’dur. Animatörler arasında ise Alexei Alexiev, Alexander Petrov, Caroline Leaf, Yuri Norastein ve Simone Massey gelmektedir. Özellikle, Fernand Lejeune gibileri sinemaya yönelen ressam olarak adlandırılmaktadır (Asadi, kişisel görüşme, 21 Nisan 2002).

Caroline Leaf, diğer sanatçılar gibi ressam ve animatördür. Leaf, iki sanatın (durağan ve hareketli) etkileşme sebebinin sinemanın temelini oluşturan zaman olarak görmektedir. Bir tablo sadece görüntüsünden tanınabilir. Bu görüntü statik görüntüden başka bir şey değildir. Ancak zamana bağlı tekrar ederse sinema sanatına dönüşmektedir. Zaman faktörünün söz konusu olduğu sanat alanlarında olayların sırası önemlidir. Sinemada resim bir anlık görülür, başı ve sonu bulunmamaktadır. Ressamların statik imge olan resimlerinde zaman ve hareket unsurlarını harekete geçirebildikleri doğrudur. Ancak ressam, varlığın tüm katmanlarını tek bir görüntüde görselleştirebilmeli ve her olguyu tek bir resim ile anlatabilmelidir. Görüntüleri ardışık karelerde ve zaman içinde yakalama fırsatına sahip olan tek kişi sinema yönetmenidir. Sinema ve animasyonun etkileşimi resme zaman boyutunun eklenmesine neden olmakta ve ressama yeni ifade olanakları vermektedir. Aynı zamanda o’nu somutluktan da mahrum edebilmektedir.

Bir resim için imkansız şey sonsuz boşluk hissini verememektir. Örneğin, resimde ışık ve gölgeler sabittir ve pozlar (figoor) belirli bir konumda sabitlenmiştir. Ancak, animasyonda pozlar aydınlıktan karanlığa gidebilmekte, karanlığın içinde kaybolmakta ve yeniden hayat bulmaktadır. Bu durum bazen öyle gerçekçi olmaktadır ki, titreşim noktalar haline gelebilmekte, metamorfoz yoluyla başka biçimlere dönüşebilmekte ve bir yerden başka yere gidebilmektedirler. Animasyon, ressama sınırsız bir yaratıcılık dünyası sunmaktadır. Modern sanat ve teknoloji arasındaki ince çizgi günümüzde kaldırılmış olup, sanatçı fikrini ifade etmek için herhangi bir aracı kullanabilmektedir. Fotoğraf, resim, video, performans ve heykel gibi araçlar animasyonun doğal araçlarından birisi olabilmektedir. Bir diğer ifadeyle, sanat ve teknolojinin birbirleri ile kaynaşması ve aralarındaki sınırların kaldırılması daha önce hiç olmamış bir olgudur.

Animasyon bağımsız sanat alanı olup, diğer farklı sanat dallarının sundukları olanaklardan yararlanmaktadır. Örneğin, Jan Svankmajer bazı çalışmalarında güçlendirilmiş kil heykeller kullanmakta ve heykelleri canlandırıp sinema ekranında hareket ettirmektedir. Alexander Petrov,

on dokuzuncu yüzyıl Empresyonist resmi animasyona sokmuştur. Çalışmalarında renkli noktaların sarsılarak ve titretilerek tuvalden bile daha parlak görünmesini sağlamıştır. Bu nedenle, animasyon ve sanat arasındaki etkileşim yeni bir olgu olmayıp, sanatın başlangıcından beri hep var olmuştur.

Modern sanat farklı fikirlerin önemli görüldüğü bir akımdır. Sanat dalları arasındaki sınırları kaldırması, gelişen teknolojinin çeşitli ifade araçları ve medya olanakları sunması ile daha fazla önem kazanmıştır. Böyle bir durumda fikirler herkese ulaşabilmektedir. Sanatçı izleyicisine iletmek istediği kavram ve fikirleri daha kolay sunabilmektedir. Ancak, bazı sanatçılara göre, çok iyi bir fikir seyirciyi cezbedebilir, şaşırtabilir ve sadece birkaç dakikalığına "ne güzel fikir" demesini sağlayabilir. Diğer taraftan, fikirler çabuk unutulabilir ve izleyicilerde kalıcı etki göstermeyebilirler. Önemli olan sanatçının kendini derin ve dürüstçe ifade edebilmesidir. En iyi fikirler, sanatçı çalışırken kendiliğinden içinden gelenlerdir. Yani, sanatçının doğal ve spontan fikirleri dışında başkaca bir fikri kaynak aramasına gerek bulunmamaktadır. Teknoloji sayesinde sanatçılar yeni olasılıkları keşfetmekte, kavram ve fikirlerini başarı ile ifade edebilmektedirler.

Şekil 5. "Kedi yavrusu," Cam üzerine boyayarak animasyon, 2012.

Kaynak: <http://shivasadeghassadi.yolasite.com>

2. Morteza Ahmadvand

Şekil 6: Morteza Ahmadvand. Sanatçı. 1981.

Kaynak: <https://foundation.app/@undefined/~/~/126823>

Genç ressam ve video sanatçısı Morteza Ahmadvand 1981 yılında Khorramabad'da doğmuştur. Tahran Üniversitesi Resim bölümünde yüksek lisans yapan sanatçı, 2009 yılında Fransa'da doktora öğrencisi olarak bulunmuştur. Yurt içinde ve dışında sergiler açan, sanat etkinliklerine katılan ve animasyon projesi yapımçı müdürü olan Ahmadvand kendisini "ayrıntılı sanat eseri yapanların yanına beni de koyabilirsiniz" şeklinde tanımlamaktadır. Ahmadvand, "kendisinin alanda çok şey başarmadığını, deneyime önem verdiğini, özellikle standart bir hedefi olmadığını ve gerekli durumlarda farklı deneyimlere açık olduğunu" ifade etmektedir.

Ahmadvand'ın modern sanat, resim ve animasyon etkileşimi hakkında düşünceleri iki açıdan incelenebilir. 1960'lardan beri Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da meydana gelen sanatsal süreci bugün İran'da yaşananlara benzemektedir. Ahmadvand, savaştan sonra insanların kendilerini bulmasının uzun zaman aldığını, değişimler, yenilikler ve uygun ortamların oluşmasından sonra yurtdışı ile kurulan bağlantıların İranlı sanatçıların taze nefes almasını sağladığını savunmaktadır. Sanatçılar arasında iletişim ağının kurulmasında yeni teknolojilere erişim fırsatları bulunmaktadır. Geçmişte evde normal bir video cihazının olması zenginlik göstergesi sayılırken, on yıldan kısa sürede videosu olmayan ev neredeyse kalmamıştır. Video kavramını kamera izlemiştir. Devamında bilgisayar ile tanışılmış ve sanatçılar kolaylıkla görüntüleri değiştirebilmiştir. Profesyonel yazılımlar sanatçılara sabit görüntüleri canlandırmaları veya anime etmelerinde yardımcı olarak önlerini açabilmiştir (Morteza, 1981).

1997 yılı yeni sosyo-politik ortamı teknoloji trafiğini arttırmıştır. Çağdaş Sanat Müzesinde gerçekleştirilen faaliyetler, ülkeye gelen yabancılar ile işbirliği sayesinde sanat ta İran'da gelişme göstermiştir. Bu müze İran görsel sanatlarının koruyucusu olmuştur. Ayrıca, kavram sanat sergisi de gerçekten etkili rol oynamıştır. Üçü de Fransa'da eğitim gören Hosseini Rad, Kafshchian Moghaddam ve Nadalian sergilerini birlikte açmışlar ve genç kuşak sanatçılara örnek olmuşlardır. İlâveten, video sanatı prodüksiyonlarının sergilenebildiği müze, video işinde kurgu, montaj ve uygun estetiğe ulaşmak için görsel anlayışa önem veren sanatçıların Uluslararası denkleri ile aynı düzeye gelmelerinin mümkün kılmıştır.

Resim alanında lisans eğitimi almamak görsel sanatlar alanında da lisans eğitimini görmemek anlamına gelmektedir. Ahmadvand'a göre, "resim eğitimi alan kişi fotoğraf çekmeyi, heykel ve resim yapmayı bilendir. Ancak, günümüz sanatının kesin sınırları bulunmamaktadır. Kavramsal sergilerde video bölümü vardı ancak video henüz doğmamış bir disiplindi. Resim, imajın estetik formudur ve imgelemeden gelmektedir. Ürün ise film olarak sinema ekranında görülmektedir. Animasyondan beklenti ise çerçeve ile görüntü dosyası arasındaki iletişimi kurmasıdır. Bir diğer ifadeyle, animasyon görüntünün hareketi için canlandırılması anlamına gelmektedir. Ahmadvand'a göre, "anlatıyı doğru şekilde anlamamak bir sorundur. Bu noktada, anlatıyı doğru şekilde anlayana kadar videoya geçilemez. Çünkü video bir anlatı meselesidir, anlatıcı olmak değildir. Gösteri olmadan bir anlamı olamaz, drama ile uğraşan kişi anlamına gelir ve dramatik edebiyatla yakından ilgilidir" (Ahmadvand, kişisel görüşme, 21 Nisan 2002).

Ahmadvand, animasyonu tariff eden en doyurucu Farsça sözcüğün "hareketli görüntü" olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü tempolu animasyon insan aklını hikâyeye odaklamaktadır. Hareketli görüntü resim veya fotoğraf da olabilmektedir. Sonuçta hareket gerçekçi olabildiği gibi bir sonraki resimde bulanıklık yaratabilmektedir". Yurt dışı fuarların bu sanat dalında bir şeyleri değiştirdiğini savunan Ahmadvand, "önceki dönemlere göre müzelerin düzenledikleri etkinliklere gönderilen eserlere ve sanatçıya artık ücret ödendiğini" söylemektedir (Morteza, 2007).

Ahmadvand'a göre, "sanatçıların eserleri artık atelyesi veya evinin bir köşesinde kalmamaktadır. Video sayesinde eseri dağıtmak ve izleyicilere ulaştırmak kolaylaşmıştır. Bu gibi yenilikler

sinemanın büyümesini sağlamıştır". Ahmadvand, resimden animasyona geçen ve beğenilen bir İranlı sanatçıdır.

Ahmadvand, "animasyonu, modern sanat ve yeni medya için her şeyin ifade edilebildiği bir kabiliyet" olarak görür. İyi görüntü veya animasyon sanatçıya yardımcı olacak bir özelliktir. Contrigue gibi sanatçılar eserlerinde animasyonu kullanmıştır. Özellikle animasyon alanında kullanılan gelişmiş yazılımlar görüntüye özellik kazandırmak konusunda oldukça yardımcı olmaktadır. Ahmadvand, "bıçakla resim yapıyoruz ve çerçevenin kalbinde sağlam bir şey yaratılmalıdır. Ne kadar çok hareket yanılması yaratılırsa, o çerçeve içinde hikâye de yaratılır. Ancak, animasyon saniyede 25 kare içerir. Bu rakam sanatçıyı kışkırdığı gibi bazı avantajlar da sunmaktadır. Animasyon sanatçısı çerçevesini saniyede 25 kez değiştirirken, bir ressamın birbirinden bağımsız 25 ayrı çerçeve tanımlaması gerekir" demektedir. Ahmadvand, çağdaş sanat teknolojilerinin sanatçılara daha fazla olanak sağladığını ileri sürmektedir (Ahmadvand, kişisel görüşme, 21 Nisan 2002).

Ahmadvand, son zamanlarda, bir sergide gördüğü yeni Sony LCD'ler ile sanatçıların çizimler yaptıklarını, ancak durumun sanat ve teknoloji arasında bir tür çatışma olduğunu savunmaktadır. Bu noktada, sanatçıların bazen Contreage bazen ise Lashaei veya Shirin Neshat gibi davranışlarını ifade etmektedir. Sonuç olarak, sabit görüntü sorunu ve hareket her zaman bir sorun olmuştur. Aralarındaki çekişme, çağdaş sanat ve video arasında dahi mevcuttur. Resim ve animasyonun bugünde sınırı bulunmamaktadır. Günümüzde sanat okulları ile üniversitelere sınır konup konulmayacağına ise festivaller karar vermektedir. Uygulamada sınır bulunmamaktadır. Örneğin Tahran'da gerçekleştirilen bir heykel bienalinde kuşların gölgesi duvara video ile yansıtılmıştır. Bu durumda yansının heykel olmadığı nasıl söylenebilir? Aslında bu bir çevredir ve çevre sanatlarında kişinin olduğu alan yaratılmaktadır. Kimse uzayın taş veya çimentodan olması gerektiğini söylememektedir. Işıkla bir mekân oluşturulduğunda seyirci aslında bir tür ortama konulmaktadır.

Animasyondaki hareket, birbiri ardına düzenlenmiş görüntüler anlamına gelmektedir. Çıktı ise görüntüleri sürekli oynatarak sunulmaktadır. Bu ise görsel bir hatadır. Ancak aralarında fark bulunmaktadır. Projektör ve slayt cihazı belirli bir zamanda bir dizi görüntüyü gözünüzün önünde hareket ettirmektedir. Yani, temelde olay bir makineye bağlıdır. Fütüristler, animasyonu rekabetçi düşündükleri için hareketi bir tür çerçeve şeklinde düşündüler. Bir diğer ifadeyle, harekete neden olmak ile hareketi algılamak arasında bir fark vardır. Ahmadvand'a göre, "fütüristler hareketi başlatmaktan ziyade hareketi açıklamak ile uğraşırlar".

Pistolto gibi ressam olmasa bile birçok çağdaş sanatçı resim ve animasyon ilişkisini irdelemiş ve her şeyden önce fikir bulmak konusunda kendilerini zorlamışlardır. Burada resim yeni medya sanatçısının elinde yararlı bir araca dönüşmektedir. Bu açıdan bakıldığında konunun izleyicisine fayda sağladığı ve her şeyin bir fikir ile başladığı kanıtlanmış olmaktadır.

Şekil 7. Morteza Ahmadvand. "Uçuş," Video, 2007.

Kaynak: <http://www.dw.de>

3. Niyaz Azadikhah

Niyaz Azadikhah, IUPS Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü mezunudur. Sanatsal faaliyetlerine 2002 yılında bir animasyon şirketinde başlamıştır. Çoğunlukla animasyonlu video sanatı eserleri yaratmış ve prodüksiyonlarını farklı ülkelerdeki galerilerde sergilemiştir. Sanatın video art, animasyon ve fotoğraf gibi farklı dallarda eserleri bulunmaktadır. Azadikhah kendisini video sanatçısı olarak görmekte ve yaptığı işi animasyonlu video sanatı olarak adlandırmaktadır. Kariyerine animasyon firmasında başlamış olmasına rağmen, kendisini profesyonel animatör olarak tanımlamamaktadır.

Azadikhah için animasyon fikirlerini ifade etmek için kullandığı bir araçtır. Sanatçı, "şu anda nasıl hissettiğime bağlı olarak, yapmak istediğim şeyi canlandırıyorum ve hareketi gerektiği yerde oynuyorum. Nasıl hareket edeceğimi bilmek için oynuyorum. Ya da birinden oynamasını rica ediyorum ve hareketi buluyorum. Aslında, animasyonlu video sanatının mutlaka doğru hareket veya doruğa bir devam filmine sahip olması gerekmez" demektedir. Aynı şekilde, Azadikhah, "O'nun içinde her şey ampirik gerçekleşir. Bazı şeyler için plan yapabilir ama diğerleri için değil..." der (Azadikhah, kişisel görüşme, 21 Nisan 2002).

Azadikhah, animasyon çalışmaya başladığında 18 yaşındadır. Animasyonu bir yazılım üzerinde çalışarak öğrenir. Alana ilk girdiğinde senaryosu olan animasyonlara karşı durmuş ve öğrendiği her şeyi küçük eserler için kullanmayı tercih etmiştir. Animasyon firmasından ayrıldıktan sonra, istediği işlerle uğraşmaya başlayan Azadikhah, bir projesinde "Metro Satıcılarını" ele alarak gördüklerini animasyon yardımıyla videoya aktarır. Sanatçı bu çalışmasında karakterlerin yüzlerine yer vermezken ifadelerini ise öne çıkarır. Bir diğer ifadeyle, gözleri, ağzı ve burnu olmayan yüzler izleyicilerin nasıl hissettiğini anlamasını sağlar. Bunu ise yüzleri hareket ettirerek sağlar. Azadikhah, "medyanın kendisine istediklerini sunmakta çok yardımcı olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda, canlı film istememiştir. Çünkü duygular veya görüşlerin gözler, burun ve ağız olmadan da anlaşılacağını ileri sürmektedir.

Beş dakikalık kısa bir animasyon çalışması da yapan Azadikhah, "Mavi Bir, İki, Üç eserleri" ile alanında doruk noktasına çıkmıştır. Aslında romantik bir ilişkiyi gösteren çalışması hiç bir yerde gösterilmemiştir. Çünkü, Azadikhah, standart işler arayan festivallerin koyduğu çerçevenin dışında aykırı çalışmalar üreten bir sanatçıdır.

Eserlerinin sergilenme şekli ve genel olarak bu tür eserlerin sergilenmesi hakkında Azadhikak, "Burada hiç sergim olmadı ve hiçbir şey sunmadım. Ama çalışmalarım LCD TV'de gösteriliyor. Aslında duvara, TV'lere veya avi veya film özelliklerine sahip fotoğraf çerçevelerine yansıtılabilir. Aslında çalışmalarının resim bile olmadığı, bir tür hareketli grafik olarak kabul edildiği söylenebilir ama bazı yerlerde resimler de var. O kadar karışıklar ki belirli bir sınırları yok" demektedir (Azadhikak, kişisel görüşme, 21 Nisan 2002).

Azadhikak'I farklı kılan özelliklerinden birisi ise resimleri olmasıdır. Sanatçı, her fotoğraf karesine bir rol biçmekte ve hareket yaptırmaktadır. Fotoğrafları arka arkaya düzenleyerek videosunu tamamlayan Azadhikak, aslında bir tür "stop motion" ya da farklı teknikler kullanarak resmetme veya fotoğraflama sunmaktadır. Aslında fikrini anlatmak için neye ihtiyacı varsa onu kullanmaktadır. Bir yerde vektör klipleriyle çalışırken, bir diğer filmle karıştırmaktadır. Azadhikak, "bu bir video olduğu için her diğer bir yerde yeni çalışmalara açık olduğunu söylemektedir. Çünkü sinemanın kuralının olmadığına inanmaktadır. Sanatçı "video hareketi tam olarak nedir?" sorusuna ise "animasyon" yanıtını vermektedir (Niyaz, 2008).

Şekil 8. Niyaz Azadikhah. "Mavi 1 2 3," Animasyon, 2008.

Kaynak: <http://golpaart.persianblog.ir/tag>

SONUÇ

Resim ve animasyon birbiriyle ilişkili iki kadim sanat dalıdır. Akademik ve geleneksel alanlarda animasyonun estetik açıdan yapısını görsel sanatlar oluşturmaktadır. Etkileşim, ilk defa mağaralar ve çömlerle başlamıştır. Dolayısı ile sanatın tüm gelişim safhalarında yer almaktadır. İran'da animasyon sanatı ilk olarak resimlerini canlandırmak isteyen tasarımcıların ellerinden çıkmıştır. Halen resim yapan ve kendi özgün eserlerini yaratan Usta Ali Ekber Sadeghi gibi sanatçılar kendilerini bir ressam olarak görmektedir. Nitekim en özgün eserlerin bu sanatçıların ellerinden çıktığı da açık şekilde görülmektedir.

Günümüzde akademik ve geleneksel alanlarda resim-animasyon bağlantısı ve resmin animasyon üzerindeki etkisi net biçimde görülmektedir. Resim ve animasyon arasındaki kadim bağlantıya ek olarak modern sanatta yaşanan değişimlerin de iki alan arasında karşılıklı etkileri bulunmaktadır.

İran içinde ve dışında Yeni Medya sergi ve festivallerine detaylı bakıldığında resim ve animasyon sanatlarının olanaklarını kullanmanın çok sayıda özgün örnekleri olduğu görülmektedir. Bazı örneklerin resim ve animasyonun yeni bilim ve medya ile etkileşim halinde bulunmaktadır. Dolayısıyla resim-animasyon ilişkisi modern sanatta artık özel bir öneme sahiptir ve nitelikli

eserlerde yer almaktadır. Modern sanatçıların fikirlerini ve düşüncelerini sunmak için iki alanı sıklıkla birlikte kullandıkları söylenebilir.

İki bölümün daimi bağlantısı fikir oluşturmak ve animasyon sanatında sanatçılar ve ressamı bir noktaya kadar bir arada tutabilmiştir. Üretilen eserler özgün olup, resim ve animasyonun kendi özel alanlarında üretilen prodüksiyonlardan tümüyle farklıdır.

Yeni biçimde orijinallik sadece fikir ve ifadedir. Resim ve animasyon dilsel araçlar olarak hizmet etmektedirler. İki dalın müşterek etkileri sadece fikrin üstünlüğü ve ona en uygun olan ifadedir. Fikrin önemi ve özgünlüğü bu araştırmanın hipotezlerinden birisidir. Bu bağlamda, İran'da birçok sanatçı dikkat çekici eserler ortaya koymaktadır. Bu eserler çoğunlukla video sanatı, mizanpaj, web sanatı ve yeni sanat biçimleri şeklindedirler. Bu tür çalışmalarda önemli olan husus farklı galerilerde projelerin sunum ve sergilenme şeklidir. Bu ise izleyiciyi film ve sinema alanından ayrı değişik bir meydan okumayla tanıştırmıştır. Ayrıca modern sanat kategorilerindeki öne çıkan özelliklerden birisi ise hareket ve sesin varlığıdır. Yani galeri duvarında her zaman durağan ve sessiz resim görmüş bir izleyici için akla gelebilecek şey aslında başka bir deneyimdir.

Modern sanat üslup ve teknik konuları sorun yapmamaktadır. Sanatçının nihai eserinin sunulma şekli resim ya da animasyon değildir. Aksine, yeni bir sanat eseridir. Ancak bu aşamada önemli olan detay geleneksel disiplinler ve sanatlar hakkında doğru ve bilinçli bilgi sahibi olmaktır. Buna göre sanatçı işi yapmak için alanlarında uzman kişilerden destek alabilir. Bu gibi işbirliklerinin sebebi ise yeni medya ve teknolojik gelişmelerdir.

Resim ve animasyon dallarının farklı bir etkileşimi yeni reklamcılık alanındaki sanal sanatlardır. Galerilerde, açık alan ilan panolarında ve her türlü hareketli reklam tabelalarında kısa hareketler, loblara veya tekrarlar sanatçılar tarafından sunulmaktadır. Yeni eserlerde fikrin önemi, resim ve animasyonun estetik yönleri ve teknolojinin hakimiyeti net şekilde fark edilmektedir.

Modern sanatçıların eserlerinde dijital yazılım ve donanımların gelişmesiyle birlikte resim-animasyon etkileşiminin en özgün örnekleri doğmuştur. Bu gelişmenin temelinde ise fikir ve kavramların öneminin anlaşılması bulunmaktadır. Sanatçının görevi, sanatında biçimsel sınırlamaları aşması, çevre ve izleyici ile daha etkin etkileşim için yeni animasyon ve resim olanaklarını kullanmasıdır. Özgün eserler günümüzde bu şekilde yaratılabilmektedir. Sonuç olarak, İran'ın kadim resim-animasyon birlikteliğinin bilim ve teknolojik olanakların da sayesinde İranlı sanatçılar açısından özgün, milli kültürlerinin yansıdığı ve uluslararası ufuklar açtığı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Artnevis. (1983). *Keçi*. www.artnevis.com. (Erişim tarihi: 15.11.2021).

Ashkan. R. (2018). *En Son Hikâye*. https://tehrato.com (Erişim tarihi: 17.01.2022).

Behram, A. (2008). *Tehran 1500*. https://www.irna.ir. (Erişim tarihi: 10.11.2021).

Behrooz, G. P. (1998). *İlk adımlardan yükselişe kadar animasyon*. Tahran Sanat Üniversitesi Yayınları, Tahran, İran.

Javaheryan, M. (1999). *İran Animasyon Tarihi*. Kültürel Araştırma Ofisi Yayınları, Tahran, İran.

Morteza, A. (1981). *Sanatçı*.

<https://foundation.app/@undefined/~126823> .(Erişim tarihi: 10.11.2021).

Morteza, A. (2007). *Uçuş*. <http://www.dw.de> (Erişim tarihi: 09.11.2021).

Muhammed, I. R. (2006). İran Animasyonu ve Küreselleşme (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*). Tarbiat Modares Üniversitesi Animasyon-Sinema Enstitüsü, Tahran, İran.

Niyaz, A. K. (2008). *Mavi 1 2 3*. <http://golpaart.persianblog.ir/tag>. (Erişim tarihi: 20.11.2021).

Raufi, M. R. (2008). Yanmış şehir'de dünyanın ilk animasyonu. *Bilgi ve Kütüphane Yönetimi Dergisi*, 107(4), 76-79.

Shivasa, D. (2012). *Kedi yavrusu*.

<http://shivasadeghassadi.yolasite.com> (Erişim tarihi: 10.11.2021).

Cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamalarında Devlet-Millet Kaynaşmasının Somut Bir Örneği: Adana Tören Takları

Oğuz KALAFAT* Emine KALAFAT**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Türü: Araştırma makalesi Makalenin Geliş Tarihi: 15.10.2022 Makalenin Kabul Tarihi: 06.12.2022 DOI: 10.54970/turkuaz.1189606	<p>Türkiye’de Cumhuriyetin ilanının “10. Yıl” kutlama törenlerine nümerik tarih olması nedeniyle devletin yöneticileri tarafından özel önem gösterildi. Kutlamaların üç gün sürmesi ve devlet-halk kaynaşmasının istenmesinin yanında hem yurt içine hem de yurtdışına güçlü mesajlar verilmesi düşünüldü. 10. yıl kutlamalarına başkent dışında taşrada da özel önem gösterilmesi istendi. Adana kenti Millî Mücadeleyi yakından hissetmiş bir bölge olarak bu kutlamalara yoğun bir şekilde hazırlandı. Diğer kentlerden farklı olarak şehrin farklı cadde ve meydanlarına “10. Yıl Takları” hazırlatıldı. Özellikle Adana kentinin iç dinamikleri olan valilik, belediye, bankalar, fabrikalar, cemiyetler, sanayi ve ticaret odaları, spor camiası, kalabalık mahalleleri, kentte yaşayan Museviler, çiftçiler, memurlar, Cumhuriyet Halk Fırkası, kentin önde gelen politikacıları, iş adamları, esnafları gibi birçok paydaşı yaklaşık 40’a yakın tak yaptırdı. Takların caddelerin ortasına yer alacak şekilde ve altından insan ile araçların geçebileceği formda yapılması da kutlamalara özen gösterildiğini ortaya koyuyordu. Işıklı şekilde yapılan bu taklar Adana’da yaklaşık 50 bin kişinin katıldığı muazzam törenin öne çıkan simgeleri haline dönüştü. Cumhuriyet prensiplerinin Adana halkı tarafından benimsediğini gösteren kutlama takları devlet-millet kaynaşmasının somut göstergesi olarak hafızalardaki yerini aldı. Ayrıca bölge yerel basını da takların planlanmasını, hazırlanmasını, yapımını ve kutlamalarda verdiği sinerjiyi okuyucularına aktararak bir anlamda kentin belleği oldu.</p>

Anahtar Kelimeler: Adana, Cumhuriyet, 10. yıl törenleri, Taklar.

A Concrete Example of State-National Connection at the 10th Anniversary of the Republic: Adana Triumphal Arches

ABSTRACT

The “10th Anniversary” celebration ceremonies of the proclamation of the Republic in Turkey were given special importance by the administrators of the state, as it was a numerical date. It was thought that the celebrations would last three days and that strong messages would be given both at home and abroad, as

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, e-posta: 03kalafat03@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2341-6290.

** Uzman, Millî Eğitim Bakanlığı, e-posta: 03ekalafat03@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5177-1233.

well as asking for state-people fusion. It was requested that special attention should be paid to the 10th anniversary celebrations in the provinces as well as in the capital. The city of Adana, as a region that felt the National Struggle closely, prepared intensely for these celebrations. Unlike other cities, “10th Anniversary Triumphal Arches” was prepared in different streets and squares of the city. In particular, the internal dynamics of Adana city, such as the governorship, municipality, banks, factories, societies, chambers of industry and commerce, sports community, crowded neighborhoods, Jews living in the city, farmers, civil servants, Republican People's Party, leading politicians of the city, businessmen, tradesmen, and many of its stakeholders had nearly 40 triumphal arches built. The fact that the triumphal arches were placed in the middle of the streets and in such a way that people and vehicles could pass under them also revealed that the celebrations were taken care of. These illuminated triumphal arches became the prominent symbols of the enormous ceremony attended by approximately 50 thousand people in Adana. The triumphal arches, showing that the principles of the Republic were adopted by the people of Adana, took their place in the memories as a concrete indicator of the state-nation fusion. In addition, the local press of the region became the memory of the city in a sense by conveying the planning, preparation, production of the triumphal arches to their readers and the synergy it gave in the celebrations.

Keywords: Adana, Republic, 10th anniversary ceremonies, Triumphal Arches.

1. GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca duygu, düşünce, ülkülerini yansıttığı bazı etkinliklere yaşamlarında yer vermektedir. Genel olarak bu durumlar acılarını veya sevinçlerini gösterdikleri “ayın, anma, karnaval, festival, şenlik, bayram” gibi çeşitli etkinliklerden oluşmaktadır. Bu tür durumlar millî, dinî, kitlesel, zümresel olarak bölgesel veya ulusal bazda kendini gösterebilmektedir. Aynı coğrafyada yaşayan bireylerin benzer duygu ve düşüncelerinin aksettiği özel günler süreç içerisinde kendine özgü ritüelleri de beraberinde getirmektedir. Böylelikle toplum yaşamında kabul gören bu özel günler kutlanıp benimsenmektedir (Polat, 2007: 1).

Kültürel öğeler içeren bu eserler bir anlamda o toplumun eriştiği uluslararası statüyü de göstermektedir. Ek olarak vatandaşların benimsediği âdetler, törenler, kutlamalar devleti yönetenler ile yönetilenler arasında sıkı bağları oluşturmaktadır. Bu tür etkinlikler dizesi bazı durumlarda sosyolojik olarak fikirler de verebilmektedir. Çünkü anılan veya kutlanılan olayın temelleri ve ulusal/uluslararası içeriği önemli değerlendirmeler içerebilmektedir (Abdülaziz Bey, 2002: 3).

Bayram “ulusal ya da dinsel yönden önemi olan, kutsal sayılan ve ulusça kutlanan gün” tanımıyla öne çıkmaktadır (Türkçe Sözlük, 1992:250). Kutlanılan bayramlar ile geçmişte ortaya çıkan özel olaylar canlandırılır. Toplumun geçmişten beri değerli saydığı olgular sözcük ve sembollerle hatırlanır (Connerton, 1999: 113-114). Kutlamaya katılan bireylerin duygu ve düşüncelerinin aynı noktada birleştirme amacıyla etkinlikler düzenlenir. Özellikle bir milletin kendi tarihini öne çıkaran geçmişle bütünleşmesini sağlayan önemli günlerin yıl dönümüye köklü hâle gelebilmektedir. Bu şekilde kutlama ve anma törenlerinin değeri artmaktadır. Ayrıca bu tür törenler zamanla farklılık gösterebilir. Toplum tarafından benimsenmiş belirli bir kutlamanın değeri yıllar geçtikçe artabilir (Abdülaziz Bey, 2002: 3). Ek olarak yaşanan dönem içerisinde kutlamalar iç ve dış politikaya göre değişebilir. Bununla birlikte farklı bir yaklaşım gösterecek olursak her yıl kutlanan törenlerin onuncu, ellinci veya yüzüncü yılları da daha özel hâle dönüşebilmektedir.

Millî bayramlar hem devletin hem de milletin sürekliliğini sağlayan bir araç olarak ülkelerin rejimlerini yansıtmakta ve halkla bütünleşmesini desteklemektedir (Uzun, 2010: 110). Toplumsal dayanışmada, düzenin sağlanmasında, millî karakterin güçlendirilmesinde önemlidir. Bu

durumdan dolayı iktidarlar tören ve kutlamalarda politik anlamda kendi ideolojilerini yansıtmak için yoğun çaba harcarlar. Ayrıca kutlamalar devletin yönetim biçimlerinin “demokratik, otoriter, totaliter” oluşlarına göre değişebilmektedir (Tekeli, 1997: 1). Törenlerin belirli bir düzen içerisinde ve resmî bir geçit töreni ile sergilenmesi de öne çıkan hususlar arasında yer almaktadır. Geçit töreninin konumu ve yapılacak etkinliklerin önceden belirlenmesi de resmî kutlamaların sınırlarının kapalı olmasıyla alakalıdır (Connerton, 1999: 70). Geçit töreninde vatandaşlar bir olayın anılması veya kutlanılmasında bir araya gelmektedir. Geçit törenlerine süreç içerisinde askerler, öğrenciler, etkinlik grupları katıldı. Ek olarak halkın bu gösterileri izlediği geçit şekline dönüştüğü görülmektedir (Tekeli, 1997: 3-4). Ayrıca törenlere bölgesel yorumlama veya grupların duygularının coşkusuna göre özel günlerde farklı stillerde eklemeler yapılabiliyordu. Böylelikle resmî geçit törenlerinin sınırları belirlenen alanların dışına taşabilmekteydi. Özel günlerin yıl dönümlerinde yerel yöneticilerin idari yetki alanları içerisinde iktidara yakınlığını gösterebilmek adına yeni kutlama yaklaşımları da uygulanmaya başladı. Halkın ve sivil toplum kuruluşlarının desteğini arkasına alan yerel yöneticiler törenlerde yenilikçi sunumlar yapmaya başladı.

Türklerde bayram kutlamaları olgusu Türklerin Orta Asya’dan göç etmesinin öncesinde başladı. Fransız ihtilalinden sonra Milliyetçilik ülküsüyle yeniden şekillendi. Türklere özgü gelenek, görenek, âdetlerine göre ve İslamiyet’in etkileri gözetilerek kutlanmaya başlayan bayramlar süreç içerisinde farklı biçimler aldı (Doğaner, 2007: 119). Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyıldan önce “şehzadelerin doğumu, sancağa çıkması ve sünnet merasimleri, sefere çıkma ve dönme anları, dinî bayramlar, çeyiz ve düğün alayları, kandiller, Kadir Gecesi, nevruz (baharın gelişi)” (Ertuğ, 2002: 27) gibi törenler Türk kültürünü yansıtan kutlamalardı. Bunlara ek olarak Divan-ı Hümayun Toplantıları, Culus, Selamlık, Kılıç Alayı gibi devletin idaresinin kontrolünde düzenlenen merasimler de vardı. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın başlarına doğru yenileşme son dönemine doğru da dağılmayı önleme üzerine yoğun çaba sarf etti. Hâlihazırda devam eden kutlamalara Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni törenler, millî marş ve özel günler eklendi. Bu tür girişimlerin ana düşüncesi devletin çözülmeye başladığı süreçte toplumu bir arada tutma ve kaynaştırma olgusuydu (Doğaner, 2007: 119). İttihat ve Terakki yönetiminde bazı aydınlar Türkçülük fikrinin temel alındığı ve millî duyguları yükseltecek birtakım faaliyetlerin düzenli hâle getirilmesini sağlamak adına gündem oluşturdular. Bu gündemde ilk ortaya çıkan fikir Osmanlı Devleti’nin kuruluş tarihinin “İstiklal-i Osmanî Günü” olarak kutlanılmasıydı (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 1. Devre 1, 27 Ocak 1909 (13 Kanunu Sani 1324):320). Mebusan Meclisi’nde tartışmaya açılan bu kutlamaya ek olarak Meşrutiyet’in ilân edildiği gün olan “10 Temmuz (23 Temmuz 1908)” da bulunmaktaydı. Layiha Encümeni’ne taşınan kutlama teklifleri sonunda 23 Temmuz 1908 günü millî bayram (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, Devre 1, 1 Haziran 1909 (19 Mayıs 1324): 87) olarak kabul edildi (Polat, 2007: 25-28). Bu bayramlar dışında başkent İstanbul’da vakıf mekteplerinin öğrencilerinin katılmasıyla kutlanmaya başlanan 19 Nisan 1916 “İdman bayramı” ve 2 Mayıs 1916 tarihli “Çocuk Bayramı” da bulunmaktaydı. Selim Sırrı (Tarcan) Bey’in girişimleri ile Kadıköy’de gerçekleştirilen idman bayramında İsveçli Felix Karling’in bestesi olan şarkılar¹

¹ “Şakıyan Üç Genç Kız” ve “Gençlik Marşı” bu şarkılar arasındaydı. Gençlik Marşı’nın Türkçeye uyarlamasının bir bölümü şu şekildeydi:

“Dağ başını duman almış
Gümüş dere durmaz akar
Güneş ufuktan şimdi doğar
Yürüyelim arkadaşlar,”

“Sesimizi yer, gök, su dinlesin
Sert adımlarla her yer inlesin inlesin
Sesimizi yer, gök, su dinlesin
Sert adımlarla her yer inlesin, inlesin”

“Bu gök, deniz nerede var?
Nerede bu dağlar taşlar?
Bu ağaçlar güzel kuşlar
Yürüyelim arkadaşlar”

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet Samsun’dan Amasya’ya giderken hep bir ağızdan Gençlik Marşı’nı söylemişlerdi (Erendil, 1988:146-147).

Türkçeye uyarlandı ve söylendi. 1916 yılındaki törende darülfünun, sultani, numune mektepleri ve maarif grupları da katıldı (Polat, 2007: 32).

Millî Mücadele döneminde Büyük Millet Meclisi'nin açılışı olan 23 Nisan günü millî bayram olarak kutlanması teklifi Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey tarafından meclise getirildi. Ülkenin bulunduğu şartlar, dinî gerekçeler, bu tür bayramların millî duyguların içinden ve kendiliğinden ortaya çıkması fikri gibi nedenlerle olumsuz bakılmasına rağmen işgale karşı alınan başarılar ve düşmana yönelik kazanılacak zaferleri tetikleyebilecek olması ihtimali nedeniyle kabul edildi (TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 24, Celse: 1, C. 10, 21 Nisan 1921: 70-74). 1929 yılında ise "23 Nisan Hâkimiyeti Millîye ve Çocuk Bayramı" adıyla kutlanmaya devam edildi.

Cumhuriyet döneminde millî bayram olarak kutlanan diğer tören ise "30 Ağustos Zafer Bayramı" idi. 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın katılımı ile Afyonkarahisar kentinde ilk kez kutlanan "Dumlupınar Meydan Muharebesi" zaferinin yıl dönümü toplum tarafından benimsendi. Millî bayram olarak kabul edilmesi ise 3 Şubat 1929 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kararıyla (Ateş, 2003: 4). Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde kutlanan "Amele Bayramı" da Cumhuriyet'in ilanı sonrası 1924-1927 yılları² arasında 1 Mayıs tarihinde yeniden kutlanan diğer bayramlardandı (Toprak, 1987: 44).

1923 yılında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik yapılması mecliste gündeme geldi. Özellikle Cumhurbaşkanı'nın TBMM tarafından ve meclisin içerisindeki vekillerden seçilmesi kararlaştırıldı. Yine aynı dönemde bu gelişmeler üzerine bazı vekiller görevden ayrıldı. Devletin üst idari yapılanmasındaki bu değişiklik Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir sisteme geçilmesindeki kararını hızlandırmasına sebep oldu. Mustafa Kemal Paşa önce mevcut hükümetin istifa etmesini istedi. İsmet Paşa tarafından 29 Ekim 1923 tarihinde yeni Heyet-i Vekile'nin seçileceği duyuruldu (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi: 1, Cilt 3, İçtima 42: 75-76). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim'de Çankaya Köşkü'nde "Yarın Cumhuriyeti ilan edeceğiz" diyerek sistem değişikliğine gidileceğini bildirdi. 29 Ekim'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na eklenen "Türkiye Devleti'nin hükümet şekli Cumhuriyettir" ibaresi ile yasalastı (Polat, 2007: 50-54).

Yeni yönetim sistemi olan Cumhuriyet'in ilanı 101 pare top atışı ile duyuruldu. Ülkenin her köşesine haber ulaştırıldı. 1924 yılında Cumhuriyet'in ilanının yıl dönümü çıkarılan bir kararname ile devlet tarafından kutlandı. Bununla birlikte 1924 yılındaki kutlamalarda yeni rejimin bu ilk yıl dönümü resmî tatil şeklinde düzenlendi (Polat, 2007: 120). Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da törenlere özen gösterildi. Özellikle Batı tarzı eğitim sistemiyle öne çıkan Darülfünun idaresi Cumhuriyet'in ilanının kutlama yıl dönümünde farklı etkinlikler yapmaya çalıştı. Bu farklı etkinlikler arasında fener alayı düzenlenmesi, yükseköğretim kurumu meydanının elektrikle (ışıkla) süslenmesi, kurum öğrenci ve hocaları tarafından konuşmalar yapılması, 28 Ekim akşamı 18.00'da toplanmaya başlanması ve etkinliklerin sabaha kadar sürdürülmesi, müzik dinletileri icra edilmesi, okulun meydanından havaya fişekler atılması da vardı (Elmacı, 1998: 17). Hatta Beyazıt önündeki giriş kapısı ışıklandırıldı. Giriş kapısından meydana kadar olan yolda da direkler dikilerek süslemeler yapıldı (Cumhuriyet, 1924: 1-4). Yapılan bu tür kutlamalar devletin kurumunun topluma öncü olması açısından önemliydi. Farklı etkinliklerle halkın dikkatinin çekilmesi ve devletin bürokrasisini inşa edecek olan öğrencilere Cumhuriyet'in benimsetilmesi de süreç içerisinde rejimin toplum tarafından daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırıyordu.

1924 yılında yapılan kutlamalar kararnamesinin ardından 19 Nisan 1925 tarihinde meclise verilen dört maddelik kanunla Cumhuriyet'in ilan edildiği tarih olan 29 Ekim'in millî bayram

² 1927 yılından sonra ara verilen bu geçen bayram 50 yıl sonra tekrardan kutlanmaya başlandı.

olarak kutlanması kabul edildi (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İçtima Senesi 2, Devre 2: 164-67). Millî bayram olarak Cumhuriyet kutlamalarında öne çıkan üç önemli öge şu şekildeydi (Polat, 2007: 73):

- Resmi kabul,
- Resmigeçit töreni,
- Gece organize edilen fener alayı, balo gibi çeşitli etkinlikler.

Başkent Ankara'daki kutlamaların benzerleri ülkenin değişik şehirlerinde yapıldı. Resmigeçit töreni ülkenin toplumsal, kültürel, sportif, ekonomik alanlarındaki gelişmelerini ortaya koymak adına öne çıkan propaganda aracıydı. Hem yurt dışındaki hem de yurt içindeki kamuoyuna önemli mesajların verildiği bu kutlama töreni devletin halkla kaynaşmasını da sağlıyordu.

Darülfünunda yapılan ilk farklı uygulamalar içerisinde giriş kapısının ışıktandırılması ile defne yapraklarıyla süslenen meydana giden yol uygulaması Cumhuriyet'in ilanı kutlamaları açısından ilk örneklerdi. Devletin kurumlarının bu tür uygulama biçimleri bayramların süreç içerisinde olgunlaşmasına ve Cumhuriyetin halk tarafından daha çok benimsenmesine yol açtı.

Zafer takları ise Roma İmparatorluğu döneminde sembolleşen yapılarıydı. Tak "*bir olayı ya da bir kişiyi, genellikle de askerî bir zaferi kutlamak amacı ile ve sıklıkla bir quadrigayı taşıy vaziyette inşa edilen kemer*" (Curl, 1992:192) tanımlaması ile Roma'nın zaferlerinin kalıcılığını ön plana çıkaran tasarımlardı. Yapısal olarak tanımı şu şekildedir (İdil, 1989:351-359): "*En basit anlamı ile dört köşeli iki sütunun taşıdığı kemerli yapılar olmakla birlikte, araştırmacılar tarafından bir ya da birkaç sütun ayağını birleştiren kemerli ve üzerinde çoğunlukla heykel veya heykeller grubu bulunan, kimi zaman kabartmalarla bezelenen, çoğunlukla kentin ana yollarından birinin üzerine inşa edilen, altından yayaların ve araçların geçtiği, üzerlerinde de yapıma nedenleri bir yazıtla belirtilmiş olan yapılar olarak tanımlanmaktadır.*" Roma Cumhuriyet döneminde ahşaptan yapılan ilk örneklerini gördüğümüz bu yapıların daha sonra mermerden türleri ortaya çıkıyordu. İmparatorluk döneminde kazanılan zaferler üzerine inşa edilen ve süreç içerisinde "Zafer Yolu" olarak adlandırılan duvar ile kemerin birleştirildiği anıtlardı. Başkent Roma'da elliye yakın zafer takı örneği bulunmaktaydı (Sarıkaya, 2019: 8-13). Roma törensel geçişi sembolize eden bu yapılarda mimari işlemler ve heykeller de ön plana çıkıyordu. Takların üzerine yapılan kabartmalarda dönemin olayları ve zaferlerin hakkında vurgu yapan edebî anlatımlar yer alıyordu. Ayrıca imparatorların onurlandırması bölümleri vardı (Özgen, 2009: 11-12).

Türkiye'de günümüze kadar ulaşan İstanbul Bayezid Meydanı'nda yer alan "Theodosius Zafer Takı" kentin Doğu Roma'nın (Bizans) başkenti olması nedeniyle inşa edildi (Sarıkaya, 2019:8-13). Anadolu'daki inşa edilen takların diğer örnekleri şunlardı (Özgen, 2009: 11-12):

A. Bithynia: Nikaia

1. İstanbul Kapı
2. Lefke Kapı

D. Karia: Mylasa Baltalı Kapı**G. Pamphylia**

1. Attaleia: Hadrianus Kapısı
2. Perge
 - a. Demetnos-Apollonius Takı
 - b. Hadrianus Takı
3. Side Takı

B. Phrygia

1. Hierapolis
 - a. Kuzey Frontinus Kapısı
 - b. Güney Frontinus Kapısı
2. Laodikeia Ephesos Kapısı

E. Lykia

1. Ksanthos
 - a. Vespasianus Kapısı
 - b. Dipylon
2. Patara Mettius Modestus Takı
3. Phaselis-Hadrianus Takı

H. Isaura: Isaura Vetus (Palatia Isaura)

1. Hadriannus Takı
2. Severus Alexander Takı

C. Ionia: Ephesos

1. Magnesia Kapısı
2. Mazeus-Mithridates Kapısı

F. Pisidia

1. Ariassos Takı
2. Pisidia Antiokheiası
 - a. Propylon
 - b. Batı Kapısı

I. Kilikia

1. Anazarbos (Anavarza) Takı
2. Diokaesareia Kent Kapısı
3. Sağlıklı Takı
4. Sariseki Takı

2. ADANA KENTİNDE 10. YIL KUTLAMALARI VE TÖREN TAKI HAZIRLIKLARI

Cumhuriyetin “10. yıl” kutlamaları yeni devletin hem ulusal hem de uluslararası anlamda propaganda aracı olarak ön plana çıkan faaliyetleri arasındaydı. Bu kapsamda kutlamalara önem verilerek halkın katılımının yüksek olmasına yönelik bir program hazırlandı. Onuncu yılı gibi özel nümerik bir tarih olması nedeniyle ülkenin idaresinde bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) sene başından itibaren çalışmalara başladı. Yine aynı şekilde CHF tarafından hazırlanan 24 Nisan 1933 tarihli bir genelge yayınlandı. Adı geçen bu genelgeye göre bir layihanın hazırlanması istendi. Layihanın içeriğinde yer verilmesi istenen birçok farklı uygulama⁵ bulunmaktaydı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Fonu; 490. 01/1150. 36. 1).

CHF, Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları üzerine hem yurt içinde hem de yurt dışında konferanslar verilmesini istedi. Konferans konuşmalarında devletin milletiyle ele ele olduğunu ve

⁵ Genelgede belirtilen hususlar şu şekildeydi: “Bayramın üç gün olması, hafta tatili kanununun uygulanması, tarifeler, resmî ve özel kurumların dışarı ve toplanılacak salonlarda yer alacak bayrakların miktarı, nakil araçları, afişleri, binaların dışına levha ve afişler asılması, sinema ve tiyatro salonlarının o gün ücretsiz olarak nutuk, temsil ve konferanslara açık olması, bayram işlerinin merkezde yüksek komisyon, şehir ve kasabalarda komiteler, köylerde ise heyetlerce düzenlenmesi, bu işlere tahsis edilen paraların komiteler emrine verileceği ve kendilerinin sorumlu olduğu, komisyon, komite ve heyetlerin iletişimlerinin ücretsiz olacağı, komisyonun Başvekâlete bağlı olacağı, törene katılan asker, polis, jandarma, öğrenci ve izcilerin kara ve denizde parasız seyahat edecekleri, komisyon üyelerinin vekâlet, fırka ve meclisten seçilmesi.” (Doğaner, 2007: 121).

dinamik yapısı nedeniyle devletin güçlü duruşuna değinmelerinin gerekliliğine vurgu yapıldı. Ayrıca Türk milletinin geçmişte köklü bir medeniyete sahip yapısına dikkat edilmesinin önemi belirtildi. Ülkenin her bölgesinde onuncu yıl etkinlikleri içerisinde çok sayıda konferanslar verildi ve konuşmalar yapıldı. Örneğin Bursa kenti Orhangazi ilçesinde bu kapsamda 23 çeşit konferans verildiği raporlandı. Başka bir örnekte ise Van ilinin tüm köylerinde konuşmalar tertip edildiği CHF Umumi Kâtipliğine bildirildi (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Fonu; 490. 01/1151. 39. 1).

Ülkenin her bölgesindeki il, ilçe, köylerde onuncu yıl hazırlıkları yapılmaya başladı. Yüksek Komiserliğin yayınladığı resmi yazıya göre Adana kenti de çalışmalarına başladı. Kentte ilk olarak şu kişilerden oluşan bir kutlama komisyonu kuruldu (Türk Sözü, 26 Temmuz 1933: 2): “Vali Mümtaz Bey, Liva Kumandanı Salih Paşa, Belediye Başkanı Turhan Cemal, Cumhuriyet Halk Fırkası İl Başkanı Dr. Yusuf Ziya, Maarif Müdürü Rasim ve Halkevi İdare Heyeti temsilcisi Âdil Bey.” Görevlendirilen komisyonun ilk işi Ankara’da düzenlenecek programda görev alacak 60 sporcunun seçilmesiydi. Seçilen 60 sporcunun eğitimleri için 2 öğretmen görevlendirildi. Bu grubun ilk eğitimi ise “Cumhuriyet” ve “İdman” marşlarının öğrenilmesi üzerine çalışmalarıydı. Sonradan sporcu sayısında artışı istenildiğinden Torosspor, İdmanyurdu ve Seyhanspor’dan 25 öğrenci daha seçildi. Bu seçilen sporcular haricinde Adana Erkek Lisesi’nden 70, Muallim Mektebi’nden 50, Kız Muallim Mektebi’nden 30 öğrenci de Ankara’daki törende kenti temsil için hazırlandılar. Görevlendirilen sporcu ve öğrencilerden oluşan gruplar 26 Ekim’de Ankara’ya doğru yola çıktı (Çanak, 2013:7-9; Yeni Adana, 17 Eylül 1933:2; Yeni Adana, 5 Ekim 1933:2; Yeni Adana, 8 Ekim 1933:1; Türk Sözü, 23 Eylül 1933:2; Yeni Adana, 24 Ekim 1933:2; Türk Sözü, 26 Ekim 1933:1).

Kutlamaların ana yürütücüleri Vilayet Maarif Müdürlüğü ve Halkevleriydi. Yüksek Komiserliğin gönderdiği yazılar içerisinde yerel kapsamda konferanslar, müsamereler, konuşmalar yapılması emri bulunmaktaydı. Maarif Vekâletinin emirleri ve Adana Kutlama Komisyonunun aldığı kararlar neticisinde ilde bulunan bazı okullarda Türk İnkılabı ve Millî Mücadelenin anlatılması, işgale uğramış yerlerde şehit ve gazilere yönelik konuların işlenmesini istendi. Vilayet Maarif Müdürlüğü kutlamalardaki konferanslar için yapılan faaliyetler toplantısında 30 Ekim’de Gazipaşa Mektep Salonu’nda Gazipaşa, Ziya Paşa, Kurtuluş okullarının; 30-31 Ekim’de Namık Kemal Mektep Salonu’nda Namık Kemal, 23 Nisan, İstiklâl, 29 Ekim, İnkılâp, Seyhan, İnönü, Dumlupınar okullarının çeşitli müsamereler icrası planladı. Adana Halkevi ise sinema salonunda piyesler düzenleyecekti. Ayrıca “Onuncu Yıl Marşı”nın öğretilmesine yönelik çalışmalar yapıldı. Konuşma yapmak isteyenler için halk kürsüleri kuruldu (Çanak, 2013:7-9; Yeni Adana, 24 Ekim 1933:2; Yeni Adana, 22 Eylül 1933:2; Türk Sözü, 3 Ekim 1933:1; Türk Sözü, 26 Eylül 1933:1; Yeni Adana, 12 Ekim 1933:2; Yeni Adana, 9 Ekim 1933: 1).³

Adana kentinde Cumhuriyetin onuncu yılı ile ilgili olarak dikkat çeken önemli hazırlık ise zafer taklarıydı. Kentte memurlar adına takların hazırlanması için şu kişilerden oluşan bir komisyon kuruldu: “Defterdar Vekili Behçet Bey, Cumhuriyet Müdde-i Umumi Baş Muavini Halit Bey, Emniyet Müdürü Memduh, Hapishane Müdürü Hilmi Bey.” Ayrıca kutlama törenlerinde şehrin çeşitli yerlerine asılacak bayrakların belediye tarafından damgalanması/mühürlenmesi zorunluluğu da getirildi. Böylelikle kutlamalarda düzene önem verilmesi düşünülüyordu (Türk Sözü, 9 Ekim 1933: 1) Türk Sözü Gazetesi sahibi ve başyazarı kutlamalar ile ilgili bir yazı kaleme aldı. “Halkın Bayramı” başlıklı yazıda Adana halkının bayram kutlamaları için yazdığı yazının bir bölümü şu şekildeydi (Türk Sözü, 22 Ekim 1933: 1): “Taklar kuruluyor, bayraklar dikiliyor. Evlerde,

³ Adana Halkevi’nde “Uyanış”, “Mahkeme-i Şeriyeye” ve “İstiklâl” oyunlarının sergilenmesi planlandı (Yeni Adana, 13 Ekim 1933:2).

sokaklarda, çarşıda, pazarda, köyde, kasabada büyük bir şenlik havası var. 15 milyonluk bir kütle üç günlük bayrama hazırlanıyor.”

Tak yapımı için kentte hazırlıklar Ekim ayı içerisinde başladı. Cumhuriyet kutlamalarının 3-4 gün öncesinde hummalı bir çalışma yapılmaktaydı. Caddelerde tak yapımı için kalabalık grup manzaraları görülmekteydi. Yapımı süren takların hepsi de farklı formlarda inşa ediliyordu. Kurulumu devam eden taklara elektrik aksamaları takılıyordu.⁴ 27 Ekim tarihine gelindiğinde takların yapımı bitirildi ve tenzilat yapıldı. Son olarak köylerden getirilen yeşillikler bazı takların ve şehir caddelerinin süslenmesi için kullanıldı (Türk Sözü, 27 Ekim 1933: 1-2).

Yapılan takların sayısı kent genelinde 40 civarındaydı. Büyüklükleri değişiyordu. Genel itibarıyla caddenin iki kenarına ortalanarak takların altından insanlar, atlı arabalar veya araçlar geçebilecek şekilde inşa edilmişti. Oval, kare, dikdörtgen, üçgen formlar öne çıkıyordu. Tek katlı yapıların yanında dört kata kadar ulaşabilen çok katlı/çift taraflı formlar da mevcuttu. Çok uzun süre dayanacak malzemelerden yapılmamışlardı. Genellikle ahşap, sağlam ağaç kazıklı, kontrplak, bez, ağaç dalı, çiçek, yaprak veya saç kaplama malzemelerindendi. Verilmek istenen mesaj çoğunda aynıydı. Bunlar içerisinde “1923-1933”, “10. Yıl”, “Altı Ok veya Oklar”, “Tarım Ürünleri (Özellikle Buğday-Pamuk)”, “Fabrika veya Fabrika Bacaları”, “Ay-Yıldız Form” ve takları süsleme amaçlı çeşitli yerlerinde asılı “Türk Bayrağı” ortak mesajlardı. Bağımsızlık, millilik, üretim, devlet-millet el ele duruşu ve Cumhuriyetin kazanımları⁵ vurgulanıyordu. Ayrıca çoğunda gece ışıklandırması ortak özellikti. Adana’da memur komisyonu tarafından hazırlanan ve Halk Fırkası yanı Adli İhtisas Binası önünde kurulan (Türk Sözü, 22 Ekim 1933: 1) zafer takı şu şekildeydi (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantaston Daire Başkanlığı Arşivi, Görsel No:1, 1933):

Görsel-1: Memur takı

(Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantaston Daire Başkanlığı 1933 Yılı Koleksiyonu, Eski Adana Fotoğrafları Dosyası, Görsel No: 1)

⁴ “Tak Yapımı Devam Ediyor” başlıklı gazete haberinde asfalt caddesinde yapımı devam eden takların görüntüsü yer almaktaydı (Türk Sözü, 26 Ekim 1933: 1).

⁵ Cumhuriyetin kazanımları konusunda dikkat çeken bir başlık ise Millî Mücadele döneminde Adana kentinin üstün gayretler göstermesiydi. Bkz. (Kütükçü, 2022: 306-322).

Memurlar dışında belediye memurları, bankalar, sporcular, bazı mahalleler, fabrikalar, cemiyetler tarafından da yapılacak olan Cumhuriyet takları için ayrı bir komisyon kuruldu. Adı geçen bu komisyonda “Su İşleri İdaresi Mühendisi Behçet Bey (komite başkanı) ve fen memurlarından bir grup mühendis” bulunmaktaydı. Bu komisyon 12 Ekim 1933 tarihinden itibaren düzenli olarak her gün Belediye binasında toplanıyordu. Komisyonun ana görevi tak yaptırmak isteyen kurum, kuruluş, cemiyet veya sanayii tesislerine yardımcı olmaktı (Türk Sözü, 12 Ekim 1933: 1).

Kentte kurulan zafer taklarından öne çıkan kuruluş “Etibba Odası” [Tabipler Odası] tarafından yapılandı. Etibba odaları “11 Nisan 1928 tarih ve 1219 Sayılı Kanun’a” göre kurulmuş kurumlardı. Adana Tabipler Odası ise ilk yapılanmasını “Beşinci Mıntıka Etibba Odası” olarak kurmuştu (“Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun”, Cilt:3, Birleşim: 57, 11 Nisan 1928: 63–67). Adı geçen bu oda Cumhuriyetin onuncu yılı münasebetiyle zafer takı yaptırmak istedi. Oval formda ve üst kemerin birleştiği yerde ay-yıldız kaidesinin yer aldığı ışıklı bir tak yaptırdı. Üzerinde “10” yazan renkli tak şehrin işlek caddelerinde birine yerleştirildi. Beşinci Mıntıka Etibba Odası’nın Adana kentinde Yağ Camii civarında (Türk Sözü, 22 Ekim 1933: 1-3) yaptırdığı tak şu şekildeydi (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı Arşivi, Görsel No:2, 1933):

Görsel-2: Tabipler Odası takı

(Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı 1933 Yılı Koleksiyonu, Eski Adana Fotoğrafları Dosyası, Görsel No: 2)

Adana’da faaliyet gösteren bankalar da Cumhuriyet kutlamaları çerçevesinde taklar yaptırdı. Özellikle Çukurova bölgesinde tarımın yoğun yapılması ve bölgenin ticari hacminin yüksek olması çeşitli bankaların işlerliğini etkin kılıyordu. Devlet destekli faaliyet gösterenler dışında özel teşebbüsle kurulan bankalar da bu özel güne hazırlık yaptılar. Kentte faaliyet gösteren ve tak yaptıran resmi/özel bankalar şunlardı: “Ziraat Bankası (Ziraat Bankası önü), Selânik Bankası (Asfalt Caddesi Elhamra Sineması önünde), Osmanlı Bankası (Asfalt Caddesi Yeni Otel önünde), İş

Bankası (İş Bankası civarında).” İş, Selânik ve Osmanlı bankaları taklarında kare form şeklinde ve üzerinde Türk bayrakları asılı, ışıklı bezemeler öne çıkıyordu. Ayrıca “10” yazısının yanında İş ve Sümer bankaları taklarında “Atatürk” resmi vardı. Ziraat bankasının takı diğerlerinden farklıydı. Üçgen formda hazırlanan tak da ay-yıldızlı kaide başının altında “ayakta duran Atatürk resmi” vardı. Takın her iki ayağının birleşme noktasında iki cümle yazıyordu. İlk cümle “Önce, buğdayı bile dışarıdan alırdık”, ikinci cümle “Şimdi ipekliyi bile memlekette dikiyoruz” şeklindeydi. Adı geçen bu bankaların yaptırdığı taklar şu şekildeydi (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantaston Daire Başkanlığı Arşivi, Görsel No:3-4-5-6, 1933):

Görsel-3: Ziraat Bankası takı

Görsel-4: Selânik Bankası takı

Görsel-5: Osmanlı Bankası takı

Görsel-6: İş Bankası takı

(Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı 1933 Yılı Koleksiyonu, Eski Adana Fotoğrafları Dosyası, Görsel No:3-4-5-6)

Adana tarım ve ticaret alanında önemli potansiyele sahip bir kentti. Uzun yıllardır yurt içi ve dışına ihraç yapan önemli tarım ürünleri bulunmaktaydı. Özellikle pamuk (çırçır), buğday, mısır, yer fıstığı, soya, turuncgiller ve sebze öne çıkan tarım ürünleriydi. Bu ürünlerin yetiştirilmesinin yanında pamuğun işlenmesi ve hazır mamul hâline dönüştürülmesi de ticari faaliyetler arasındaydı. Kentte tarım ve ticaret üzerine faaliyet gösteren çeşitli kurum, kuruluş ve fabrikalar vardı. Millî Mensucat Fabrikası (Asfalt Caddesi üzerinde Nuh Naci Bey'in evi önünde), B. Salih Fabrikası (Fabrikatör Salih Bey'in evinin önünde), Çırçır Fabrikaları Şirketi ve S. R. Giledo Fabrikası (Asfalt Caddesi Yeni Otel tarafı Borsaya giden yol üzerinde), Doğruluk Fabrikası, Ziraat Bankası Mensucat Fabrikası (Mensucat Fabrikasının önünde bankanın sergilenen ikinci takı) bunlara örnekti. Bu kuruluşlar 10. yıl kutlamaları nedeniyle birer takı yapıtıp şehrin yoğun sokaklarında sergilediler. Değişik formlarda inşa edilen takılar şu şekillerdeydi (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantaston Daire Başkanlığı Arşivi, Görsel No:7-8-9-10, 1933):

Görsel-7: S.R. Giledo Fabrikası taki

Görsel-8: Millî Mensucat Fabrikası taki

Görsel-9: B. Salih Fabrikası takı

Görsel-10: Çırçır Fabrikaları Şirketi takı

(Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı 1933 Yılı Koleksiyonu, Eski Adana Fotoğrafları Dosyası, Görsel No:7-8-9-10)

Kentin ticari girişimcilerinin çeşitli alanlarda birlikler oluşturması ekonomik açıdan zenginliğini gösteriyordu. "Adana Ticaret ve Zahire Borsası" (Borsa Dairesi önünde), "Adana Manifatura ve Tuhafiyeciler Cemiyeti" (Abidin Paşa Caddesi üzerinde), "Adana Ticaret ve Sanayi Odası" (Ticaret ve Sanayi Odası önünde) ve "Türk Tacirleri Grubu" (Asfalt Caddesi Dörtüyl Ağızı üzerinde) gibi birçok işveren birlikleri yer almaktaydı. Adı geçen bu birlikler kentin kalkınmasında önemli yere sahipti. Kutlamalar nedeniyle devlet törenlerine destek vermenin yanında bu gruplar da tak

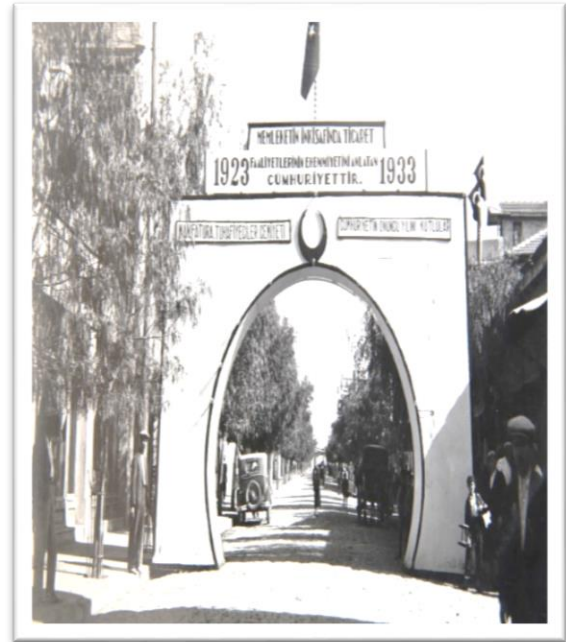
yaptırdı. Takların üzerinde ekonomik faaliyetlerle ilgili bazı yazıların yer aldığı taklar mali yönetim bakımından devletin ideolojini de yansıtmaktaydı. Özellikle üretimde ve sürdürülebilirlikte millilik ile yerlilik düşüncelerinin öne çıktığı görülmüyordu. Yapıtılan takların üzerinde yazan bazı sloganlar şu şekildeydi (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantaston Daire Başkanlığı Arşivi, Görsel No:11-12-13-14, 1933; Türk Sözü, 22 Ekim 1933: 1-3):

- Türk Tacirleri Türk Ülküsüne Bağlı Bir İş Bölüğüdür,
- Millî Olan Her Şey Bizimdir; Millî İktisadi Cumhuriyet Doğurdu,
- Memleketin İnkişafında Ticaret Faaliyetlerinin Ehemmiyetini Anlatan Cumhuriyettir,
- Millî Ticareti Yaratan ve Yaşatan Cumhuriyettir,
- Mübeccel Cumhuriyetimizin Yılmaz Azminin Bu Çelik Abidesi İstiklal ve Medeniyet Yoludur,
- Esnafı Müşküllükten ve Zaaftan Koruyan Cumhuriyettir.

İşveren gruplara ait kentin değişik cadde ve geçitlerine konulan taklar şu şekildeydi:

Görsel-11: Ticaret ve Zahir Borsası takı

Görsel-12: Manifatura ve Tuhafiyeciler Cemiyeti takı

Görsel-13: Ticaret ve Sanayi Odası takı

Görsel-14: Türk Tacirleri Grubu takı

(Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı 1933 Yılı Koleksiyonu, Eski Adana Fotoğrafları Dosyası, Görsel No: 11-12-13-14)

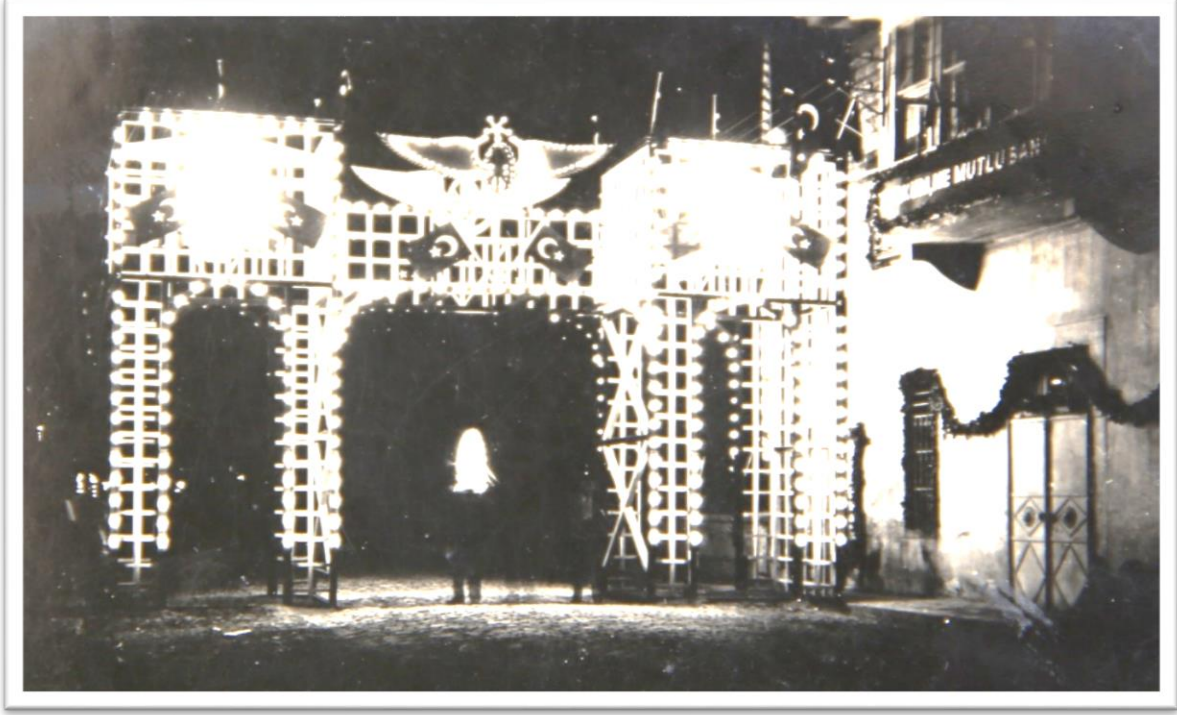
Kentte Cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarına yönelik hazırlanan taklar çeşitlilik göstermekteydi. Tak hazırlayan diğer gruplar şunlardı: “Döşeme Ocağı Mahallesi, Adana Devlet Adamları, Cumhuriyet Halk Partisi (Asfalt Caddesi Kimyager Muallim Ahmet Rıza Bey’in evinin önünde), Seyhan Mahallesi/Mahalleleri, Çiftçiler (Köprü Başında), İnhisarlar Dairesi (Eski Cumhuriyet Otelinin önünde), Esnaf Cemiyetleri (Bedesten Başında), Sporcular (Asfalt Caddesi Hükümet Konağı yakınlarında), Karşıyaka Mahallesi (Karşıyaka Mezbahanesi’ne giden yol üzerinde), Mirza Çelebi Mahallesi, Büyük ve Küçük Oba Halkı, İstiklal Mahallesi, Paşa Mahallesi, Belediye Memurları (Askerî Fırka Karargâhı civarı ve Belediye önü).” Sergilenen taklar arasında dikkat çeken iki önemli grubun yaptıkları da vardı. Bunlardan ilki Türk bayraklarıyla bezenmiş, Atatürk’ün fotoğrafının yer aldığı, ışıklı, kare ve oval formlu “Musevi Vatandaşlar”ın inşa edip Çarşı Hamamı önünde sergilediği taktı. Diğerisi ise eski Arap harfli olandı. Tüm taklar Latin harfli Türkçe iken içlerinden bir tanesi Arap harfliydi. Kentin caddelerinden birinde sergilenen bu takta Mustafa Kemal Atatürk’ün fotoğrafının yanında motifleriyle öne çıkan duvar halısı ile süslemesi görülüyordu. Ayrıca Arap harfli tak da dikkat çeken öge ise üst kısımlarında dikdörtgen prizmanın yer almasıydı. Bu prizma siyah örtü ile örtülmüş ve beyaz kuşak ile siyah örtü bağlanmıştı. Kent genelinde yapılan taklardan farkı da bu şekilde ortaya çıkıyordu. Görsellerden de anlaşılacağı üzere Adana’da Cumhuriyet Bayramı 10. yıl kutlama etkinlikleri hem farklı milletler tarafından hem de çeşitli dinlerle bir arada kutlanıyordu. Bu bağlamda tak yapımında özgür fikirler sergilenebiliyordu. Sporcuların, Musevi vatandaşların ve Arap harfli ışıklı takların fotoğrafları şu şekildeydi (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı Arşivi, Görsel No:15-16-17, 1933; Türk Sözü, 22 Ekim 1933: 1-3):

Görsel-15: Arap harfli tak

Görsel-16: Musevi Vatandaşlar takı

Görsel-17: Sporcuların takı

(Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı 1933 Yılı Koleksiyonu, Eski Adana Fotoğrafları Dosyası, Görsel No:15-16-17)

Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında Adana kenti çok farklı etkinliklere yer verdi. Halkın katılımının yüksek olması kutlamaları tarihi bir güne çevirdi. 29 Ekim’de yapılan törene yaklaşık 50.000 vatandaş katıldı. 15.000 vatandaş da geçit töreninde yürüdü. Türk Sözü “*Güzel bir bahar güneşi ile uyanan Adana, Cumhuriyetin onuncu yılını elli bin kişi ile kutladı*” ve “*Adana tarihinde şimdiye kadar görülmemiş bir bayram*” haberlerini yayınladı. Kentin tüm cadde ve sokakları Türk bayrağı, murt, okaliptus, hurma, portakal ağaç dalları ile süslenmiş vaziyetteydi. Geçit töreninin yapılacağı Asfalt Caddesi büyük kalabalığa ev sahipliği yapıyordu. Tüm pencere ve çatılarda insanlar bayram törenini izliyordu. Kentin genelinde 28 Ekim’den itibaren sergilenen takların ışıkları cadde ve sokakları aydınlatıyordu (Türk Sözü, 30 Ekim 1933: 1-3).

3. SONUÇ

Cumhuriyetin 10. yıl törenleri devletin ideolojisini yansıtan ve hükümetin halkıyla birlikte bayram olarak kutladığı bir süreçti. Üç gün süren kutlamalarda hem yurt içine hem de yurt dışına önemli mesajların verildiği kutlamalardı. Yeni Türk devletinin kurulması sonrası İngiltere ve Fransa gibi bazı Avrupa ülkelerinin varsaydığı Türkiye’nin ayakta kalmasının uzun sürmeyeceği savına karşın devlet-millet el ele mesajı bu kutlamalarda veriliyordu. Aslında 10. yıl nümerik bir rakam olmasının yanında Cumhuriyet rejimiyle birlikte millîlik vurgusunun yapıldığı zaman dilimiydi. Diğer bir deyişle Türkiye’nin kendi başına güçlü bir devletin örüntülerinin görüldüğü

yansımaları. Bu durum ülke genelinde bayram olarak kutlanan rejim değişikliği tarihinin benimsendiğini göstermek adına yapılan devlet törenleriydi.

Adana kenti 1918-1922 yılları arasında Millî Mücadele esnasında İngilizler, Ermeniler ve özellikle Fransızlara karşı yoğun mücadeleler vermiş bir bölgeydi. Zaten Çukurova bölgesinin merkez noktası olması da bu mücadeleyi daha anlamlı hâle getiriyordu. Fransızların işgali ile birlikte Ermeniler kendi politik emellerine ulaşmak için Türkleri bölgede zor durumda bıraktılar. Bölgenin çoğu yerinde çatışmalar çıktı. Adanalılar mücadelelerin yaşandığı ilk dönemde Toros dağlarına geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı ordusunun terhis edilmesi sonrasında bölgedeki Türkler, Kuvayı Millîye birliklerini kurdu. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kurulan "Büyük Millet Meclisi" desteğini arkasına alan Adanalılar bölgeyi sert şekilde savundu. Fransızlar, Pozantı beldesine kadar ilerleyebildi. Bu durum tren yolu hatlarının kopmasıyla Fransızların ovaya kadar gerilemeleriyle sonuçlandı. Moralleri yerine gelen Türk milisleri bölgenin önemli kısmını kontrol altına aldı. Sakarya Savaşı sonrası Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması ile Türk güney sınırı belirlendi. Bölge halkı yaşanan bu gelişmeleri yakından hissetti.

Yeni devletin rejimi 1923 yılında belirlendi. Mustafa Kemal Paşa ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bölge halkına vermiş olduğu destekleri gören vatandaşlar hükümetin ideolojisini çabuk benimsedi. Özellikle resmi bayramlara yoğun duygu ve düşüncelerle katılmaya özen gösterdi. Devletin yeni rejimi vatandaşlara yönetime katılım ve yöneticiyi belirleme hakkı tanınması da ülkede her şeyin farklı olacağını gösterdiğinden Adana halkı bu gelişmelere olumlu tepki verdi. Özellikle 10. yıl kutlamalarında diğer kentlerde görülmeyen farklı etkinliklere yer verildi. Zafer takları ise bu kutlamalarda öne çıkan uygulamaydı. Bu kapsamda 40 civarında tak inşa edildi. Büyüklükleri ve şekilleri değişen bu taklar farklı kurum, kuruluş, oda, birlik, banka, çiftçiler, fabrika, spor camiası, mahalle halkı, Musevi vatandaşlar gibi gruplar tarafından hazırlandı. Kentin ana caddelerini süsleyen ışıklı ve üzerinde önemli mesajların yer aldığı geçitlere yerleştirildi. Kent halkı kutlamalara muazzam bir hazırlık yaptı ve katılım sağladı. Yaklaşık elli bin kişilik kalabalık törenlerde yer aldı ve on beş bini geçit töreninde yürüdü. Devletin hem yurt içine hem de yurt dışına vermek istediği güçlü millet güçlü devlet olgusu bölgede hissedildi. Kentin her yeri bayrak, çiçek, yazı vb. gibi şeylerle süslenmesi de gazetelere yansdı.

Takların kutlamalarda kullanılması halkın birlikteliğini sergilerken Adana vatandaşlarının kaynaşmasına da katkı yaptı. Güçlü millet güçlü devlet görüntüsü bölgede hissedildi. Ekonomik olarak farklı sektörlerin faaliyet gösterdiği bölgede bir anlamda devletin fabrika, şirketler, bankalar ve diğer girişimcilerin yer alması da devletin diğer gücünü gözler önüne seriyordu. Farklı millet ve dinlere mensup vatandaşların katılımı ortak Türkiye olgusunu göstermesi adına önemi bir parametreydi. Cumhuriyetin 10. yıl kutlamaları özenle planlanan ve uygulanan bir bayram olarak Adana tarihinde yerini aldı.

Kaynakça

Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphane Dokümantasyon Daire Başkanlığı Arşivi, 1933.

Ateş, N. Y. (2003). *19 Mayıs nasıl bayram oldu? Toplumsal Tarih*, 113, 34-37.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Fonu; 490. 01/1150. 36. 1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Fonu; 490. 01/1151. 39. 1.

- Bey, A. (2002). *Osmanlı adet, merasim ve tabirleri*, Yay. Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Güney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar?* İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Cumhuriyet, 31 Ekim 1924.
- Curl, J. S. (1992). *Classical architecture*. London: Anova Boks.
- Çanak, E. (2013). Adana’da Cumhuriyet’in onuncu yılı kutlamaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIX, 86, 1-26.
- Doğaner, Y. (2007). Cumhuriyet’in onuncu yıl kutlamaları. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9, 119-45.
- Elmacı, M. E. (1998). Osmanlı başkentinde cumhuriyetin ilk yıldönümü. *Toplumsal Tarih*, 58, 14-18.
- Erendil, M. (1988). *İlginç olaylar ve anekdotlarla Atatürk*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- İdil, V. (1989). *Anadolu’da Roma imparatorluk devri zafer anıtları*. Jale İnan Armağanı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 351-362.
- Kütükçü, M. (2022). Çukurova strategy of France in the National Struggle Period. *Atatürk Yolu Dergisi*, 70, 306-322.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I. Devre 1, 27 Ocak 1909 (13 Kanunu Sani 1324).
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.4, Devre 1, 1 Haziran 1909 (19 Mayıs 1324).
- Özgen, H. M. (2009). *Anadolu’da Roma Dönemi Takları ve Tak Biçimli Kent Kapıları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- Polat, B. S. (2007). *Millî bayram olgusu ve Türkiye’de yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları (1923-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıkaya, E. (2019). Roma zafer takları. *Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 2 (15), 8-13.
- Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, Cilt:3, Birleşim: 57, 11 Nisan 1928.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İçtima Senesi 2, Devre 2.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi: 1, Cilt 3, İçtima 42.
- TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 24, Celse: 1, C.10, s.70-74.
- Tarım Ertuğ, Z. (2000). Osmanlı Devleti’nde resmî törenler ve birkaç örnek. *Yeni Türkiye*, 27-34 (2000).
- Tekeli, İ. (1997). *Bir Toplumsal Anlatım ve Katılım Biçimi Olarak Kutlama Şenlikleri*, ‘Bir Çağdaşlaşma Projesi Olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılı’
- Toprak, Z. (1987). İstanbul’da amele bayramları II. *Tarih ve Toplum*, 43, 44-47.
- Türk Sözü, 9 Ekim 1933, Sayı: 2735.

Türk Sözü, 12 Ekim 1933, Sayı: 2738.

Türk Sözü, 22 Ekim 1933, Sayı: 2746.

Türk Sözü, 26 Ekim 1933, Sayı: 2750.

Türk Sözü, 26 Temmuz 1933 Sayı: 2693.

Türk Sözü, 27 Ekim 1933 Sayı: 2751.

Türk Sözü, 30 Ekim 1933 Sayı: 2753.

Türkçe Sözlük, C 1. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992).

Uzun, H. (2010). Milletin iradesiyle oluşan bir bayram: Atatürk'ü anma 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı ve Atatürk döneminde kutlanması.

<http://openaccess.ahievran.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12513/156> [accessed 11 January 2022].

Yeni Adana, 24 Ekim 1933, Sayı: 4628.

Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Kapsamında Azerbaycan ile Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1990-2020)

Elçin NECİYEV* Teymur GASIMLI**

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 04.10.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 08.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1184168

ÖZET

Bu makale Rusya ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerle ilgili olup söz konusu ülkeler arasında genel olarak siyasi ve ekonomik alanlarda etkili işbirliğinin analizini içerir. Modern zamanlarda Batı ve ABD'nin bölgeye artan ilgisi, Kafkasya'daki rolü, Ortadoğu ile jeopolitik bağların güçlendirilmesi (İran, Türkiye) Azerbaycan'ın Rusya için önemini ortaya koymaktadır. Makalede ayrıca iki ülke arasındaki ilişkilerin tartışılmalı yönleri de dikkat çekmektedir. Bunlar Hazar Havzası'nın durumu, Dağlık Karabağ, "Ermeni faktörü", enerji kaynaklarının taşınması gibi konulardır. Makalede iktidarda kimin olduğuna bağlı olarak ikili ilişkilerin dinamikleri, Azerbaycan'ın Rusya ekonomisindeki önemli yeri (Hazar petrolü), federal ve bölgesel anlamda Rusya ile Azerbaycan arasındaki ticari ilişkilerin önemi ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Dağlık Karabağ, Hazar Havzası.

Russia's Political and Economic Relations with Azerbaijan within the Scope of the South Caucasus Policy (1990-2020)

ABSTRACT

This article is about the relations between Russia and Azerbaijan and includes an analysis of the effective cooperation between these countries in general regarding the political and economic fields. The increasing interest of the West and the USA in the region in modern times, its role in the Caucasus, and the strengthening of geopolitical ties with the Middle East (Iran, Turkey) reveal the importance of Azerbaijan for Russia. The controversial aspects of the relations between the two countries in the article also gain attention. These are issues such as the situation of the Caspian Basin, Nagorno-Karabakh, the "Armenian factor", the transportation of energy resources. Dynamics of bilateral relations depending on who is in power in the article, The important place of Azerbaijan in the Russian economy (Caspian oil), the importance of commercial relations between Russia and Azerbaijan in federal and regional terms have been tried to be discussed.

Key words. Russia, Azerbaijan, South Caucasus, Nagorno-Karabakh, Caspian Basin.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye.
E-posta: e.neciye@alparslan.edu.tr, ORCID Id: 0000-0002-5245-4368

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, siyaset Bilimi ve uluslararası ilişkiler Bölümü. İstanbul/Türkiye. E-posta: teymur1911@gmail.com, ORCID Id: 0000-0003-1077-6534

GİRİŞ

Tarihî olarak Rusya, Türkiye ve İran arasında etkinlik alanı olan Güney Kafkasya bölgesi, modern zamanlarda da küresel jeopolitik güçler için rekabet sahası haline gelmiştir. Özellikle bu topraklar XX. yüz yılda Batı ile Rusya arasında mücadelenin ön saflarında yer almaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı jeostrateji uzmanı olan Z. Brzezinski, Güney Kafkasya'yı "Büyük satranç tahtasındaki stratejik konumu nedeniyle "Avrasya Balkanları" olarak nitelendirmiştir (Zbigniew, 2005: 25). Zira Güney Kafkasya, hidrokarbon kaynaklarının Orta Asya ve Hazar Denizi'nden Türkiye ve Karadeniz limanlarına taşınması noktasında bir koridor rolü oynamaktadır. Hazar Denizi'ndeki büyük petrol sahalarına doğrudan bitişik bir konumdadır. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alması sebebiyle Güney-Kuzey ve Batı-Doğu ulaşım hatlarının kesişim noktasında bulunmaktadır. Ayrıca askeri kuvvetlerin konuşlandırılması ve hareket ettirilmesi bakımından da Güney Kafkasya avantajlı bir konuma sahiptir (Melikova, 2021: 1-8). Nitekim gerek jeopolitik ve gerekse stratejik açıdan büyük bir öneme sahip Güney Kafkasya'ya yönelik Rus çıkarları ünlü Hortland teorisine dayanmaktadır. Bu teoriye göre Doğu Avrupa'yı kim kontrol ederse Hortland'ı da o kontrol eder, Hortland'ı kim kontrol ederse dünya adasını da o kontrol eder, dünya adasını kontrol eden kişi dünyayı da kontrol eder. Bunun dışında Rusya'nın Güney Kafkasya'yı kontrolü altına tutmak istemesinin altında yatan nedenler şunlardır:

1. Güney'e inmek için kısa bir yol takip etmek, aynı zamanda bölgeyi kontrol ederek küresel bir güç olduğu iddiasını güçlendirmek.
2. Kuzey-doğu / doğu yönünde çaba harcayan İran ve Türkiye'yi aynı anda bu iki ülke üzerinden Rusya sınırına yaklaştırmaya çalışan diğer ülkelerin sınırlarından uzak tutmaya çalışmak.
3. Kuzey Kafkasya'da ki etnik grupların ayrılma girişimlerini sınırlamak, böylece toprak bütünlüğü hakkındaki endişeleri azaltmak.
4. Alternatif doğal kaynakların dünya pazarına ihracatını önlemek ya da en azından bu süreci sınırlamak; böylece alıcı ülkelerin Rusya'ya bağımlılığını mümkün olduğunca korumak.
5. Batı'nın özellikle de ABD'nin bu bölge üzerinden Türkistan'a erişimini kısıtlamak.
6. Hazar ve Karadeniz bölgeleri üzerindeki konumunu güçlendirmek.
7. Küresel rolü bakımından Kafkasya bölgesindeki askeri varlığını muhafaza etmek.
8. Emperyalist geçmişinin psikolojik yönü ve küresel bir güç olma hedefi dolayısıyla Kafkasya'daki konumunun zayıflamasının önüne geçmek (Aslanlı, 2013: 2).

Açıkçası geçmişte olduğu gibi Güney Kafkasya bölgesi bugün de Rusya'nın büyük devlet olma hedeflerinin ve askeri-politik elitinin jeopolitik çıkarlarının ana hedeflerinden biridir. Çünkü Rusya bugün kendisini dünyanın en büyük güçlerinden biri olarak görmekte ve bu bağlamda aktif ve çok yönlü bir dış politika yürütmektedir. Sadece sınır bölgelerini değil, Avrasya'nın en uzak bölgelerini de stratejik ilgi alanı olarak görmekte ve dünyada yaşanan gelişmeler karşısında aktif bir siyaset izleme çabasıdadır (Hasanov, 2015: 217). Nihayetinde dış politikada aktif bir siyaset izlemeye kararlı olan Rus yönetimi için Güney Kafkasya da hayati öneme sahip bir bölgedir. Zaten Rus yetkililer de Kafkasya üzerinde olan iddialarını hiçbir zaman gizlememiştir. Nitekim Ekim 2002'de Moskova'da düzenlenen uluslararası bir konferansta, eski Rusya Dışişleri Bakanı İvanov aynen şunları söylemiştir. "Rusya bir Kafkas devletidir ve bölgede doğal çıkarları vardır." (Rusya Dış İşleri Bakanlığı, www.mid.ru/press, 09 октября 2002 г.). Bu bağlamda Kafkasya'da doğal çıkarları olduğunu söyleyen Rus yönetimi için gerek enerji kaynakları gerekse

Asya ile Avrupa arasındaki bağlantı noktası konumu dolayısıyla Azerbaycan büyük önem arz etmektedir.

1. RUSYA'NIN AZERBAYCAN'DA SİYASİ ÇIKARLARI

Azerbaycan konumu itibariyle tarih boyu Rus dış politikasının ilgi alanında olmuştur, olmaya da devam etmektedir. Bu eğilim hem Çarlık Rusya döneminde, hem SSCB döneminde ve hem de bu gün bağımsızlık döneminde de devam etmektedir. Bu ilgi ve alakanın en önemli sebebi hiç şüphesiz Azerbaycan'ın yeraltı zenginliklerinin yanı sıra Doğu-Batı arasında tampon bölge olması da yadsınamaz bir gerçektir. Söz konusu özelliklerinden dolayı Azerbaycan'ın bağımsızlığına 1920 yılında son verilmiş ve SSCB'ye katılmıştır. 70 yılı aşkın bir süre Azerbaycan Sovyet Baskı Rejimi altında devam etmiştir. Ancak 1991 yılına gelindiğinde SSCB'nin dağılması ile Azerbaycan da bağımsızlığına kavuşmuştur. Bu safhadan sonra Azerbaycan ile Rusya arasındaki ilişkilerde de yeni bir dönem başlamıştır. Nitekim ilk diplomatik ilişki 1992 yılının Nisan ayında Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseynağa Sadıgov ile Rusya Dış işleri Bakanı Andrey Kozirey arasında gerçekleşmiş ve her iki ülke karşılıklı Başkonsoloslukların açılması için anlaşmışlardır (Babayev, 2019: 84-85). Her ne kadar Büyükelçiliklerin açılması kararlaştırılsa da Sovyetler Birliği döneminden mütevellit bazı sıkıntılar, anlaşmazlıklar devam etmekteydi. Zira Ebülfez Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı döneminde iki ülke arasında siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerde bazı aksamalar yaşanmıştır. Ancak Elçibey'den sonra iktidara gelen Haydar Aliyev döneminde ise Rusya ile iyi ilişkiler kurulmuştur (Çernyavski, 2000: 31-41). Aliyev, belirlediği ılımlı ve dengeli siyaset sonucu Azerbaycan Rusya'dan (her ne kadar) tamamen kopmamış ve birçok alanda işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Bu söz konusu dengeli politika 2003 yılında iktidara gelen İlham Aliyev tarafında da devam ettirilmiştir (Memmedova, 2016).

Rusya ile Azerbaycan arasında yaşanan en büyük problem 1992'de Dağlık Karabağ'daki askeri operasyonlar sırasında Ermeni tarafında savaşıyan bir grup Rus askerinin yerel nüfusu alıkoyması meselesi siyasi alandaki çalışmalara gölge düşürmüştür. Aynı zamanda bölgede barış ve güvenliğin sağlanması, Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözülmesinin Rusya Federasyonu da dâhil olmak üzere büyük güçlü devletlerin adil pozisyonuna bağlı olduğu sır değildi (Çernyavski, 2010: 47-56). Rusya AGİT Minsk Grubu (ABD, Fransa, Rusya)'nun eş başkanlarından biri olmasına rağmen, maalesef uzun yıllar boyunca çatışmanın çözümünde ilerleme kaydedilemedi. Bölgesel güvenlik ve güç merkezleri ile Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümü arasında ortak bir konum ve çözüm mekanizmalarının olmaması, devam eden çatışmalara yansımıştır (Ses Gazeti, 2017). Rusya daha önce olduğu gibi çözüm mekanizmasını yalnızca taraflar arasında bir uzlaşmanın müzakere edilmesinde, çatışmanın "devletlerin toprak bütünlüğünün ve ulusların kendi kaderini tayin etme hakkının sağlanması" çerçevesinde çözülmesinde görmekle yetinmiştir. Geçmişte olduğu gibi bugün de Rusya öncelikle Güney Kafkasya'da özerk olmayan ve komşu bölgelerden taşınan ve korunan Ermenilere sahip çıkmaya devam etmektedir (Memmedova, 2017).

Bugün Güney Kafkasya'daki trajik olaylar bir kez daha büyük güçlerin yakın desteğiyle tarihi Azerbaycan topraklarında kurulmuş olan Ermeni devletinin yüz yıl öncesinden bağımsız olmadığını bir kez daha göstermiştir. Ermenistan'ın adı ne olursa olsun, burada kim iktidara gelirse gelsin, bu ülke karakoldan çıkamaz çünkü bitmez-tükenmez emellerinin esiridir. Bu nedenle Ermenistan, Güney Kafkasya'daki bir dizi gücün jeopolitik çıkarlarına ve onların dünyaya entegrasyonuna hizmet eden diğer komşu ülkelerin bağımsız politikasının önündeki en büyük engeldir.

2. RUSYA'NIN AZERBAJCAN'DA EKONOMİK ÇIKARLARI

SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan ile Rusya arasında ekonomik ilişkiler sekteye uğramış, her iki ülke ekonomisi ağır hasar görmüştür. Eski ilişkileri yeniden onarmak ve karşılıklı işbirliklerini genişletmek, yeni dönemin zorunlu bir gereksinimi haline gelmiştir(Azerbaycan Respublikasının Xarici Siyasetinin Esas İstikametleri (1991-2016), s.196). Nitekim bu bağlamda iki ülke arasında ekonomik ilişkiler 30 Eylül 1992 yılında imzalanan "Serbest Ticaret" anlaşması ile yeniden sağlanmıştır. Ancak 1993-1994'te Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki Azerbaycan petrol rezervleri noktasında dünyanın en büyük petrol şirketleriyle görüşmeye başladığı esnada Rusya, bu müzakereleri sekteye uğratmak, yabancı şirketlerin Hazar Denizi'ne girmesini engellemek ve Azerbaycan'ı etki alanı altında tutmak için çeşitli araçlar kullanmaya başlamıştır. Özellikle ülke içerisinde kargaşa yaratarak ve böylece yabancı şirketleri Azerbaycan'a yatırım yapmaktan vazgeçirmek için hükümeti devirmek ve yetkilileri öldürmek için girişimlerde dahi bulunulmuştur. Bu bağlamda Birleşik Krallık Başbakanı J. Major ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev arasında Şubat 1994'te Londra'da petrol üretimi konusunda hükümetler arası bir anlaşma imzalandıktan sonra Kremlin 27 Nisan'da Londra'ya bir nota göndermiştir.

Buna rağmen Batılı şirketlerle işbirliği yapmaya kararlı olan Azerbaycan, Moskova'dan daha büyük tehditlere maruz kalmıştır. "Asrın Antlaşması"nın* imzalanmasından bir hafta önce yani 12 Eylül tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na sunulan tehdit dolu notada "uygulama hakkını saklı tutan Rusya Federasyonu tarafından tanınmayacak" ifadelerine yer verilmiştir (Məmmədova, Rusya'nın Cenubi Qafqaz siyaseti, s. 90-93). Tehditlere rağmen Azerbaycan ile Batılı şirketler arasında söz konusu antlaşma imzalanmıştır(Memmedov, Ş, 2018).

İki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler bağlamında yaranmış olan soğukluğu gidermek ve yeniden inşa etmek adına her iki devlet yöneticilerinin çabalarıyla aşılmaya çalışılmış, eşit ortaklığa ve karşılıklı yarara dayalı işbirliği ilkeleri temelinde güçlendirilmesi kararlaştırılmıştır (Azerbaycan Respublikasının Xarici Siyasetinin Esas İstikametleri (1991-2016, 2017, s.196). Nitekim Rusya Federasyonu gibi jeopolitik ve geniş ekonomik fırsatlara sahip bir müttefik ile karşılıklı işbirliğinin genişletilmesi ve geliştirilmesi, resmi Bakü'nün dış politikasında önemli bir yer tutmaya devam etmiştir. Çünkü Hazar Denizi'ndeki petrol Azerbaycan kadar Rusya için de çok önemlidir(İsayev, 2012). Söz konusu meseleleri görüşmek üzere 9-11 Ocak 2001 tarihlerinde Putin Azerbaycan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir(Qasimov, 2001-2002, 253-259). Putin bu ziyaret esnasında Gebele Radar İstasyonunu durumunun yanı sıra Rusya'nın Hazar Denizini dipten bir orta hat çizgisi ile ikiye ayırma yaklaşımını destekleyeceklerini de ifade etmiştir. Ancak Azerbaycan tarafı bu teklife sıcak bakmamışlardır. Putin'in bu ziyareti Azerbaycan ile Rusya arasındaki ilişkileri pekiştirmiştir. Nitekim H. Aliyev 24-26 Ocak 2002 tarihinde Rusya'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir(Sönmez, 2011: 105-106). Bu ziyaret esnasında Azerbaycan ile Rusya arasında ekonomik işbirliğinin temel ilkeleri ve yönleri hakkında iki anlaşma (2002) imzalanmıştır. Bu anlaşmaların birincisi, Gebele Lokasyan İstasyonu'nun (Gebele RLS)* Statüsü ve Ondan Yararlanmanın İlkeleri Anlaşması; ikincisi ise, Rusya Federasyonu ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında 2010 Yılına Kadarki Dönem İçin Uzun Süreli Ekonomik İşbirliği Anlaşması olmuştur (Sönmez, 2011: 106).

İ. Aliyev'in iktidara gelmesiyle beraber Babası H. Aliyev'in geriye bıraktığı siyaseti devam ettirmiştir. Bu bağlamda 5 Şubat 2004 tarihinde Aliyev Moskova'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve siyasi-askeri ve ekonomik alanda birçok çok görüşmeler yapmıştır. 20-21 Şubat 2006 yılında Putin Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında bölgesel sorunlar

(İran, Dağlık Karabağ, GUAM)'ın yanı sıra enerji (elektrik, metalürji, Bakü-Novorossisk Ham Boru Hattı Projesi, Aktau-Bakü Ham Petrol Boru Hattı Projesi) ve askerî (Gebele Askeri Radar İstasyonu) konular ele alınmıştır (Sönmez, 2011: 106). Bu anlaşmalar Hükümetler Arası Ekonomik İşbirliği Komisyonu tarafından onaylanmıştır. Azerbaycan ile Rusya arasında 2020 yılına kadar ekonomik işbirliği programı "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasında tarım ve tarım ürünleri tedariki alanında işbirliği çalışma grubu" ve "Azerbaycan Cumhuriyeti Enerji Bakanlığı ile Rusya Federasyonu Enerji Bakanlığı çalışma grubu" tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır (Azerbaycan Respublikasının harici siyaseti, s. 197).

Bu güne kadar Azerbaycan ve Rusya arasında ekonomi alanında 45'ten fazla anlaşma imzalanmıştır. Bu alanda temel işbirliği mekanizması olan "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında Hükümetler Arası Ekonomik İşbirliği Komisyonu" ile birlikte, Azerbaycan ile 4 Rus kuruluşu arasında ekonomik ve insani işbirliği için hükümetler arası komisyonlar da faaliyet göstermektedir. Ayrıca Azerbaycan, 85 büyük Rus Şirketi'nin 75'i ile bölgeler arası ekonomik işbirlikleri kurduğunu da burada belirtmek gerekmektedir. Rusya'nın Azerbaycan haricinde Ural ve Povalski Federal Bölgeleri ile ekonomik ilişkileri de büyümektedir. Son birkaç yıl içinde Rusya-Azerbaycan arasında bu kategoride yaklaşık 40'a yakın işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bağımsızlık yıllarında, ülkeler arasında ticaret ve ekonomik konularda yaklaşık 50 anlaşma imzalanmış ve ticaret cirosu önemli ölçüde artmıştır. Rusya'nın Azerbaycan'ın önemli bir ticaret ortağı olması tesadüf değildir ve Azerbaycan'da Rus sermayeli yüzlerce işletme mevcuttur (Azerbaycan Respublikasının harici siyaseti, s. 197).

Azerbaycan, dış politikası bağlamında Rusya ile ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi bu bağlamda önemlidir:

1. Rusya dâhil olmak üzere dünyanın birçok ülkesi ile karşılıklı yarara dayalı ilişkiler kurmak ve bu ilişkileri Azerbaycan'ın ekonomisi, bilimi ve kültürel potansiyelini geliştirmesi için kullanmak.
2. Azerbaycan'da demokratik ve serbest piyasa ekonomisi yoluyla ilerlemesini sağlamak, barışçıl uluslararası ve bölgesel ortam oluşturmak, bağımsız bir dış politika belirleyerek yürütmek, hiçbir dış müdahale olmaksızın devlet inşası için çaba sarf etmek.
3. Azerbaycan'ı, uluslararası ve bölgesel örgütlerin yanı sıra BDT'de (ekonomik, bilimsel, teknik, kültürel, insani vb) organizasyonlarda temsil etmek.
4. Yüksek kalkınma ve halkın refahı için iyi düşünülmüş bir ekonomik politika takip etmekten ibarettir (Məmmədov, 2014: 89).

Burada özellikle, Eski Sovyetler Birliği'nin tek bir çatı altında ekonomik alanının sütunlarının kaybı, ulusal para birimlerinin egemen cumhuriyetler tarafından tanınması ve dolayısıyla ruble tabanlı para dolaşımının ortadan kaldırılması önemli bir etkiye sahip olduğuna dikkat edilmesi gerekiyor (Məmmədov, 2014: 89-90).

Aslında, Rusya-Azerbaycan işbirliği, bir dizi siyasi, ticari, ekonomik ve insani yönü mevcuttur. Rusya, ticaret ve ekonomik ilişkiler açısından Azerbaycan'ın beş ana yabancı ortağından biridir. Petrol dışı sektörde Azerbaycan'ın bir numaralı ortağıdır. Bu eğilim Azerbaycan yönetiminin çeşitlendirme süreciyle örtüşüyor, yeni işyerlerinin yaratılmasını teşvik ediyor ve on binlerce, belki de yüz binlerce insanın mali durumuna da etki ediyor. Şu anda, Rusya-Azerbaycan çeşitli alanların geliştirilmesi için birçok program benimsemiş, büyük ölçekli altyapı projeleri aktif olarak uygulanmaktadır. Bu bağlamda Rusya, Azerbaycan'ın ana ticaret ortaklarından biri haline gelmiş ve gelmeye de devam etmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi, BDT ülkeleriyle yapılan

ticaretin % 50'sinden fazlasını oluşturmaktadır. Rusya'nın ihracatında makine ve teçhizat, kimya, odun, kâğıt hamuru ve kâğıt ürünleri hâkimdir(Владимировна, 2014: 327). Azerbaycan ağırlıklı olarak Rusya'ya yakıt ve enerji kaynakları, metal ürünler, meyve ve diğer tarım ürünleri tedarik etmektedir (Qasımlı, 2011). Sürdürülebilir ekonomik büyüme bağlamında Azerbaycan, yabancı ve çok uluslu şirketler tarafından büyük ölçekli projelerin uygulanması açısından caziptir. Azerbaycan ve Rusya'nın kamu ve özel ekonomik kurumları arasında işbirliği düzeyinde büyük bir gelişme potansiyeli mevcut olduğunu da belirtmek gerekiyor(Pilin, 2013: 60-72). Ayrıca, Azerbaycan petrol ihracatının baskın olduğu AB ülkeleriyle yapılan ticaretten farklı olarak Azerbaycan'ın AB ortakları ile ticaretindeki ihracatını artırmak daha mantıklıdır. BDT ülkeleri ile asıl olmayan mal ticaret hacminin genişletilmesi, uzmanlar tarafından Azerbaycan ekonomisinin gelişmesi için umut verici bir yön olarak görülmektedir(Elmanoğlu, 2011: 3).

Rusya, yine BDT ülkeleri arasında Azerbaycan'ın ana ticaret ortağı olup, ülkenin BDT ile ticaret cirosunun üçte ikisini oluşturmaktadır. İkili ticaret ve ekonomik ilişkilerin yapısı çeşitlendirilmeye devam etmektedir. Rusya'nın ihracatının % 90'ı (Cabbarlı, 2012) derin işlenmiş ürünlerdir. Bu da onları dünyadaki hidrokarbon ve diğer hammaddeler pazarına daha az bağımlı hale getiriyor(Бакинский рабочий. 2009). BDT ülkeleriyle yapılan toplam ticaret cirosunda Azerbaycan'ın Kazakistan ile karşılıklı ticareti% 9,5'e ulaşmaktadır(Lavrov, 2010).

Bazı Analistlere göre, iki ülke arasında daha yakın ekonomik ve siyasi ilişkiler için karşılıklı bir eğilimin olmasına rağmen, petrol sektörünün ekonomideki hâkimiyeti hem Rusya hem de Azerbaycan'ın ekonomik ilişkileri ve ham petrol fiyatlarındaki hızlı düşüş de dâhil olmak üzere dış etkenler ticaret göstergelerinde düşüşe neden olmuştur(Владимировна, 2014: 328). Bazı analistlere göre ise, Azerbaycan ve Rusya'nın ekonomik potansiyeli 2016'dan itibaren petrol dışı sektörde lider pozisyonu geliştirme çabaları, sadece ticaret ve ekonomik ilişkilerin onarımı için değil, aynı zamanda daha fazla büyümek için de elverişli koşullar yaratacağı yönündedir(Hüseynov ve Nuriyev, 2009).

Nitekim Azerbaycan, Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) üyesi ile yoğun ticaret ve ekonomik işbirliği seviyesine ulaşmış, Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan ekonomilerinin tamamlayıcılığına yol açmıştır. EAEU üyeliği, Azerbaycan'a başat olmayan ürünlerini satmak için ek fırsatlar sunmuştur(Чернявский, 2010: 47-56) Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan'ın tek bir ekonomik alanda yer alması Dağlık Karabağ sorununun çözümü için tamamen yeni fırsatlar vaat etmiş, uzun yıllardır devam eden çatışmanın tarafları, karşılıklı güven kazanmak ve niteliksel olarak yeni bir ilişki düzeyine ulaşmak için eşsiz bir şansa sahip olduğunu göstermiştir. Yeni düzeydeki anlaşmalar Moskova'nın Avrupa'ya petrol ve doğal gaz geçiş ülkesi olma konumunu güçlendirmesine izin verecek, Bakü ise EAEU'daki yatırım veya vizesiz seyahat ile ilgili konularla ilgilenecektir(Eldaroviç, 2010).

SONUÇ

Azerbaycan ve Rusya, tarihsel, ekonomik ve siyasi özellikleri bakımından birbiriyle ilişki içinde olan iki komşu devlettir. Hem Çarlık Rusya, hem Sovyetler Birliği hem de Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte Azerbaycan-Rusya ilişkileri gelişimlere sahne olmuş ve her iki ülkenin ortak çabaları sayesinde önemli bir aşamaya gelinmiştir. Tarihi süreç bakımından da bildiğimiz üzere Güney Kafkasya, Rusya'nın dış politikasında önemli bir yeri olmuştur. Bunun ana nedeni Rusya'nın "sıcak denizlere" doğrudan erişiminin olmamasından kaynaklıdır. Keza Rusya'nın sıcak denizlere erişimi esas olarak üç ana yöndedir. Birincisi, İstanbul'u ve boğazları Balkanlar üzerinden ele geçirerek Ege ve Akdeniz'e hâkim olmak, ikincisi, Kafkasya bölgesini ele geçirerek Doğu

Anadolu'yu geçiş bölgesi olarak kullanarak Akdeniz'e inmek, üçüncüsü ise, Kafkasya bölgesini tekrar ele geçirerek İran üzerinden Hint Okyanusu'na ulaşmaktır. Nitekim Güney Kafkasya, hem Avrupa hem de Orta Asya arasında bir köprü olarak, Karadeniz ile Hazar Denizi'ne erişimi olan Rusya için önemli bir jeopolitik bölgedir. Buna ek olarak, Güney Kafkasya Rusya için iki farklı özelliği ile de önemlidir. Birincisi, Asya'da rakipleri olan Türkiye ve İran ile bir buluşma noktası olması, ikincisi ise, Orta Asya'ya açılan bir kapı olmasıdır. Orta Asya'ya açılan kapı da hiç kuşkusuz Azerbaycan'dır. Bundan sebep Rusya, hem siyasi, hem de ekonomik açıdan Azerbaycan'ı etkisi altında tutarak Ortadoğu'ya erişim sağlamağa çalışmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan, Doğu-Batı ulaşım ve iletişim koridorlarının da merkezinde yer almaktadır. Öte yandan Azerbaycan üretim ve ihracat bakımından da Rusya'nın kayıtsız kalamayacağı zengin hidrokarbon alanlarına sahiptir. Bu özelliğinden dolayı Rusya, Azerbaycan'ı etkisi altında tutarak Türkiye'nin Orta Asya ve Kuzey Kafkasya üzerindeki etkisini engellemiş, Azerbaycan'ın Türk dünyasıyla olan ilişkilerini zayıflatmıştır. Öte yandan Azerbaycan tarihi süreçte olduğu İran'ın da ilgi odağında olan bir ülkedir. İran'ın Azerbaycan'a olan ilgisi ve İran'ın Rusya'ya olan etkisini azaltmak için her zaman Rusya'nın ilgi odağında olmuş ve olmaya da devam edecektir. Bundan sebep, Güney Kafkasya'nın, özellikle bölgenin önde gelen devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de Rusya'nın siyasi, ekonomik ve güvenlik çıkarlarında olduğu da unutulmamalıdır.

Bundan dolayı Rusya Azerbaycan'ın yeraltı kaynakları üzerinde daima söz sahibi olmak istemiştir. Hem stratejik hem siyasi hem de ekonomik açıdan Azerbaycan'ı daima etkisi altında bırakmaya çalışmıştır. Azerbaycan'ın kendi yeraltı kaynakları konusunda attığı adımlarda müdahale etmeye çalışmıştır. Tarihi sürece bakıldığında kendisinin bölgenin tek hamisi olarak gören Rusya, hazar petrolünün transferi noktasında müdahaleci olmuş ve bundan dolayı hazarın statüsü hala tartışma konusu olarak devam etmektedir. Bu ve benzeri problemlerin devam etmesine rağmen Azerbaycan ile Rusya arasında ekonomik alanda çok ciddi anlaşmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Hem Rus yönetimi hem de Azerbaycan yönetiminin her alanda bir birlerine olan ihtiyaçlarının farkındadırlar.

Kaynakça

- Aras N, O. (2006). Asrın Donanımı ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi (Yüzyılın Sözleşmesi ve Azerbaycan Ekonomisinin Etkisi), Akademik Araştırmalar Dergisi 8 (30), s.41-59.
- Aslanlı, A. (2013). Qlobal Siyaset'de Qafgaz; 22 İl Evvel ve İndi, QAFSAM, 20.05.2013, <http://www.qafsam.org/page/469/az> (erişim, 20.05.2022).
- Azerbaycan Respublikasının Xarici Siyasetinin Esas İstikametleri (1991-2016)/ məqalələr toplusu/, (2017). Bakı: "Poliart" MMC, s. 196.
- Azərbaycan-Rusiya elaqeleri 25 ildə, qonşuluq elaqelerindən strateji tərəfdaşlıq seviyesinə doğru, "Səs" Analitik Qrupu, 10 Aprel 2017, <https://sesqazeti.az/news/analytics/603113.html> (erişim, 10.06.2022).
- Babayev, R. (2019). Azerbaycan'da Türkiye ve Rusya Algısı, Azerbaycan'ın Türkiye ve Rusya ile İlişkileri, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019, s. 84-85.
- Bakinskiy Raboçiy. (2009). Global Competitiveness Report, (2010). World Economic Forum. URL:http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf. 25 декабря. (erişim, 11.07.2022).

- Brzezinski, Z (2005). Büyük Satranç Tahtası/Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Cabbarlı, H. (2012). Cenubi Qafqazın Geosiyasi Mövqeyi və Tehlükesizlik Problemleri. New Times,28.08.2012. <http://newtimes.az/az/politics/344/> (erişim, 11.07.2022).
- Elmanoğlu, S. (2011). Azərbaycan'ın və Rusya'nın Regionları Arasında İqtisadi Elaqeler Genişlenir, Azərbaycan.- 2011.-22 May,+ s. 3. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/177370.htm> (erişim,11.07.2022).
- Çernyavski, S. (2011). Azerbaydjan v Postsovetskiy Period, s. 47-56. <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-i-azerbaydzhan-v-postsovetskiy-period> (erişim, 09.07.2022).
- Çernyavski, S (2010). Rosiya i Azerbaydjan: Ossbennosti i Osnobnie Napravleniya Mejgosudarstvenno Sotrudniçestva Period, Tom 4, Vıpusk 1-2, c. 31-41.
- Gasımov, M. (2001-2002). "Rusya'nın Azərbaycan Politikası", Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırğızistan Özel, Kış 2001-2002, Cilt: 7, Sayı: 4, s. 253-269.
- Qasımlı, V. (2011). Azerbaydjano Ros-siyskoe Ekonomıçeskoe Sotrudniçestvo/ Rosiysoko-Azerbaydjanskıe Otonşe-niya za 20 let. İstoriya i Prespektivi, s. 95-96.
- Quseynov R, & Nuriyev, E. (2009). "Mnoqovektornaya diplomatiya Azerbaydjana pozvolyaet ukreplayat Dialoq, mejdu Zapadom i islamskim mirom": intervuyu// 1news.az: informaqenstvo. 2 maya. URL: <http://www.1news.az/interview/200905020101>, (erişim, 11.07.2022).
- İsayev, E. (2012). Rusya'nın Cenubi Qafqaz Siyaseti. <https://azxeber.com/az/rusiyanin-cenubi-qafqaz-siyaseti-kse/13.10.2012>. (erişim, 10.07.2022).
- İvanova, İ, S. (2002). Vıstuplenie Ministra İnostrannih del Rossii Zaklyuçitelnom plenarnom zasedanii mejdunarodnoy konferaçii "Armyane na robeje vekov i aktualnie problemi mejdunarodnih otnoşenii" İnformaçionniy byulleten", MİD Rosii 9 Oktoyabr 2002 q./ http://www.mid.ru/press_service/bulletins?p_p_id,
- Həsənov, E, M. (2015). Azərbaycan'ın Qeosiyasəti, Dərslik. - Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, s. 217.
- Lavrov, S. (2010). "Rosiya rassmatrivaet Azerbaydjan kak vajnoqo strateqiçeskoqo partnyora na Yujnom Kavkaze" // Vestnik Kavkaza: el. Jurnal. 27 avgusta.
- Məlikova, Z. (2019). Cenubi Qafqazın Geostratejiyası, https://www.academia.edu/38148637/C%C6%8FNUB%C4%B0_QAFQAZIN_GEOSTRATEG%C4%B0YASI.docx, (erişim, 16.05.2022)
- Məmmədov, E. (2014). "Müasir dövrdə Azərbaycan və Rusiya Elaqələri". Bakı, Yazıçı Nəşriyyatı, 2014. s.89.
- Məmmədov, Ş (2018). Müasir Dövrde Rusyanın Cenubi Qafqaz Siyaseti ve ona Muxtelif Baxışlar, Geostratejiya Jurnalı №05 (47) Sentyabr-Oktyabr.
- Məmmədova, Ş. (2016). Azərbaycan-Rusya Münasibətləri: Problemlər,Perspektiflər,<https://www.academia.edu/15264788/AZ%C6%8FRBAYCANR>

US%C4%B0YA_M%C3%9CNAS%C4%B0B%C6%8FTL%C6%8FR%C4%B0_PROBLEML%C6%8FR_PERSPEKT%C4%B0VL%C6%8FR, (erişim, 10.07.2022)

Məmmədova, Ş. (2017). Rusya'nın Cənubi Qafqaz siyasəti Təvəzükâr və müdafiə xarakterli realizm. 14 yanvar. https://vaxt.az/?name=xeber&xeber_id=7721.(erişim,10.07.202)

Nuriev, E. E. (2010). Rossiysko-azerbaydjanskie otnoşeniya v sovremennih qeopolitiçeskikh realiyah. Bakinskiy Raboçiy, Problemi naçionalnoy srategii № 1 (6) 201, c. 95-119.

Pilin, A. (2013). Postsovetskiy Azerbaydjan: Etapı, tendençii i prespektivi ekeonomiçeskoqo razvitiya// Rossiyskiy ekonomiçeskiy jurnal, № 4, s. 60-72.

Sönmez A, S. (2011). "Putin Yönetimi'nin Güney Kafkasya Politikası", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (2): 95-116, s.105-106.

Vladimirovna, L. D. (2014). Azerbaydjano Rossiyskie Otnoşeniya Noviepriopitite, [.https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydjano-rossiyskie-otnosheniya-novye-prioritety](https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydjano-rossiyskie-otnosheniya-novye-prioritety), 2014, n:6, (26), (erişim, 03.07.2020)

Anthony Jenkinson's Original Map as a Source on the History of the Safavid Empire

Lamiya GAFAR-ZADA*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 01.11.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 08.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1198001

ABSTRACT

This article examines the map called "Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio" published in London in 1562 the author of which was a famous trader, diplomat and Queen Elizabeth I Tudor's official ambassador to the Safavid Empire Anthony Jenkinson. Although the original version of the map was found in 1987 and since that time a number of works concerning Anglo-Safavid relations was published, so far this map has not been the object of special study as the source of the Safavid Empire and particularly Anglo-Safavid relations in both domestic and western historiography. An attempt is being taken for the first time to study Jenkinson's map as an historical source on the Safavid Empire. Jenkinson's map is unique in that it is not only the most ancient and first visual representation of the Safavid Empire in English sources, but it also influenced the further development of the European cartography and became an integral part of the first modern geographical atlas in the world "Theatrum Orbis Terrarum" by Abraham Ortelius (1570) and Gerardus Mercator's world map (1572). The map is of exceptional value and importance for the history of cartography of Russia, Azerbaijan, England and the countries of Central Asia. Special attention was paid to the map's issues of dating and authorship. Detailed analysis of the map's southern segment revealed that this map may serve as the valuable source of military, historical, geopolitical, geographical, toponymical, religious, ethnographical and partly economical history of the Safavid Empire, as well as on the history of Anglo-Safavid relations.

Keywords: Jenkinson's map, The Safavid Empire, Anglo-Safavid relations, Anthony Jenkinson, Cartography

Safevi İmparatorluğu Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Anthony Jenkinson'un Orijinal Haritası

ÖZET

Bu makale, yazarı ünlü bir tüccar, diplomat ve Kraliçe I. Elizabeth Tudor'un Safevi İmparatorluğunda resmi elçisi olan Antoni Jenkinson tarafından 1562 yılında Londra'da yayınlanan "*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*" adlı haritayı incelemektedir. Haritanın orijinal hali 1987 yılında bulunsa bile ve o zamandan beri İngiltere-Safevi ilişkilerine ilişkin bir dizi eser yayınlanmış olmasına rağmen, bu harita hem yerli hem de batı tarihçiliğinde Safevi İmparatorluğu'nun ve özellikle de İngiltere-Safevi

* Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, Bakikhanov Institute of History, Baku/AZERBAIJAN, email: leo_558@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4773-404X>

ilişkilerinin kaynağı olarak şimdiye kadar özel bir inceleme konusu olmamıştır. Jenkinson'un haritasını Safevi İmparatorluğu hakkında tarihi bir kaynak olarak incelemek için ilk kez bir girişimde bulunulmuştur. Jenkinson'un haritası, Safevi İmparatorluğu'nun İngiliz kaynaklarında yalnızca en eski ve ilk görsel temsili olması değil, aynı zamanda Avrupa haritacılığının daha da gelişmesini etkilemesi ve dünyadaki ilk modern coğrafi atlası Abraham Ortelius'un "*Theatrum Orbis Terrarum*" (1570) ve Gerardus Mercator'un dünya haritasının (1572) ayrılmaz bir parçası olması bakımından benzersizdir. Harita, Rusya, Azerbaycan, İngiltere ve Orta Asya ülkelerinin haritacılık tarihi için olağanüstü değer ve öneme sahiptir. Haritanın kesin yayın tarihinin ve yazarının kimliğinin belirlenmesine özellikle dikkat edilmiştir. Haritanın güney kesiminin ayrıntılı analizi, bu haritanın Safevi İmparatorluğu'nun askeri-tarihi, jeopolitik, coğrafi, yerbilimsel, dini, etnografik ve kısmen ekonomik tarihinin yanı sıra İngiliz-Safevi ilişkileri tarihinin değerli bir kaynağı olabileceğini ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Jenkinson'un haritası, Safevi İmparatorluğu, İngiltere-Safevi ilişkileri, Antoni Jenkinson, Haritacılık

- *Where would we be without maps?*

The obvious answer is, of course, 'lost'...

Jerry Brotton

1. INTRODUCTION

To the question "Where would we be without maps?" Modern British scientist, historian and cartographer Professor J. Brotton answers "Lost". However, as he points out, maps provide answers to more than just how to get from one place to another (Brotton, 2013: 18). Humanity has been using maps since before the advent of writing. To date, scientists consider the "*Babylonian*" map to be the most ancient map of the world, dating from the end of the 8th - beginning of the 7th centuries BC. However, despite the fact that maps were created by mankind even before our era, geography as an academic discipline took shape only in the 19th century, while mapmakers began to be called the new scientific term "*cartographers*". As a consequence, geographers have only recently begun to take systematical attempts to study the history of maps and their role in various societies. In 1935, the Russian military officer Leo Bagrov (1881-1957) founded the first journal *Imago Mundi* devoted to the study of the history of cartography, and in 1944 he completed his *Die Geschichte der Kartographie* (The History of Cartography), which was the first comprehensive study of the object. A small number of specialized works appeared. However, cartography never became a separate academic discipline (see Brotton, 2013: 26). Nevertheless, even today, in the era of information technology, maps have firmly entered our everyday life, becoming a quick help in determining a particular location. Cartographic works such as geographical maps, globes, drawings, atlases, handwritten plans of various kinds, etc. have become an integral part of human life. Today, the role of cartography is great for a person, not only in orientation in areas and as a reference guide in tourist travels, but also in various sectors of the economy, in city planning, in expeditionary research, in navigation, as an auxiliary teaching aid in the educational process, in industry and agriculture, in construction, in the military industry, in the transport system, in aviation navigation and even in emergency situations. However, in the past, the functionality of the maps was somewhat different from today's. Maps served as means of transmitting and visualizing information received by a person about a new, previously unknown place, as well as means of expressing the political ambitions of the ruling circles. As J. Brotton notes, "Mapmakers do not just reproduce the world, they construct it" (Brotton, 2013: 21).

Thus, cartographic materials, maps in particular, are not only a set of geographical data indicating the spatial placement of certain objects they can also serve as valuable historical sources for the study of certain historical issues. Although it is generally accepted that medieval maps of the world were a step back in the history of cartography and experienced a period of decline, but with the beginning of the great geographical discoveries, valuable maps began to appear, which became not only an important contribution to the history of geography and cartography, but also enriched the world history of mankind. In addition, during the Renaissance, maps also became an integral part of political iconography.

The object of study in this article is the map "*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*" ("An absolutely new description of Russia, Moscow and Tartaria") published in 1562 and authored by an English merchant, diplomat and official ambassador of Queen Elizabeth I Tudor in the Safavid Empire Anthony Jenkinson, who, as it turned out, was also one of the first English cartographers (Fig. 1). For the first time in both Russian and Western historiography, an attempt will be made to explore Jenkinson's map not only as a historical source in general, but also as a source on the history of Anglo-Safavid relations, in particular. The fact that Anthony Jenkinson's map was mainly devoted to the description of the Russian State and Tartaria, and, accordingly, has always been the object of research by scientists only within the framework of the history of Russian cartography and the history and partly of the states of Central Asia, makes our study the first and particularly relevant from a scientific point of view in the study of Jenkinson's map as a source on the history of the Safavid Empire. Despite the fact that until today in the domestic historiography such researchers as O. Efendiyev, Y. Mahmudov, B. Ahmadov, D. Hasanzada, R. Muganlinsky, R. Dadashova, T. Najafli, D. Azimli and others, attempts were made to highlight certain issues of Anglo-Safavid relations, however, Jenkinson's map not only did not become the object of special scientific research, but it was never even mentioned a word in their writings. In this article, for the first time, an attempt is made to study Jenkinson's map as a source on the military and historical, geopolitical, geographical, toponymic, religious, ethnographic and partly economic history of the Safavid Empire, as well as a part of the history of Anglo-Safavid relations.

Figure 1. Map “Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio” by Anthony Jenkinson, 1562 / Cartographic Collection Department of the Library of Wroclaw University (Reference: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>)

2. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE AND UNIQUENESS OF THE GENUINE MAP OF JENKINSON

The uniqueness of Jenkinson's original map lies in the fact that it is not only the oldest and first visual representation of the Safavid Empire in English sources, although the configuration of the Safavid cities is incorrectly located along the Caspian coast on the map, but also influenced the further development of European cartography. It was an integral part of the world's first modern geographical atlas "*Theatrum Orbis Terrarum*" ("Theatre of the Orb of the World"), published in 1570 as a result of the painstaking work of the famous Flemish cartographer and geographer of the 16th century Abraham Ortelius. This atlas of Ortelius is considered to be a collection of the best maps of the world for that period. The atlas consisted of 53 maps of various regions of the world, the authorship of which belonged to various cartographers, among which was the 1562 map of Anthony Jenkinson. Moreover, the name of Anthony Jenkinson was also included in the

world's first cartographic bibliography "*Catalogus Auctorum*": Ortelius included his name among the 87 best geographers, cartographers and cosmographers known to him, placing him in the fourth place. This atlas has been reprinted at least 42 times in various languages of the world from 1570 to 1612. Today, the first edition of the atlas is held by the Library of Congress. Note that it was thanks to Abraham Ortelius that the world became aware of Jenkinson's map. The fact that the names of such historical cities as Derbent, Baku, Shirvan, Shemakha, Ardabil, Qazvin, Tabriz were imprinted on the map, which was included in the world's first atlas and presented to the world, makes Jenkinson's map particularly valuable both scientifically and from a political point of view for the history of the statehood of Azerbaijan. Moreover, Jenkinson's map is of exceptional value and significance not only for the history of cartography in Russia, Azerbaijan, but also for the history of cartography in England itself. Note that the word *map* itself (in English "*map*" or "*mappe*") entered the English language in the 16th century and between the 16th century and the 1990s, about 300 conflicting definitions of the word were put forward (Brotton, 2013: 19). As you know, after 1550, very few wall maps were published in England, especially those depicting foreign lands. Realization of the practical significance of maps came to England late, even a detailed map of England and Wales was first compiled under the rule of Elizabeth I (see Barber, 2007: 1610, 1668-1669). Accordingly, only the very fact of the rarity of Jenkinson's map can serve as one of the reasons for being of great scientific value for the history of British cartography. Note that from a letter addressed to Ortelius by the engraver of the map Reynolds, which is stored today in the British Museum, it is clear that 25 copies of the Jenkinson map were sent to the royal printer Reginald Wolf for the publication of this map, the fate of which is not known today. The very fact that the royal printer was involved in the process of preparing the map speaks of the great significance of the Jenkinson map for the English crown.

Although K. Szykula, who studied the influence of Jenkinson's map on subsequent European maps of the 16th, 17th and 18th centuries, notes that it was "not too significant" (Szykula, 2008), Jenkinson's map, in addition to Ortelius, was also used by the famous and greatest Flemish cartographer and geographer Gerardus Mercator when reissuing in 1572 his famous map of the world, which Professor J. Brotton called "the most influential map in the history of geography" (Brotton, 2013: 249), to compile its northern and northeastern parts. The use of the Jenkinson map in mapping the world by Mercator, whose projection revolutionized the history of cartography and is now adopted by the British Ordnance Survey, the British Navy's Admiralty and the NASA Space Agency for mapping various parts of the solar system (see Brotton, 2013: 260-261) and with whose name modern cartography is today associated, only testifies to the importance of Jenkinson's map, which, as the historian of travel literature George B. Parks notes, "became the European standard" (Parks, 1928: 16).

3. "IN THE YEAR 1987 STARTS A NEW EPOCH FOR THE JENKINSON'S MAP"

To date, three copies of the map are known, the authorship of which is attributed to Anthony Jenkinson, although until 1987 the world knew only two reproductions of the Jenkinson map, presented by outstanding Flemish cartographers of the 16th century Abraham Ortelius (1570) and Gerrit de Jode (on his 1578 version of the map, only the left side of Jenkinson's map was shown). Although, even before the discovery of the original map in 1987, J. Keuning, among the "maps bearing the name of Jenkinson...", also indicated the third one - the map of the brothers Johannes and Lucas van Deuticum (presumably published before 1572), also known as the "Dashkov map" (Keuning, 1956: 172-174). K. Mayers also claims that there are three known copies of Jenkinson's map (in addition to the original itself!) (Mayers, 2016: 256-258). Moreover,

it was also reported about the presence of another replica of Jenkinson's map, stored in one of the libraries in St. Petersburg, which later turned out to be false information (see: Szykula, 2005: 67).

1987 was remembered for K. Szykula's sensational statement: a genuine copy of Jenkinson's map was discovered! For almost five centuries, nothing was known about Jenkinson's original map, and it was considered not to have survived to this day. As K. Szykula notes, "in the year 1987 starts a new epoch for the Jenkinson's map" (Szykula, 2012: 126). In 1989, sensational news spread around the scientific world: at the regular XIII International Conference on the History of Cartography held in Amsterdam, the Polish cartographer Krystina Szykula, who at that time was the head of the Cartographic Collection Department of the Wrocław University Library, announced the discovery of the original Jenkinson map of 1562.

The history of the discovery of the original map is quite interesting. One day in 1987, the head of the cathedral library told K. Szykula "obviously extremely exciting news" that a certain woman, who was a teacher in one of the secondary schools in Wrocław, wanted to sell a map of the 16th century (see Szykula, 2012: 123). Surprisingly, the map turned out to be an original copy of Anthony Jenkinson's map, previously considered not to have come down to us. It is noteworthy that before the map was offered to the university library and bought by it, the owner of the map offered it to many well-known libraries, but none of them showed due interest in it. The owner of the map used it for many years as a didactic aid in history lessons, unaware of its historical value. It turned out that the map had been given to the teacher by her student, who found it after the Second World War somewhere either in the basement or in the attic of the house (for more details, see: Szykula, 2008).

Prior to the discovery of its authentic copy, Anthony Jenkinson's map was little studied, and then according to its reproductions by Ortelius and de Jode. Jenkinson's map was the object of study mainly by such scientists as V. Kordt, E. Taylor, L. Bagrov, S. Baron, B. Rybakov, J. Keuning, E. D. Morgan, Ch. Coote and others, and then in the context of studying the history of Russian cartography.

4. MAP SPECIFICATIONS

The 101.7 x 81.7 cm map with a 6 cm decorative frame was engraved on copper and hand-coloured. The scale of the map is 1:5000000. The map is regional. Historians suggest that it was a wall map. The map was drawn in a northern orientation, which at that time was an innovative event in cartography. The territory on the map extends from the Gulf of Finland in the northwest to Tashkent in the southeast and from the Safavid Empire in the south to the northern borders of the Russian State in the north.

As K. Szykula notes, thanks to whom the existence of the original copy became known, "characteristic feature of the genuine copy of the map in question is its unusually rich decorativeness" (Szykula, 2012: 121). The decorativeness of Jenkinson's map is not surprising, because, as J. Brotton notes, for the cartographers of the Renaissance, the viewer of the map was compared with the "*theatregoer*" (Brotton, 2013: 24). It is no coincidence that Abraham Ortelius called his atlas "*The Spectacle*". The map contains a rich physiographic, ethnographic, religious, military and historical material, information about flora and fauna is also presented. The combination of graphic, textual and pictural elements makes Jenkinson's map especially interesting to study. "These features make the map an outstanding document of the epoch of the territory portrayed here" (Szykula, 2012: 121).

5. THE PROBLEM OF DATING AND AUTHORITY OF THE MAP

As K. Szykula notes, "recognition of the genuine map not only brought a new knowledge about its details but also raised some problems" (Szykula, 2007: 14). So, although the specific year of its publication is indicated on the Jenkinson map itself - the year 1562, nevertheless, the question of dating the map to this day remains debatable. So, V. Korđt, who owns one of the first studies of Jenkinson's map, although in the context of Russian cartography, indicates that the map was compiled after Jenkinson's first trip to the Russian State, i.e. between 1557 and 1561 (Корđт, 1899: 10). J. Keuning holds a similar opinion. According to him, the map could have been drawn up in the period after Anthony's return from his first trip to the Russian State and Central Asia until his second trip in May 1561 (Keuning, 1956: 172). W. Oakeshott also suggests that the map was compiled in 1560-1561 (Oakeshott, 1984: 704). The Russian scientist B. Rybakov claims that "...the time of compiling the map of Muscovy should be considered his [Jenkinson's] first trip to Russia and Bukhara, when he was on Russian lands from July 12, 1557 to August 10, 1558 and again, on his way back from Central Asia, from May 28, 1559 to May 9, 1560." (Рыбаков, 1974: 22).

S. Baron and even K. Szykula herself put forward a different possible dating. Researchers suggest that the map could have been published between 1567 and 1569. K. Szykula came to this conclusion based on the manuscript "Book of Heraldry" (1566) she discovered in the Library of the University of Cambridge, which established the ownership of one of the coats of arms, dated 1566 and visually identical to the coat of arms on the original map of Anthony, the sponsor of the map Jenkinson to Henry Sidney (call number Kk. I. 26) (Szykula, 2012: 122, n2; Szykula, 2008). In one of his articles even before the presentation of the original map by K. Szykula in 1989, S. Baron having analyzed the sources, biography, map and drawing of a well-known member of the English sea expedition aimed at finding the northeast route to India and China - William Borough, on the basis of whose map the northern segment of Jenkinson's map was compiled, puts forward 1567-1568 as a possible *terminus ante quem* of Jenkinson's map (Baron, 1989: 81-82). This point of view of the researcher is based on geographical names borrowed by William Borough and Anthony Jenkinson from the journal of two other Englishmen Spark and Southam, who traveled to the Russian State in 1566. However, after the spread of information about the discovery of the original copy of Jenkinson's map, S. Baron suggested that the printing plate for the map was cut in 1562 and dated to the indicated year, and it is possible that even some prints were already applied to it, in London they knew that Anthony is scheduled to visit the Safavid Empire, but they were not sure whether he would be able to obtain permission from the Russian Tsar to travel there, and after receiving permission, a certain agent of the Moscow Company could report this to London, where it was decided to postpone the publication of the map until receipt following information about Anthony's journey to the Safavid Empire. S. Baron suggests that the publisher, instead of cutting out a new printing plate for the map, decided to simply add new information to it as it became available, what happened in 1564 after Jenkinson's return to London, when the map was published (Baron, 1993: 63). The fact that Tabriz, which, as noted by I.A. Osipov, "...definitely did not have enough space..." (Осипов, 2008), was located in a recess on the map frame (although to the southeast of Qazvin!), confirms the likelihood of S. Baron's assumptions. As S. Baron points out, there was "...the anomalous situation of a map ostensibly based on Jenkinson's first journey which included material from the second as well" [Baron, 1993: 63].

It should be noted that from May 14, 1561 to September 28, 1564, having gone on behalf of Queen Elizabeth I to the Russian and Safavid States as an ambassador of the English crown and a trade representative of the Moscow company, Jenkinson was not in London, where the map was published. Accordingly, Anthony met the year 1562 in the Russian State, from where on April 27,

1562 he went further to the Safavid Empire, staying there until the spring of 1563. Consequently, there was no way for Anthony to physically be present at the compilation and publication of his map in London. In addition, when considering the issue of dating a map, it is necessary to distinguish the year of publication of the map from the year of its compilation, because quite a long time could have been spent on the latter, which obviously applies to Anthony Jenkinson's map.

It should be noted that the date of publication indicated on the Jenkinson map itself - 1562 - anticipates the expedition of Spark and Southam in 1566, from whose journal some topographic data were borrowed, as well as 1566 - the year of publication of the coat of arms of the sponsor of the map, Henry Sidney. Moreover, the fact that throughout the whole of 1562 Anthony was away from London, where his map was published, but, nevertheless, the names of the cities of the Safavid Empire, which he managed to visit for the first time in the same 1562, were presented on his map, albeit without extensive information, and that Anthony Jenkinson's information about his travels to the Russian and Safavid States was published by Richard Hakluyt only in 1589, i.e. becoming publicly available to the readership long after the release of the map, indicates that, most likely, the source material for compiling the map was transferred by Anthony Jenkinson himself in 1562 to one of the members of the Moscow Company for the purpose of its further publication in London, while his stay in the Russian State, where he became friends with the Safavid envoy, with whom he not only dined in the presence of Tsar Ivan the Terrible on March 15, 1562, but also set off with him on his way to the Safavid Empire and even "...entered into great friendship and had many conversations during the entire voyage along the Volga until Astrakhan..." (see *Английские путешественники*, 1937: 200-201), who could serve as an informant, or already being in the Safavid Empire itself, but, not possessing sufficiently extensive information about the cities indicated on the map, what was the result of such a meager presentation of the cities of the Safavid Empire in terms of information content, in contrast to the cities of the Russian State and Central Asia. In addition, having sent Jenkinson to Shah Tahmasib I, the ruler of Shirvan, Abdallah Khan, also appointed his envoy and two other persons to accompany and guard Anthony, who could also provide Anthony with an overview of the most important cities and social life of the Safavid Empire (see *Английские путешественники*, 1937: 204). Moreover, according to the report of Jenkinson himself from Bukhara, where he was in 1558, even 4 years before his arrival in the Safavid Empire, he "...had already learned enough about it [the Safavid Empire] both in Astrakhan and in Tataria" (*Английские путешественники*, 1937: 185). It should be noted that on the way from the Russian State to Central Asia in July-August 1558, Anthony set sail from Astrakhan down the Volga and further along the Caspian Sea in the company of the Johnson brothers accompanying him and the "Persians" [subjects of the Safavid Empire], who could provide him with extensive information about the cities of the empire (*Английские путешественники*, 1937: 172). The presence on his map of geographical data, which he himself was not aware of, and which became known to the British later as a result of the voyage of Spark and Southam, as well as the dating of the coat of arms of Henry Sidney in 1566, suggests that, apparently, the original material for the map was later supplemented and enriched in London itself. Moreover, referring to the fact that Anthony Jenkinson in his report indicates that after returning from the Safavid mission and spending the entire winter of 1563/1564 in Moscow, he "...sent your servant Edward Clark to England by land with reports..." (*Английские путешественники*, 1937: 214), it can be assumed that already in the spring of 1564 in London, the publisher of Jenkinson's map could have had some information about the Safavid Empire, which could become the minimum information to supplement his map with toponyms and military, historical and other events.

Another important fact: in view of the fact that in his “*A Compendious and briefe declaration of the journey...*”, in which the author sets out in detail all his activities, everything he saw new and the difficulties that he had to face during his mission, Anthony indicates the exact date of his return to London, namely September 28, 1564, it can be assumed that this “*Declaration*” was compiled by Jenkinson either in the autumn-winter of 1564, immediately upon his return (at best!), or already in 1565. Therefore, it is not surprising that Jenkinson's map does not contain detailed information about the cities of the Safavid Empire. In addition, one should not forget that the main purpose of creating and publishing Jenkinson's map was to provide extensive information about the Russian State and Tartaria, but not the Safavid State specifically, which is clearly seen even from the name of the map itself “*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

In addition, the fact that both the Caspian Sea itself and the configuration of the cities of the Safavid Empire is presented distorted, once again can serve as an argument that the information regarding his Safavid journey (southern segment of the map), presented by Jenkinson for mapping, was obtained through the third faces even before Anthony himself arrived there.

Both the question of dating the edition of the map, and its authorship, as a consequence of the first, are still in doubt to this day. Often in the scientific literature one can find the fact of assigning partial or sometimes even the entire authorship of Jenkinson's map to A. Wied, W. Borough, S. Herberstein and some Russian authors of maps that have not come down to us. The fact that Jenkinson for a deeper study of the lands of Russian State, which he himself managed to visit before compiling his map, used the maps of his predecessors and contemporaries, and, accordingly, he borrowed certain information gleaned from them and transferred it to his map, is no doubt and has long ago been proven by researchers. However, Anthony as a mapmaker cannot be completely ignored. In view of the fact that the main task in this study is to study Jenkinson's map as a source on the history of the Safavid Empire, we will not dwell on this issue and investigate it in detail, we will only note the fact that Anthony Jenkinson was recognized as the author of the map under study for the reason indicated in the article above. The authorship of the map, the eastern and southern parts particularly, undoubtedly belongs only to Anthony, since he was the first Englishman who not only visited both the Safavid Empire and Central Asia, but also sailed along the Caspian Sea and described its coastal territories. The fact that the left side of the map is more detailed and richer in information than the rest can only once again serve as a proof of Jenkinson's authorship, since he could rely on the information of his predecessors, who had visited the Russian State shortly before his arrival there. Besides, indisputable proof of Jenkinson's authorship is the fact that all three cartographers Ortelius, de Jode and van Deuticum, thanks to whom the world became aware of Anthony's map, indicated no one else but namely Jenkinson as the author of the map (!).

The meager informative potential of the southern segment of the map, belonging to the Safavid Empire, contrasts strongly with the rest of the segments, which stand out for their detailed and rich information of an encyclopedic nature. Although, in contrast to the parts of the map dedicated to the Russian State and the khanates of Central Asia, which abound in both geographical, toponymic, religious, military, historical, and ethnographic information, the Safavid Empire is given minimal attention, nevertheless, this part of the map contains a valuable block of information, the study of which will not only contribute to the study of the history of this empire, but also to the history of Anglo-Safavid relations, because it will help to shed light on how Elizabethan England imagined the Safavid Empire.

6. SAFAVID EMPIRE ON THE MAP OF JENKINSON

The information about the Safavid Empire presented on Jenkinson's map can be thematically divided into the following main blocks:

- geographical;
- flora and fauna;
- religious;
- ethnographic;
- economic;
- geopolitical and military-historical.

6.1. Geographic Information

Unlike other segments, the geographic potential of the southern segment of the map is quite poor, not informative and not accurate, because presented by the method of generalization, which is not surprising, since, as can be seen from the name of the map itself, a detailed description of both geographical, physiographic, ethnographic and other features of the Safavid Empire was not included in the plans of the author of this map. Nevertheless, even that minimal information about the Safavid Empire is of great importance and scientific interest for us.

Jenkinson's map shows only such cities as Derbent, Baku, Shabran, Shamakhi, Ardabil, Qazvin, Tabriz, Mashhad and the province of Khorasan (*Corason magna*). But in his "*A Compendious and briefe declaration of the journey...*" in addition to the above cities Anthony Jenkinson gives more detailed information about the cities, the administrative division and administration of the lands, and even provides information about the borders and physiographic features of the Safavid Empire. Thus, Jenkinson notes: "The Persian land [Safavid Empire] is great and vast: it is divided into many states and provinces, such as Gilan, Khorassan, Shirvan and many others, in which there are large and small cities and fortresses. ... Here are the names of the main cities: Tabriz [Tabriz], Qazvin, Kashan, Yazd, Mashed [Mashhad], Tehran, Ardabil, Shemakha, Arrash and many others. Seaward, the country is for the most part flat and rich in pastures; but further inland it is high, covered with mountains and, moreover, steep. In the south, it borders on Arabia and the Eastern Ocean, and in the north, on the Caspian Sea and the Tatar lands; in the east - with various regions of India, and in the west - with the borders of Chaldea, Syria and other lands of the Turk " (Английские путешественники, 1937: 212).

Although Jenkinson's map of the Safavid Empire does not abound with rich geographical and physiographic data, information about its flora and fauna, does not give a complete picture of the cities of the empire, as in other segments, nevertheless, it does give some general idea of the northern, partly western and eastern borderlands of the empire in the second half of the 16th century, which in turn is a reflection of the geopolitical situation in the region in the period under study. So, as you can see from the map, in the north it bordered the Caspian Sea and the countries of Central Asia, in the west - with the Ottoman Empire, and in the east - with India.

It is also clear from the "*Declaration*" that on the way back from Qazvin in April 1563, Anthony even personally visited the city of Javat, where he was once again received by the ruler of Shirvan, Abdalla Khan, spending 7 days here at the court of the ruler himself, and also received from him

safe conduct and trading privileges (Английские путешественники, 1937: 210-211). However, like the rest of the cities, for some reason this city was not reflected on the map.

Particular attention in the southern segment of the map is attracted by the strange configuration of the Caspian Sea (Fig. 2). It is noteworthy that the Caspian Sea on the map is presented distortedly or, as I.A. Osipov notes, "so fantastically". It is "shortened" and "rounded". Of the coastal cities, as already noted, only the cities of the Caucasian coast are indicated. However, Derbent, Shabran, Shemakha and Baku somehow ended up on the southern and southeastern shores of the sea (Fig. 11). E. D. Morgan and Ch. Coote indicate that the reason for this distortion lies in the fact that the map was compiled in 1562, i.e. before Anthony's return from his journey to the Russian and Safavid States, therefore the southern shores of the Caspian Sea and the adjacent countries were delineated entirely on the basis of hearsay evidence collected by him on his first journey (Delmar and Coote, 1886: cxxxv). According to I.A. Osipov, who analyzed the Caspian topography, "the location of cities on the map does not correspond to either the text of the report or real geography. Moreover, it becomes obvious that the decorative frame of the map had already been drawn by the possible moment of receipt of Jenkinson's report on the trip to Persia [Safavid Empire], therefore, in order to show Tabriz on the map, the authors were forced to violate its integrity, and to place Qazvin to the west of Tabriz" (Осипов, 2008) (Fig. 3). In addition, unlike the "Declaration", where Jenkinson denies the flow of the Amu Darya (Oxus) into the Caspian Sea (Английские путешественники, 1937: 176-177), on the map, on the contrary, the Amu Darya is shown flowing into a certain elongated bay of the Caspian Sea. According to B. Rybakov, "such a limitation of the Caspian Sea only by its northern shores could only occur as a result of a mechanical rounding of the northern half of the sea, when a draftsman, poorly aware of the southern shores, "rounded" one northern coast and closed the Baku coast with the Kara-Bogaz" (Рыбаков, 1974: 39).

Figure 2. Fragment of Map “Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio”.

Figure 3. Fragment of Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio".

From Jenkinson's "*Declaration*" it follows:

"The Caspian Sea... is about 200 leagues long and 150 leagues wide; there are no outlets to other seas from it. The great desert land of the Tatars stretches to the east of it, called Turkmens, to the west - the land of the Cherkasy. The Caucasus Mountains, the Euxine Sea, lying 100 leagues from the Caspian Sea. To the north lies the Volga and the land of the Nogais, and to the south lie the countries of Media [Azerbaijan] and Persia [the Safavid Empire]. In some places this sea is fresh, and in others it is as salty as our great ocean. Many beautiful rivers flow into it, but it itself has no source, except underground. Here are the most remarkable rivers flowing into it: firstly, the Volga ... There are other large rivers that flow into it, such as the Yaik and Emba from Siberia, and from the Caucasus Mountains - the Kura (Cyrus) and Arax (Arash) rivers, etc." (Английские путешественники, 1937: 187-188).

Of the two main water arteries of Azerbaijan - the Kura and Araz rivers - only the Kura is shown on Jenkinson's map (Fig. 4), although in his "*Declaration*" Jenkinson also mentions the Araz River, but there is no name on the map, although the fork of the Kura is shown (!). The location of the Kura River is not without inaccuracies. So, on the map of the cities of Shabran and Baku, between which (albeit erroneously, because the Kura flows into the Caspian Sea south of Baku!), according to Jenkinson in his "*Declaration*", the Kura flows into the Caspian Sea, are located on southeast coast of the sea, and not on the west, as it should be (Английские путешественники, 1937: 206).

Figure 4. Fragment of Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio".

Also in his "Declaration" Jenkinson notes that "the city of Derbent ... is located on the seashore at 41° latitude and adjoins the aforementioned land of Shamkhal" (Английские путешественники, 1937: 202), however, on the map itself, Derbent, like Shemakha, is indicated to the south of Baku, and in the south of the Caspian Sea, while Shamkhal is in the northeast, and on the map the latitude of Derbent corresponds approximately to 39° latitude. Ardabil, which is indicated in the "Declaration" at 38° latitude, is located approximately at 34° latitude on the map.

S. Baron explains these "wild inaccuracies" on this part of the map by the fact that Jenkinson's main goal in traveling through the Russian state and the Safavid Empire was not geography, but trade. W. Oakeshott expressed a similar point of view (Oakeshott, 1984: 704). S. Baron cites the fact that in 1572, summarizing his travels, which began in 1546, Anthony Jenkinson did not even mention his map. S. Baron suggests that upon his return to England in 1560, Jenkinson would hardly have taken up cartography, the concept and execution of the task were left to others. Moreover, according to S. Baron, if Anthony used the astrolabe throughout the entire route of the way from England to Moscow well known to him, then in the lands south of Moscow, along the Caspian Sea and in the Safavid Empire, previously unknown to him, he very little used the measurements of the astrolabe (Baron, 1993: 63-64). Indeed, in his "Declaration" Anthony indicated only the latitudes of two cities - Derbent and Ardabil (see Hakluyt, 1589: 367, 369).

The above facts, namely the incorrect location of cities on the shores of the Caspian Sea (as well as differences in the spelling of geographical names in the "Declaration" of Jenkinson and on his map!), a distorted representation of the Caspian Sea itself, the absence of the names of cities that Anthony Jenkinson himself knew about, prove once again that the map was compiled by Jenkinson even before his arrival in the Safavid Empire and, therefore, the material for the southern segment, on which the Safavid Empire was located, most likely was compiled from the words of a third person.

Nevertheless, despite the existing errors, Jenkinson's map can be an interesting object of study for toponymists. The name of such cities of the Safavid Empire as Derbent, Shabran, Shamakhi, Baku, Qazvin, Ardabil, Tabriz, Mashhad are presented on the map in English as follows: *Derben(t)*, *Shaueren*, *Shamaghi*, *Backow*, *Casby*, *Ardwin*, *Teubres*, *Meshent*. Of the 19 geographical names indicated by Jenkinson in his "Declaration" of the journey to the Safavid Empire, only 13 are reflected on the map (Table 1).

Table 1. Correlation List of Place Names Relating to the Safavid Empire on Jenkinson's Map of 1562 and in His "Declaration" of 1589

Geographical names displayed on Jenkinson's original map of 1562	Geographical names and their variations indicated in the "A Compendious and briefe declaration of the journey..." (From Hakluyt, R. The Principal Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation... (1589))
<ul style="list-style-type: none"> - Media - Persia - Mare Caspivm - Cirus fl. - Corason parua - Corason magna - Shaueren - Backow - Derben(t) - Shamaghi - Ardwin - Teubres - Casby - Meshent 	<ul style="list-style-type: none"> - The province of Aderraugan - Persia - Mare Caspium or Hircanum / Caspian Sea / Hircan Sea - Corasan - Shiruan / Shyransa / Shyruan / Hyrcan / Hircanes / Hircane / Hircania - Casbin / Casben - Derbent - Ordowill - Shabran - Bacowe - Arrash - Tebris / Tauris / Teueris - Shamachie / Shamackye / Shamakye - Meskit - Keshan - Yesse - Heirin - Gillan - A great river called Curre - Arash

Table 2. List of the Names of the Safavid Shahs, Their Titles and Names of the Peoples on Jenkinson's Map of 1562 and in His "*Declaration*" of 1589

The names of the shahs, their titles and the names of the peoples indicated on Jenkinson's map of 1562	The names of the shahs, their titles and the names of the peoples indicated in " <i>A Compendious and briefe declaration of the journey...</i> " (From Hakluyt, R. <i>The Principal Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation...</i> (1589))
<ul style="list-style-type: none"> - Medi - Persaeque - Persis - Persarum Principe - A Rege Persico - Sophi - Ismael Sophi 	<ul style="list-style-type: none"> - Esmael Sophie - Shah Thamas - Persians

6.2. Flora and fauna

One of the few physiographic elements of the Safavid Empire, given on the map, is the image of a forest cluster, next to which there is also evidence of the fauna of the empire - one-humped camels (*Camelus Dromedarius*), exotic for England, but widespread in the Safavid Empire, evidence of which are both rock images in Gobustan, as well as miniatures of the Safavid period. The Venetian ambassador Michele Membré reports on the beauty and power of the Shah's camels: "The Shah's camels are very beautiful and strong, they are called *tekerek* [*takarək*]/[*techerech*"]; much better than Turkish [Ottoman]..." (Membré, 1993: 36). It should be noted that, as stressed by A. Guliyev, before the spread of one-humped camels among the Turkic peoples, they were called "*beserek*" (*bəsərək*) (Guliyev, 2011: 57). On the far eastern spurs of the empire, the map also depicts a leopard, which was not only part of the hunt, but also one of the most common motifs of Safavid textiles, miniatures, as well as copper bowls, carrying a symbolic meaning (Fig. 5).

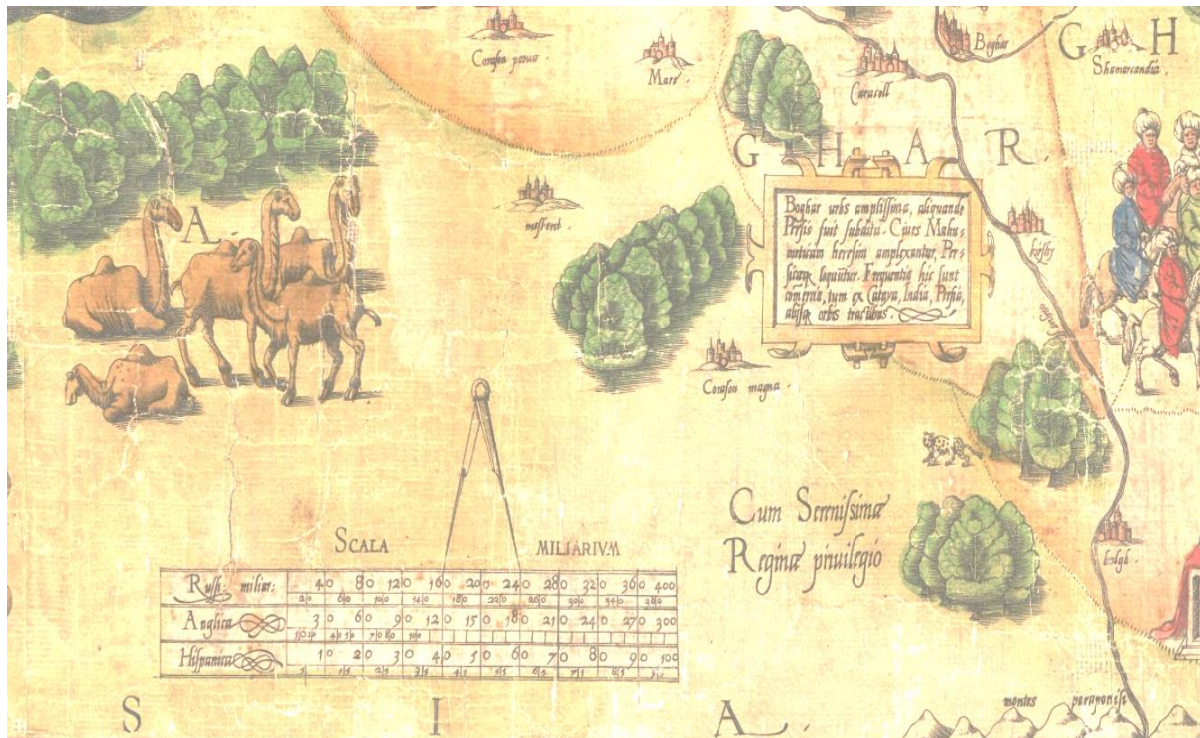

Figure 5. Fragment of Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio".

6.3. Religious and Ethnographic Information

Jenkinson's map is not just a collection of place names. It is rich in symbolism and textual explanations, which are of particular scientific interest. The descriptive part of the map includes 27 Latin inscriptions or "vignettes", as W. Oakeshott called them, 4 of which contain information about the Safavid Empire. One of these inscriptions is the following:

"Medi, Per[aeque Mahumetani] sunt, a[bi]dueque cum Turcis Tartari[que] pugna confligunt. Fdq [?] maxime propter diferentes caremonias, quodque superius labrum rasitare nolunt, ut Turca Tartari[que] factitant" (Fig. 6).

Translation:

"Medes and Persians [under the "Persians" Jenkinson meant subjects of the Safavid Empire] are Muslims. Constantly conducted hostilities with the Turkic Tartars [under the "Tartars" Jenkinson assumed the Turkmens of Central Asia]. Particularly great differences in ceremonies, they do not shave [the mustache] over the upper lip, as the Turks and Tartars do."

As can be seen, the uniqueness of this map lies not only in the presence and reflection on it of geographical data, historical events, but also in interesting information about the religious and cultural life of the Safavid Empire. It should be noted that neither in the preamble nor in the text of the letter of Queen Elizabeth I Tudor addressed to Shah Tahmasib I on April 25, 1561, there is a single mention of the Muslim religion of the Shah or his subjects, which indicates that before Jenkinson arrived in the Safavid Empire neither the queen nor he was well aware of the religious denomination of the Safavids. But the inscription on the map gives us information of a religious

nature, namely, about the features of the religious direction professed by the Safavids. As it is known, the official religion in the Safavid Empire was Shiite Islam.

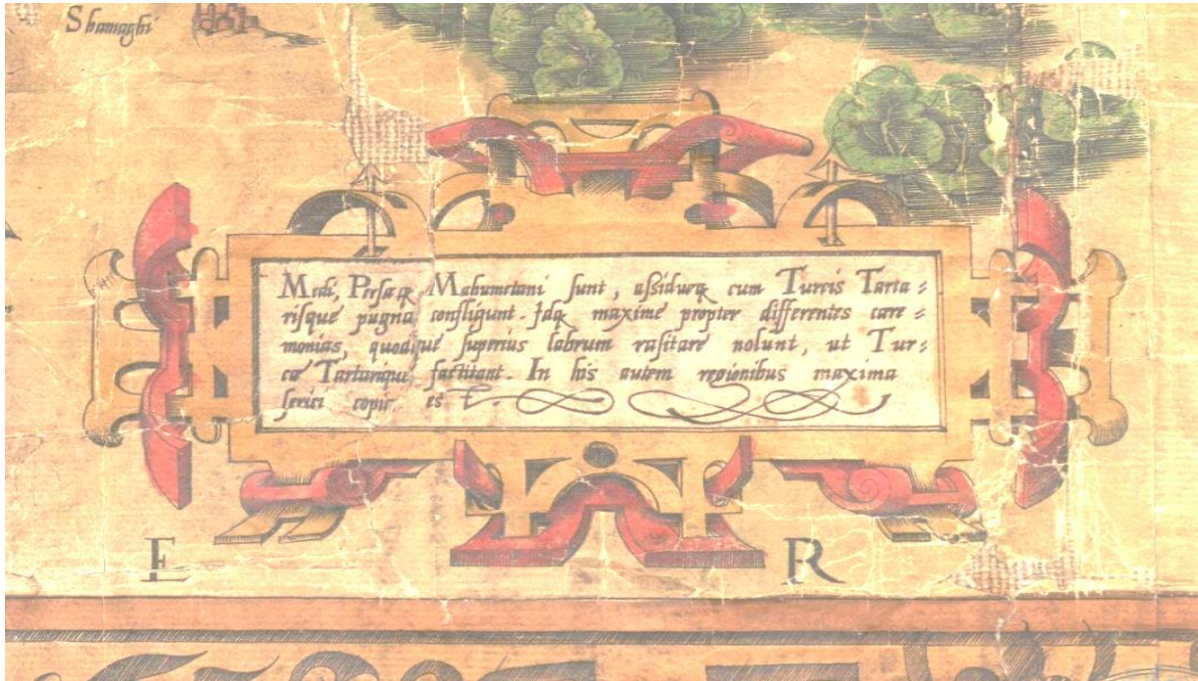

Figure 6. Fragment of Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio".

Note that Anthony Jenkinson's "*Declaration*" also contains information about this religious feature of the Safavids. Being in Bukhara in 1558, Anthony witnessed a military confrontation between the Safavids and the Turkestan khans, to which he gave a religious color. Thus, according to Jenkinson, "one of the reasons for the wars between them is that the Persians [Safavids] do not cut their hair on their upper lip, as the Bukharans and other Tatars do, who consider this behavior of the Persians [Safavids] a great sin. That is why they call the Persians [Safavids] Kafars, i.e. infidels, as they call Christians" (Английские путешественники, 1937: 182-183).

Later, having already visited the Safavid Empire itself in 1562, Jenkinson in his "*Declaration*" characterizes the religious denomination of the Safavids as follows:

"And although the Persians [Safavids] are the same Mohammedans as the Turks [Osmans] and Tatars [the peoples of Central Asia], they revere the false and fictitious prophet Ali, saying that he was the most important disciple of Mohammed, and day and night they curse and scold three other disciples of Mohammed - Omar, Osman and Abu Bakr. The latter killed Ali; for this reason and due to other disagreements between the clergy and in the laws relating to religion, they waged and still wage deadly wars with the Turks [Ottomans] and Tatars [the peoples of Central Asia]" (Английские путешественники, 1937: 213).

As Ch. Houston notes, "the contrasts between the Safavid and Ottoman Empires, and specifically Persia's Shi'ite status, were used by English travel writers during this period in order to create an image of Persia [the Safavid Empire] as a nation open to English trade and travel" (Houston, 2009: 149).

Besides, in addition to the inscriptions that firmly indicate the Islamic religion of the population of the Safavid Empire, the silhouette of the founder of the Safavid state, the seated Shah Ismail I,

is also depicted on the original map of Jenkinson (Fig. 7). It is noteworthy that Jenkinson, having depicted the Shah with a long mustache and in the traditional Safavid attire - a long cassock, belted on a slope, and in a special headdress worn by Muslims - a *turban*, which, as Professor N. Matar notes, "...became the most dominant, the most feared, and the most awe-inspiring symbol of Islam in Renaissance. ... the preeminent symbol of Muslim power and hegemony" (Matar, 1996: 39), managed to visually convey information to map users both about Islamic beliefs and partly about ethnographic features, traditional male clothes of the population of the Safavid Empire. Note that in his "*A Compendious and briefe declaration of the journey...*", based on what he saw personally, Anthony Jenkinson gives valuable information about the royal attire of the Safavids. On August 20, 1562, in Shamakhi, Anthony was received by the ruler of Shirvan, Abdalla Khan, whom Jenkinson describes as follows: "...richly dressed in long silk and brocade clothes... He had a pointed turban on his head" (Английские путешественники, 1937: 203). On August 24, Anthony was again invited to dinner with him, during which the ruler gave him "...two robes, sewn according to the custom of this country, cut obliquely and reaching the ground" (Английские путешественники, 1937: 204).

Figure 7. Fragment of Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio".

6.4. Economic information

Jenkinson's map is also of particular interest for studying the economic life of the Safavid Empire. So, for example, one of the inscriptions testifies to the abundance of silk products here, which were one of the main articles of trade export:

“Medi, Perſaeque Mahumetani ſunt, aβidueque cum Turcis Tartariſque pugna conſligunt. ... In his autem regionibus maxima ſerici copir es” (Fig. 6).

Translation:

“Medes and Persians [under the “Persians” Jenkinson meant subjects of the Safavid state] Muslims. They constantly fought with the Turkic Tartars ... But in these countries a lot of silk products are produced.”

Until today, almost the absolute majority of both domestic and Western researchers mistakenly believe that the Anglo-Safavid relations were limited only to trade and economic cooperation and tend to condition England's interest in relation to the Safavid Empire only by such "motives", which, alas, have become stereotypical, as the need for the former to find sources of cheap raw materials and a profitable market for their goods, to pave a transit route to India, the desire of British merchants to monopolize the trade in Safavid silk. The aspirations of the English crown and merchant capital to actively cooperate with the Safavids in the sphere of the silk industry are often characterized by researchers as the *raison d'être* of Anglo-Safavid relations. It should be noted that Anthony did not accidentally focus his attention on the abundance of silk products: one of the main tasks of the English crown and merchant capital was to establish trade in silk with the Safavid Empire. So, from the “Memorandum...” of the management of the Moscow company dated May 8, 1561, given to Anthony Jenkinson when sending him to the Russian and Safavid States, it follows: “As for the knowledge of silks, we do not need to give you any instructions, except for those that you know” (Английские путешественники, 1937: 198). As you can see, even before being sent to the Safavid Empire, Anthony was instructed by the company. How seriously the British took the silk trade and how strong was their desire to succeed in this business, can be seen from the letter of the English agent A. Edwards, addressed to the leadership of the Moscow Company on August 8, 1566, indicating that “...Antony Jenkinson offered [to Shah Tahmasib I] to take all the raw silk from these countries, paying in return for cloth and other goods” (Английские путешественники, 1937: 233). In addition, describing the city of Shirvan, which Anthony visited for the first time in 1562, he notes that the richest trading city is Arrash, in which “... most of all raw silk is produced ... In this state, you can get various good-quality and necessary goods... However, the main local commodity is all sorts of raw silk, which is in great abundance here” (Английские путешественники, 1937: 205).

Jenkinson's map also informs us about the commercial life of the Safavid Empire, in particular, indicates how vast was the area of distribution of the trading activities of the Safavid merchants:

“Boghar urbs ampliſſima, aliquando Perſis fuit ſubdita. ... Frequentia hic ſunt commercia, tum ex Cataya, India, Perſia, alijsque orbis tractibus” (Fig. 8).

Translation:

“Bukhara is the largest city, in the early years it was subject to the Persians [Safavids]. ... Merchants from China, India, Persia [Safavid Empire] and other areas of various countries trade very often there.”

Apparently, despite the fact that almost the entire 16th century was remembered in the military and political history of the Safavid Empire by military actions against the Uzbek khans, nevertheless, the Safavids did not stop trading here.

Figure 8. Fragment of Map “Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio”.

6.5. Geopolitical and Military-Historical Information: Jenkinson's Map as a Source on the History of Safavid-Turkestan, Safavid-Ottoman and Anglo-Safavid Relationships

In addition to geographical information, data about the religious and economic life and ethnographic features of the Safavid Empire, the Latin inscriptions on the original copy of Jenkinson's map also contain interesting diplomatic, geopolitical and military-historical information. Jenkinson's map at the same time can also serve as a valuable historical source on the history of relations between the Safavid Empire both with the khans of Central Asia, and partly with the Ottoman Empire, as well as with England. In this regard, the following Latin inscriptions on the map are of particular scientific interest to us:

- 1) *“Horu Vrgence Principem locum tenet. Incolae Mahumeticam [sectam agno]cunt, uiuuntque iuxta Nagaiorum con[uetudinem, ac cum Per[sarum Principe (uulgo Sophi nuncupato) continenter belligerantur”* (Fig 9).

Translation:

"The time and place of the Principality of Urgench. The inhabitants profess the Mohammedan religion and live according to Nogai customs, and with the prince of the Persians [Safavid Shah] (the so-called Sophie) they are constantly at war."

Figure 9. Fragment of Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio".

2) "Vrbs Coraſon a Rege Perſico adiuuantibus Tartaris anno 1558 expugnata fuit" (Fig. 10).

Translation:

"The city of Khorasan was captured in 1558 by the Persian king [Safavid Shah Tahmasib I], who was supported by the Tartars."

Figure 10. Fragment of Map “Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio”.

3) “Boghar urbs ampliffima, aliquando Persis fuit subdita. Ciues Mahumeticam heresim amplexantur, Persicaeque loquuntur. Frequentia hic sunt commercia, tum ex Cataya, India, Persia, aliisque orbis tractibus” (Fig. 8).

Translation:

“Bukhara is the largest city, it was subject to the Persians [Safavids] in the early years. The inhabitants are heretical Muslims and speak Persian. Merchants from China, India, Persia [Safavid Empire] and other regions of various countries are trading there very often.”

Relations between the Safavids and the khanates of Turkestan were tense and were characterized by frequent military hostilities. Two neighboring states of the Sheibanids (the Uzbek dynasty ruling in the Bukhara Khanate) and the Safavids almost simultaneously appeared on the political map of the world. Both newly created, young states sought to expand their territories and spheres of influence, which, accordingly, affected their relations and soon resulted in a military-political clash between the two states. The main object of the struggle between the two states was precisely the province of Khorasan, which was of great economic and strategic importance for both sides. The center of Khorasan - Herat - was the residence of the heirs of the Safavid Shah. The entire 16th century can be characterized as a century of active Safavid-Sheibanid struggle for Khorasan. As R. Agayev notes, the strengthening of the Safavids here did not meet the interests of the Sheibanids, because in this case, the trade route would be closed for the latter, both to the west and to the south, to India. As it is known, Herat, which was one of the largest cities in Khorasan, was a link in the transit trade of Central Asia with India (Ağayev, 2004: 98). T. Najafli also emphasizes the special strategic and religious significance of Khorasan for the Safavids. According to him, on the one hand, the tomb of Imam Rza who was of particular importance for the Shiites (the official religion of the Safavids was Shiite Islam), was located in this province, on the other hand, this

province was also characterized by strategic significance. The establishment of control over Herat, which was the center of this province and the largest city in the east of the empire, guaranteed the security of the eastern borders of the empire. Therefore, Shah Ismail first appointed his son Tahmasib Mirza as the ruler of this province and then another son - Sam Mirza. According to T. Najafli, the appointment of the Shah's children as rulers in this province demonstrated the importance the Shah attached to the protection and preservation of this province under his control (Nəcəfli, 2021: 31).

As it is known, the basis of the Sheibanid State was the union of the Uzbek nobility and the influential Sunni Muslim clergy. The large Sunni clergy of Central Asia encouraged the Sheibanids to take military action against the Safavids. As a consequence, it is not surprising that the Sheibanids waged war against the Safavids under the slogan of a "holy war" against "Shiite heretics" (see Эфендиев, 1981: 100). Anthony Jenkinson in his "*Declaration*" also confirms that the wars between the Safavids and Bukhara were of a religious nature. Thus, Jenkinson notes that "the Bukhara country was once under the rule of the Persians [Safavids], and now the Persian language is still spoken in it; however, now Bukhara is an independent kingdom, which is waging the most severe religious wars with the Persians [Safavids], although they are all Mohammedans. One of the reasons for the wars between them is that the Persians [Safavids] do not cut their hair on their upper lip, as the Bukharians and other Tatars do, who consider this behavior of the Persians [Safavids] a great sin. That is why they call the Persians [Safavids] Kafars, i.e. infidels, as they call Christians" (Английские путешественники, 1937: 182-183). However, religion was only a screen for the Sheibanids. As R. Agayev notes, "at first glance, this struggle looked like a struggle for Khorasan, but in fact, behind it lay a struggle for primacy in the Islamic world ... The history of relations between the two states consisted only of military-political relations" (Ağayev, 2004: 100-101).

The territorial claims of the Sheibanids to the Safavids began when in 1507-1508 Muhammad Khan Sheibani, taking advantage of Shah Ismail's preoccupation with domestic unrest, put an end to the rule of the Timurid dynasty and, having captured Khorasan, began to invade the Safavid Empire (see İsgəndər bəy Münşi, 2010: 74). War became inevitable. One of the key battles - Merv battle - between the two states took place on December 1, 1510, ending with a crushing defeat of Mohammed Khan Sheibani, whose head was cut off by the Safavids and, having filled the scalp with straw, sent to the Ottoman Sultan Bayazid (for details see: İsgəndər bəy Münşi, 2010: 75-77), and the establishment of the power of the Safavids over the entire territory of Khorasan up to the river Amudarya. Even the approach of the ruler of Bukhara, Ubeidulla Khan, the nephew of Muhammad Khan Sheibani, with a 10,000-strong army to the fortress of Merv, did not save the situation. Upon learning that Mohammed Khan Sheibani had been killed, Ubeydulla Khan was forced to retreat back to Bukhara. Unlike the ruler of Bukhara, according to O. Ekaev, during the Battle of Merv, there were diplomatic relations between Shah Ismail and the ruler of Urgench, Ilbars, and they even were in a secret conspiracy against Muhammad Khan Sheibani (cited in Nəcəfli, 2021: 28). Ismail even called Ilbars his *naib* (Пилипчук, 2017: 821) and Ilbars even ordered to read the khutba in honor of Shah Ismail in Khiva and Urgench (cited in Nəcəfli, 2021: 28). So, Shah Ismail, having captured Khorezm, expanded the territory up to Maverranakhr.

In 1511, the ruler of Bukhara, Ubeydulla Khan, and the ruler of Samarkand, Teymur Sultan, sent their ambassadors to Shah Ismail with gifts, expressing their obedience to him. As a result, the border between the Safavids and Sheibanids was established along the Amudarya River. However, the Uzbeks did not follow the peace agreement for long and already in 1513, with the aim of revenge, they made attempts to return the lands, but unsuccessfully. In 1513, they again sent an embassy of 300 people to Shah Ismail, headed by Khoja Abdurrahim, Sheikh Nagshibandiyya in

Bukhara, with a proposal to establish peaceful relations and offering the Amudarya River as an interstate border. Shah Ismail agreed only after the ruler of Bukhara, Ubeydullah Khan, came to him at his request for repentance. However, peace with the Sheibanids turned out to be illusory. After the death of Shah Ismail, Ubeydullah Khan again began his activities to return Khorasan under his control. After Shah Tahmasib ascended the Safavid throne, on the initiative of the Bukhara Khan Ubeydullah the Uzbeks made 6 attempts to return Khorasan within 12 years (in 1524, 1526, twice in 1528, 1532 and 1535). The most fierce battle took place on September 24, 1528 near Jam, not far from Sarygamysh. In a fierce battle, 120 thousand Uzbek and 24 thousand Safavid troops clashed. Despite his young age, the 14-year-old Shah Tahmasib, distinguished by his courage and talent as a commander, with only the remaining 3,000 troops, defeated Ubeydullah Khan, who was numerically superior to him, along with the rest of the 80 "Padishahs of the Turanian possessions" (İsgəndər bəy Münşi, 2010: 105-113; Fərzəlibeyli, 2017: 233; Nəcəfli, 2021: 41-44). According to Iskender bey Munshi, such a fierce battle took place that "such dust rose from the hooves of the horses that the sun, which illuminated everything around, was covered with a *niqab*" (İsgəndər bəy Münşi, 2010: 109).

After the death of Ubeydullah Khan in 1539, relations between the Safavids and the Uzbek khans relatively normalized. The Venetian ambassador Michele Membré, who was in the Safavid Empire at that time, witnessed the arrival of an ambassador from the ruler of Khorezm, Uzbek, to the Shah in Tabriz on April 1, 1540, who expressed a desire to become a vassal of Shah Tahmasib (Венецианцы, 2005: 66-67). According to Michele Membré, "Therefore the Shah held a feast. By his order, for three days and nights his *nakkara* sounded in the square..." (Венецианцы, 2005: 67; also see: Quliyev, 2011: 40-42). The new Bukhara ruler Abdulaziz also sent his ambassador with gifts to Tabriz to Shah Tahmasib in 1541. In 1551, the ruler of Khorezm, Dinmukhammed Khan, sent an embassy with valuable gifts to the Shah in order to improve relations (Nəcəfli, 2021: 79). However, after the death of Dinmukhammed Khan, the new ruler of Khorezm, his brother Ali Sultan, attacked Khorasan several times. In 1558, Shah Tahmasib with 15,000 troops sent a punitive army to the Astrabad province against the Turkmens who rallied around Ali Sultan. Despite the numerical superiority, some Safavid commanders died, some drowned in the river, and the rest were captured (for more details see: İsgəndər bəy Münşi, 2010: 206-214; Nəcəfli, 2021: 80). However, this did not lead to the conquest of Khorasan by the Uzbeks. As a result, the uprising was crushed. Jenkinson, who was in Urgench in October 1558, witnessed those events. This is how Jenkinson describes the events that took place: "Since we remained here for a month, waiting for the time of our further journey, the king of this country named Ali-Sultan ... returned from the city of Khorasan, within the borders of Persia [Safavid Empire], conquered by him from the Persians [Safavids] with whom he and the other kings of Tataria are constantly at war" (Английские путешественники, 1937: 177). As can be seen, the Latin inscription on Jenkinson's map does not coincide with the presentation of the events of that period in his own "*Declaration*". In the "*Declaration*", on the contrary, Jenkinson points out that in 1558 Ali Sultan conquered Khorasan from the Safavids. The year 1558 was remembered in the history of the confrontation between the Safavids and the Turkestan khanates as one of the most militarily unfortunate for the former. The events of 1558 cannot be characterized either by the conquest of Khorasan by the Safavids, because it had been conquered by them much earlier, nor by Ali Sultan's conquest of it. The Astrabad events are described in detail in the work of the famous Safavid court chronicler Iskender bey Munshi, which describes in detail both the successes and failures of the Safavids in military operations with the Uzbek khans throughout the entire 16th century. It is noteworthy that the chronicler does not mention Khorasan being conquered by one or another of the opposing sides, although he demonstrates the complexity of the situation for the Safavid army. Subconsciously, the question arises, how is such a divergence of information possible for one and

the same person, all the more who was a witness to the events? There can be only one answer: most likely, the information for compiling the map was transferred by Jenkinson to the second person who made such a gross mistake. As I.A. Osipov notes, "...the inscription was composed by hearsay, and the authors mixed up or misheard the narrator" (Осипов, 2008). This is probably why the map is characterized by anachronisms: although the inscription says that Khorasan was conquered by the Safavids, nevertheless, he and Merv are depicted on the map as belonging to the Turkmen khanates. Moreover, would Ali Sultan make new aggressive campaigns in Khorasan in 1559 and 1563 if Khorasan had been conquered by him from the Safavids in 1558? Of course, not.

Besides, most likely, under the conquest of Khorasan by the Safavids in 1558, Anthony Jenkinson meant the suppression of the Astrabad uprising by them. It is necessary to distinguish between the small Khorasan (*Corason parua*) and the great Khorasan (*Corason magna*) on the map (Fig. 8). K. Meshkat suggests that "Jenkinson's Khurasan parva, south of the Oxus (Amu Darya) and west of the Mare (Merv) on his map, can almost certainly be identified as Astrabad..." (Meshkat, 2005: 49). Hence, the confusion arose in the question of the conquest of Khorasan.

The fact that in the preamble of her letter of to Shah Tahmasib I, dated April 25, 1561, Queen Elizabeth I Tudor does not mention Khorasan in the title of Shah, and in the "Declaration" of Jenkinson himself "*Khorassan*" is already listed among the provinces of the Safavid Empire, and in her letter to Shah Mohammed Khudabende dated June 10, 1579, Queen Elizabeth refers to the shah already as "*King of Khorassan*" (see Английские путешественники, 1937: 193, 212, 262), indicates that, probably, Anthony Jenkinson indeed handed over material for mapping before his arrival in the Safavid Empire, without having detailed information on the military and political history of the empire. In addition, apparently, it is precisely for this reason that the map of Jenkinson depicts the great Shah Ismail I, who had been famous in European courts, and not Shah Tahmasib I, to whom Anthony headed and about whom he knew nothing at that time.

By the way, one of the main reasons why in December 1558 Anthony could not travel further from Bukhara in the direction of the Safavid Empire was precisely the dangerous situation on the roads that arose as a result of the Safavid-Turkestan military operations. As Jenkinson points out, "...great wars have just begun between the Sufi and the kings of Tartary..." (Английские путешественники, 1937: 185).

All subsequent attempts by the Uzbeks to conquer Khorasan from the Safavids also ended in vain (see Ağalarlı, 2013: 127).

The fact that it was not without reason that Jenkinson depicted on his map the long-term enmity of the Safavids with the Uzbek khans confirms the point of view of M. Agalarlı, according to which the Amasya peace treaty of 1555, concluded between the Ottoman and Safavid Empires, was an agreement generated by the prevailing political necessity, because the struggle on two fronts (against the Ottomans in the west and against the Uzbeks in the east) was a strong blow to the military-political position of the empire. According to M. Agalarlı, "the Ottoman-Sheibanid union, which waged a serious struggle to end the political presence of the Safavid State, threatened the political existence of the state. It is for these reasons that the conclusion of the Amasya peace treaty, which did not meet political interests and ended with the loss of the territories of the Safavid State, was a forced historical step for the Safavids" (Ağalarlı, 2013: 120). In addition, the sources testify to the existence of diplomatic correspondence between the Ottoman sultans and the Uzbek khans, in which the former incited the latter to enter into joint military operations against their common enemy, the Safavid Empire (for more details, see: Ferzelibeyli, 2017: 209, 228, 249). Some sources even indicate that in 1554 Sultan Suleiman provided the Uzbek Khan

Abdullatif Khan with military assistance not only with weapons, but also with an army of 300 janissaries and a detachment of gunners (see Ferzelibeyli, 2017: 228, qeyd).

Moreover, as noted earlier, Jenkinson's map can also serve as a source on the history of Ottoman-Safavid relations. The seated Shah Ismail I is depicted on the southern part of the map, and to his left, apparently, the cavalry of the Ottoman army, armed with swords and heading for the shah (Fig. 11). Although the drawings are not accompanied by textual explanations, it can be safely assumed that the author of the map apparently tried to depict the Ottoman-Safavid confrontation known throughout Europe, although, as it is known, after Shah Tahmasib I concluded the Amasya peace treaty in 1555, which put an end to the Safavid-Ottoman wars, which lasted half a century, relatively peaceful relations reigned between the two states until 1578, which Anthony himself witnessed during his stay in Qazvin. By the way, it was precisely because of his commitment to a peace treaty with the Ottoman Empire and the desire to maintain peace and tranquility in his country that Shah Tahmasib I refused to establish any kind of relationship with Elizabethan England. Nevertheless, on Jenkinson's map, the Ottoman-Safavid relations were represented precisely as hostile and in the active phase of the military confrontation. In addition, the fact that on the map Shah Ismail is depicted alone, without his large army, may indirectly testify to the power of the Safavid Empire, in particular the Shah himself, on whom the royal courts of European states had high hopes in the fight against Ottoman aggression.

The following Latin inscription on Jenkinson's map is of great interest not only for determining the year of the compilation of the map itself, but also for studying Anglo-Safavid relationships:

"Cum Serenissima Regina privilegio" (Fig. 5).

Translation:

"By the privilege of the Most Serene Queen."

Figure 11. Fragment of Map “Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio”.

As is known, the main purpose of Anthony Jenkinson's mission to the Safavid Empire was to obtain trade privileges from the Safavid Shah. The Safavid Empire, as a separate entity, was of no less commercial interest to England than India. The memorandum handed to Anthony by the governors of the Moscow Company dated May 8, 1561, states: “...You must receive privileges and letters of protection from the named Sufi [Shah Tahmasib I] and other sovereigns in the widest possible volume for the firm establishment of further trade in goods...” (Английские путешественники, 1937: 196). Although the long-awaited for the British audience of Anthony Jenkinson with Shah Tahmasib I, which took place on November 20, 1562 in Qazvin, ended not so fruitfully and “*greater moments of things*” did not arise from “*these small beginnings*” (Английские путешественники, 1937: 194), as the English Queen Elizabeth I Tudor hoped, nevertheless, in April 1563 Jenkinson managed to obtain certain trade privileges from the Shirvan ruler Abdullah Khan. From the text of the privileges, it follows that “due to the persistent intercession and request of our kind and beloved Anthony Jenkinson” English merchant entrepreneurs were granted “complete freedom, safe passage and permission to come or send their agents for trading in goods into our country [Shirvan], to make purchases and sales”, “stay and dwell in our country [Shirvan] for as long as they wish, and leave whenever they please, without delays, hindrances and obstacles

both in relation to themselves and their goods”, and duty-free trade was allowed (Английские путешественники, 1937: 215).

The fact that Queen Elizabeth also addressed a special letter to the Russian Tsar Ivan the Terrible with a request to let Jenkinson pass through his possessions on a mission to the Safavid Shah, drawn up on the same day as the letter to Shah Tahmasib I, i.e. April 25, 1561, as her envoy to the Safavid Empire, she chose none other than Jenkinson who was one of the most skillful English merchants and travelers, she wrote a letter to the Safavid Shah in three different languages, with her characteristic cunning and diplomatic maneuverability convinced the shah of the benefits of establishing relations and starting trading activities between the two states, once again proves how necessary it was for the English crown to establish trade relations with the Safavid Empire [Кафар-заде, 2022a: 35-36; Кафар-заде, 2022b: 215-219], which in turn is evidenced by the inscription on the map about the privileges of the queen. It should be noted that the expansion and prosperity of the Muscovite Company were associated by British agents with the acquisition of trade privileges from the Safavid Empire. As follows from a letter from Arthur Edwards to Sir Thomas Lodge and the secretary of the Moscow Company, Mr. Thomas Nicholson, dated April 26, 1566: “When this is achieved [commercial letters and privileges from the Shah], great benefits will have the company and great peace will come for those who remain here ... I, however, have no doubt that once the privilege is acquired and received, we will live in peace and rest, and soon we will turn into a big company trading in raw silk and silk fabrics, all sorts of spices and mosquito goods, as well as other local goods” [Английские путешественники, 1937: 222]. It is no coincidence that over the long 20 years, England sent as many as six trading expeditions to the Safavid Empire (1561-1564, 1563-1565, 1565-1567, 1568-1569, 1568-1574, 1579-1581), even despite the difficult travel conditions. 17 years after Jenkinson's mission to the Safavid Empire and receiving trade privileges from Abdallah Khan, in her letter to Shah Muhammad Khudabende, Elizabeth assessed this event as a “*honorable embassy*” [Английские путешественники, 1937: 262].

Besides, this Latin inscription on Jenkinson's map, which none of the researchers of this map paid attention to, confirms that, despite the fact that the year of its publication is indicated on the map as 1562, additions to it were made later (!).

7. CONCLUSION

So, the analysis of the original map by Anthony Jenkinson, nevertheless, revealed how important it is and what an historical value it has not only for the history of cartography in Russia, England, Azerbaijan, the countries of Central Asia, but also for studying, first of all, the history, geography, toponymy, ethnography, economics, and other areas of these states. According to K. Szykula, thanks to whose great find the scientific world got a chance to get acquainted with Jenkinson's original map of 1562, it is “...an inexhaustible material for investigation from different points of view” (Szykula, 2012: 147). In addition, it was proved that this map can also serve as a valuable historical source in the study of the military-political history, religious and economic life of the Safavid Empire. Moreover, detailed analysis of the original map, particularly the Latin inscription “*Cum Serenissima Regina privilegio*” to which has never been paid attention of scientists, proved that despite the fact that the date of issue of the map was shown as 1562, it was enriched and completed afterwards (!).

This map was not intended for compass navigation, but pursued the goal of visual transmission of what Anthony Jenkinson saw when traveling to new countries, including the Safavid Empire. As J.

Brotton emphasizes, “each map also encapsulates a particular idea or issue that both motivated its creation and captured its contemporaries’ understanding of the world, from science, politics, religion and empire to nationalism, trade and globalization” (Brotton, 2013: 27). According to I.A. Osipov, “...the purpose of the map was rather informative. This is a map-report rich in colorful palette, a large-scale, visual demonstration of new knowledge, as well as independent work from start to finish, and considering the aforementioned line of Spanish miles, it is possible that it was a challenge map, a statement of achievements. The British wanted to emphasize to her [Spain] their undoubted priority in presenting cartographic information about the unknown northeastern and southeastern territories; the desire was so strong that they were forced to stretch their work for several years, each time adding more and more new materials coming from expeditions sent to distant countries” (Осипов, 2008).

Note that Anthony Jenkinson was the first Englishman who visited both the khanates of Central Asia and the Safavid Empire. Obviously, his duty was to transfer to the English crown and the leadership of the Moscow Trading Company, whose representative he was there, the most detailed information about both the economic opportunities of these states and the geopolitical situation in the region, as well as information about the culture, religion, everyday life and even mores of local peoples, which also seen from Jenkinson's detailed reports of his travels and discoveries here.

It should be emphasized that Jenkinson's map also affected Anglo-Safavid relations, although the information on the Safavid Empire presented on the map was not extensive and was of an encyclopedic nature. Jenkinson expanded the political geography for the English elite. His map strongly influenced the formation of the geographical, religious, geopolitical, cultural, social perception by the English elite of the East, the Muslim world, unknown to them at that time, in particular the Safavid Empire. The map contains both geographical, military-historical, economic, ethnographic and religious information about the Safavid Empire. Anthony's attempt to convey information about the Shiite religious direction professed by the Safavids is of great interest. As J. Brotton notes, “a world view gives rise to a world map; but the world map in turn defines its culture’s view of the world. It is an exceptional act of symbiotic alchemy” (Brotton, 2013: 20). Moreover, if earlier the British received this or that information about the Safavid Empire from sources provided by third parties, mostly not English, then Anthony Jenkinson, thanks to his map of 1562, entered his name in history as the first Englishman who not only tried to convey to English society information about the Safavid Empire, based on what he himself saw and heard during his mission there, but also as the first Englishman who transmitted it by visualization - by displaying it on a map. Jenkinson's map, being the first visual encounter of Christian England with the Muslim East, in particular with the Safavid Empire, became to date the first English map that depicted the Safavid Empire. In addition, as W. Oakeshott notes, "Jenkinson's map is the first map made by an Englishman and published in England" (Oakeshott, 1984: 704).

As I.A. Osipov emphasizes, “during its creation, the map brought together many people who set themselves and successfully solved the intellectual task of representing the distant, little-studied or completely unknown territories. Even today, the miraculously acquired map makes it possible to combine the results of research by several generations of domestic and foreign scientists and provide answers, if not to all, then to many questions” (Осипов, 2008).

Thus, the conducted research showed that the map is not only a graphic, visual ethno-geographical representation and symbolization of certain territories, but also helps to recreate historical reality, which in turn makes it a valuable source for studying a particular problem of history. As J. Brotton notes, “We of course look at maps visually, but we can also read them as a series of

different stories” (Brotton, 2013: 20). Proceeding from this, Jenkinson's map was introduced by us into scientific circulation for the first time as a valuable source on the history of the Safavid Empire.

References

- Ağalarlı, M. (2013). XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, (Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı: AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.
- Ağayev, R. Ə. (2004). *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV – XVI əsrlər)*. Bakı: “Kür” nəşriyyatı.
- Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке.* (1937). (Перевод: Ю.В. Готье). Ленинград: Печатный двор.
- Barber, P. (2007). Mapmaking in England, ca. 1470-1650. In David Woodward (Ed.), *The History of Cartography*, vol. III, part 2 (p. 1589-1669). Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Baron, S. H. (1989). William Borough and the Jenkinson map of Russia, 1562. *Cartographica*, 26(2), 72-85.
- Baron, S. H. (1993). The Lost Jenkinson Map of Russia (1562) Recovered, Redated and Retitled. *Terrae Incognitae*, 25(1), 53-65.
- Brotton, J. (2013). *A history of the world in 12 maps*. New York: Viking Penguin.
- Эфендиев, О. (1981). *Азербайджанское государство Сефевидов*. Баку: Элм.
- Ferzelibeyli, Ş. F. (2017). *Azərbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV – XVI yüzillər)*. İstanbul: TEAS Press.
- Hakluyt, R. (1589). *The Principal Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation, made by Sea or ouer Land to the most remote and farthest distant Quarters of the earth at any time within the Compasse of these 1500 years: Devuided into three several parts, according to the positions of the Regions whereunto they were directed*. London: Imprinted by George Bishop and Ralph Newberie, Deputies to Christopher Barker, Printer to the Queenes most excellent Majestie.
- Houston, Ch. (2009). “‘Thou glorious kingdome, thou chiefe of Empires’: Persia in early seventeenth-century travel literature”. *Studies in travel writing*, 13(2), 141-152.
- İsgəndər bəy Münşi Türkman. (2010). *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi)*. I cild, (Tərcüməsi: Ş.Fərzəliyev). Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi.
- Кафар-заде, Л. Р. (2022а). Миссия Энтони Дженкинсона в Сефевидское государство: почему из «скромного начала» не возникли «великие последствия»? *КЛИО*, 08(188), 32-43.
- Кафар-заде, Л. Р. (2022b). Письма королевы Елизаветы I Тюдор в истории англо-сефевидских дипломатических отношений. *Современная научная мысль*, 4, 212-224.
- Keuning, Joh. (1956). Jenkinson's Map of Russia. *Imago Mundi*, vol. 13, 172-175

- Кордт, В. (1899). *Материалы по истории русской картографии*. Вып. 1. Киев: Типография С.В. Кульженко.
- Matar, N. (1996). The Renaissance England and the Turban. In D. Blanks (Ed.), *Images of Other: Europe and the Muslim World before 1700* (p. 39-55). Cairo: The American University in Cairo Press.
- Mayers, K. (2016). *The First English Explorer: The life of Anthony Jenkinson (1529-1611) and his adventures on route to the Orient*. Croydon: Troubador Publishing Ltd.
- Meshkat, K. (2005). The journey of Master Anthony Jenkinson to Persia (1562), (A Thesis Presented to The Department of Literature, Area Studies and European Languages The University of Oslo in Partial Fulfilment of the Requirements for The Cand. Philo. Degree), Oslo: The University of Oslo.
- Michele Membre. (1993). *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, (Translation: A.H.Morton). London: School of Oriental and African Studies.
- Morgan, E. D. and Coote, C. H. (1886). *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*. Vol. I. London: Printed for the Hakluyt Society.
- Nəcəfli, T. H. (2021). *Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri*. Bakı: "İdeal-Print" MMC.
- Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio (1562)*. Retrieved from <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content> Last accessed: 21.09.2022.
- Oakeshott, W. (1984). A Tudor Explorer and His Map of Russia. *Times Literary Supplement*, June 22, 703-704.
- Осипов, И. А. (2008). *Антоний Дженкинсон и карта России 1562 г.* Retrieved from <https://www.kolamap.ru/library/txts/osipov.html> Last accessed: 27.08.2022.
- Parks, G. B. (1928). *Richard Hakluyt and the English Voyages*. New York: American Geographical Society.
- Пилипчук, Я. В. (2017). Узбекско-кызылбашские войны XVI-XVIII вв. *Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı*. Cilt 2. Istanbul: Çantay, 819-865.
- Quliyev, Ə. S. (2011). *XVI əsrin ortalarında Azərbaycanda Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin "Səyahətnamə"si əsasında)*. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi.
- Рыбаков, Б. А. (1974). *Русские карты Московии XV - начала XVI века*. Москва: Наука.
- Szykula, K. (2007), "Anthony Jenkinson's unique wall map of Russia (1562) and its influence on European Cartography". In Wouter Bracke, etc. (Eds.), *Formatting Europe Mapping a Continent* (p. 13-16). Brussels: Bibliothèque royale de Belgique.
- Szykula, K. (2008). Anthony Jenkinson's unique wall map of Russia (1562) and its influence on European cartography. *Belgeo* [Online], 3-4, 325-340. DOI: <https://doi.org/10.4000/belgeo.8827>
- Szykula, K. (2005). The Jenkinson Map of Russia (1562). A Research Summary. In J. Pasztaleniec-Jarzynska (Ed.), *Polish Library Today. Foreign Collections in Polish Libraries*. Vol. 6 (p. 57-69). Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Szykuła, K. (2012). Unexpected 16th Century Finding to Have Disappeared Just After Its Printing – Anthony Jenkinson’s Map of Russia, 1562. In Carlos Bateira (Ed.), *Cartography - A Tool for Spatial Analysis* (p. 119-152). London: IntechOpen.

Венецианцы во дворе Шаха Тахмасиба I (Микеле Мембре и Винченцо Алессандри). (2005). (Перевод: О. Эфендиев). Баку: Тахсил.

Kazakistan ve Anadolu'da Yaygın Olarak Kullanılan Motiflerden Yıldız, Kuş, Koç Boynuzu, Göz, Baldak, Bereket, Gül, Boynuz Motiflerinin Tasarım Açısından Benzerlikleri

Ümit DİKMEN*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 27.10.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 17.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1195075

ÖZET

Toplumlar kendilerini oluşturan bağlara kültürel anlamda araçlarla bağlıdır. Türk Kültürünün uzun yıllar konargöçer olması, savaşlar ve gündelik yaşam tarzlarındaki değişiklikler, farklı toplumlarla kültürel etkileşime girmeleri Türk motif ve desenlerini etkilemiştir. Bu çalışmada eski çağlardan beri geleneksel bir geçmişe sahip olan Kazakistan'ın günümüzde de kullandığı motifler (hali desenleri de) açıklanarak Anadolu motifleriyle karşılaştırılmış, iki toplum arasındaki motifler ve tasarımsal benzerlikler araştırma, tarama yöntemi kullanılarak açıklanmıştır. Çalışmada Türk kültürüne ait motiflerin toplumlar arasında bağlayıcı bir etkisinin olduğunu ve bu benzerliklerin tesadüf olmadığını, her iki toplum arasında tarihten gelen bir bağ olduğunu açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Motif, Tasarım, Hali

Design Similarities of Star, Bird, Ram Horn, Eye, Hilt, Fertility, Rose, Horn Motifs Commonly Used in Kazakhstan and Anatolia

ABSTRACT

Societies are culturally dependent on the ties that form them. The fact that Turkish culture has been nomadic for many years, wars and changes in daily lifestyles, and cultural interaction with different societies have affected Turkish motifs and patterns. In this study, the motifs (carpet patterns) used by Kazakhstan, which has a traditional past since ancient times, are explained and compared with Anatolian motifs, and the motif and design similarities between the two societies are explained by using the literature review method. In the study, it is explained that the motifs of Turkish culture have a binding effect between societies and that these similarities are not a coincidence, and that there is a historical bond between both societies.

Keywords: Kazakhstan, Motif, design, carpet

* Öğr. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü, dikmen2005@yahoo.com, ORCID Id: 0000-0003-2055-9736

1. GİRİŞ

Türkler tarih boyunca konargöçer yaşamakla beraber yerleşik düzene geçene kadar farklı topluluklarla etkileşim halinde olmuşlardır. Bu nedenle bu etkileşim sonucu kültürel kodlarını yazılı birçok unsura taşıdıkları gibi motiflere de yerleştirerek vermek istedikleri mesajları bu yolla nesilden nesile aktarmaya çalışmışlardır. Bu sebeple Türk Dünyasında kullanılan birçok motif ve simge ne Türklerin kadar köklü bir tarihe sahip olduklarının da göstergesidir. Türk Dünyasını oluşturan devletlerden bir olan Kazakistan'da tarih boyunca sahip olduğu yaşayış, gelenek, örf, adetlerini kültürel imgeler yoluyla motifler üzerine taşımıştır. Bu çalışmada günümüz Kazakistan'ını oluşturan eski Türk boylarından olan Kazakların motiflerinin Anadolu motifleriyle etkileşimi araştırılarak, karşılıklı benzerlikleri tablo halinde gösterilmiştir.

2. YÖNTEM

Literatür araştırması yöntemi kullanılarak konuyla ilgili kaynaklar araştırılarak toplanmış ve bunların dışında görsel kaynaklara da yer verilerek araştırmanın sonucuna yönelik veriler elde edilmiştir. Araştırma konu ile sınırlı olmakla beraber görsel örneklerin doğrultusunda sonuç açıklanmıştır.

3. KAZAKİSTAN`DA YAYGIN KULLANILAN MOTİFLER NELERDİR?

Kazakların kilimlerinde Türk topluluklarına ait yaygın olarak kullanılan semboller, motifler vardır. Bunlar geometriksel olması yanında gökyüzü ve yıldızlarla ilişkilendirilir. Süsleme çeşitleri yünlü kilimlerde görülmektedir. Kazaklarda kilimlerin yün ile pek çok çeşidi vardır: *Sırmak, tüşkiğiz, kilem, alaşa vb.* süslemeleri kendine özel anlamlar ve hikâyeler içermektedir. Mesela, yeni evlenen kız belli bir süre sonra anne- babasının evine bir kilim gönderir. Ebeveynler gelinin gönderdiği kilimden anlam çıkararak onun gelin olarak gittiği evde mutlu olup olmadığını düşünürler. Kilimde uzun boylu insan figürü varsa bu kızın yaşadığı evde mutlu olduğunu eğer kilimde şişman ama kısa boylu bir insan çizildiyse bu o kızın yaşadığı evde mutlu olmadığını gösterir. Ancak kilimde kuş burnu motifi varsa ebeveynler kızlarının gelin gittiği evde kuşlar gibi özgür mutlu bir şekilde yaşadığını yorumlarlar.

Kazaklar günlük yaşamda kullandıkları giyim eşyalarını 'tüyetaban' (deve tabanı), 'kumurun' (kuş burnu), 'kuskanat' (kuş kanadı), 'koşkar müyüz' (koç boybuzu), 'törtkulak' (dört kulak) vb. sembollerle süslerler. Devetabanı deseni yani 'Tüyetabanlı' uzun yollar için dikilen giysilere yapılır. Kuşburnu olarak tarif edilen 'Kumurun' (kuş burnu) ve 'kuskanatları' ise özgürlüğü ve egemenliği sembol etmesinin yanında hediyelik eşyalar üzerine işlenmektedir.

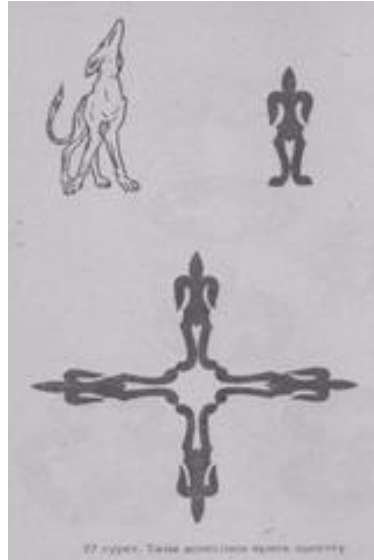
Resim 1. 'Tüye taban', Deve tabanı süslemesi.

<https://orhaajans.com/kazak-kilim-kulturunde-semboller-ve-suslemeler/>

Resim 2. Bitkilerden yola çıkılarak yapılan süslemeler

<https://orhaajans.com/kazak-kilim-kulturunde-semboller-ve-suslemeler/>

Resim 3. 'Tazı', Tazı süslemesi

<https://orhaajans.com/kazak-kilim-kulturunde-semboller-ve-suslemeler/>

Günümüzde genelde resimsel olarak kullanılan bu semboller bütün evrene ait sembollerle kaynaşıp ortak semboller haline gelmiştir. Yerel kültürlerin tamamen yok olduğunu söyleyemeyiz ve halen ayakta dururlar. Ancak çeşitlilikleriyle var olan toplumlar yüzyıllar boyunca birbirlerinden etkilenerek tarih sayfalarındaki yerlerini almışlardır. (<https://orhaajans.com/kazak-kilim-kulturunde-semboller-ve-suslemeler/>). Kazak süslemelerinde, evrenin unsurlarını bir daire, bir sarmal ve bir haç şeklinde ifade eden, güneş, toprak ve yıldızla ilişkili, kendi kültürlerine göre değiştirilmiş ve uyarlanmıştır. Bu nedenle arka zeminle desenin iç içe geçmesi, zıtlık prensibine dayalı renk görünümü Kazak süslemelerinin bir özelliğidir. Bu özellik çoğu zaman adı verilen *syrmaks ve tuskiiz* yün halıların süslemelerinde bulunabilir.

Resim 4. Zanaatkar N. Kiyasova tarafından kakma syrmak (Taldy-Kurgan bölgesi) 136x233, Devlet Güzel Sanatlar Müzesi
(Mukanov, 1981)

At, bozkır halkı arasında ata şans, ata hız ve çeviklik getireceğine inanılan süslemelerle süslenmiştir. Süslemelerde kullanılan malzemelerin bir anlamı vardı: zenginlik ve kutsallığı ifade etmek için altın veya kehribar; kırmızı mercan kişileştirilmiş neşe, inciler veya gümüş- dürüstlük ve doğruluk, Turkuaz - sadakat ve sonsuzluk, şeffaf topaz - saflığı temsil eder.

Kazak geleneksel kültür uzmanı Özbekali Dzhanibekovich Dzhanibekov' a göre, halk yaşamında yaygın olan zoomorfik motifin boynuz şeklindeki süsü, süsleme sanatının atası olarak tanımlanır. En yaygın unsuru *Koshkar muyiz'tir* - koç boynuzu, "*kut*"u simgelemekle beraber canlılık, zarafet ve refahtır. Ayrıca türevleri de vardır: *Kos muyiz* - eşleştirilmiş boynuzlar, *sykar muyiz* - bir boynuz veya *karfa tyaq* - karga ayağı, *asha tyaq* - çatal tırnak, *kyskqryn* - kuş gagası, *kyskanat gibi motifler* - kuş kanadı, parlak "hayvan" tarzı "sanatının sayısız konusuna dayanarak Saka zamanının tasarımlarını göstermektedir (<https://www.caa-network.org/archives/15372>).

Resim 5. Zherzhatyk (saray) 46x90. "Koshkar Muyiz" süsü, keçe esaslı kontur ipleri ile uygulanır.

(<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

3.1. Zoomorfik Süsler

"Koshkar muyiz", Kazakların en yaygın süslerinden biridir. Bu, farklı şekillerde açıklanır: 1) göçebe kabilelerin ekonomisinin önde gelen kolunun sığır yetiştiriciliği olduğu ve atla birlikte koçun da göçebeler arasında saygı gördüğü, 2) insanların imgelerinde İslam'ın yasaklanması, 3) pagan kabilelerin ve kültürlerinin bilincini birleştiren arketipsel imgelerdir.

Kazakların keçe, dokuma ve diğer dekoratif uygulama sanatlarında "Koç Boynuzu" motifi yaygındır. İskit ve Türk mitolojisinde boynuzlu hayvanlar- argali ve koç, bir atla birlikte, evrenin üst bölümünü kişileştiren göksel bir mucizeyle ilişkilendirilir. Kazakların keçe, dokuma ve diğer dekoratif uygulama sanatlarında " Koç Boynuzu " yaygındır. İskit ve Türk mitolojisinde boynuzlu hayvanlar- argali ve koç, bir atla birlikte, evrenin üst bölümünü kişileştiren göksel bir mucizeyle ilişkilendirilir. Hayvanlarda, yay şeklindeki ve spiral şeklindeki boynuzların varlığı, cennetin insanlara hizmet etmek için gönderdikleri barışsever hayvanlar olarak seçilmelerinin ilahi işaretinin bir başka teyidi olarak algılanıyordu. (<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

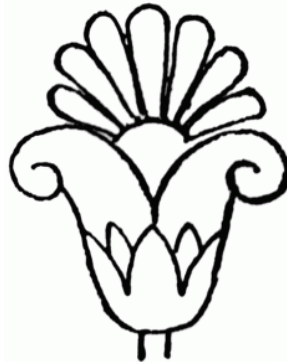
Zumorfik olanlar arasında mücevher sanatının karakteristiği olan kurt kulakları ve deri üzerine kabartma, köşelerinde at başı olan haç şeklinde "tulpar bas " atının başı, tilki kafası - "tylki bas", tuskiis için tipik bir rozet deseni bulunur. Kazak süslemesinde yaygın olanlardan biri zoomorfik desen (kozmozgonik olarak da bilinir) dört kulaktır- "kaplumbağa ulak". Köşelerde dört koç boynuzu ile kesişen çizgilerden oluşan haç biçiminde bir figürdür. Merkezi halı alanı için bir desen sistemi ondan inşa edilmiştir (<https://caa-network.org/archives/15372>).

Resim 6. Shim shi, usta B.Sarsenbayeva (Dzhambul bölgesi. Fragman.Devlet Güzel Sanatlar Müzesi)
(<https://orhaajans.com/kazak-kilim-kulturunde-semboller-ve-suslemeler/>)

Süslemeler çeşitli motiflere göre sınıflandırılmıştır. Kozmogonik, zoomorfik ve bitki süsleri, zanaatkâr kadınlarının hayal gücü sayesinde ritim, ayna simetrisi ve çeşitlilik kurallarına uyarak kolaylıkla birbirine geçer, çeşitlenir ve dönüşür.

Sebze

Resim 7. Palmet motifinin, yelpaze şeklinde stilize edilmiş bir lotus çiçeği olarak Mısır'da ortaya çıktığına inanılır. Farklı türlerde Mısır palmetler hem basit ve yalnız bir çiçeğe sahip, hem de motifte yükselen güneşin varlığına sahiptir. (<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

Çiçek süsleri şu öğeleri içerir: yapraklar, palmetler * (*zhaukyzyn*), yoncalar, tomurcuklar. Çiçekler ve iç içe geçmeleri Kazak süslemesinde birlik, gelişme ve iç içe geçme kavramlarını ortaya çıkarır. Bereket fikirleri, ebedi yenilenmenin kişileştirilmesi ve hayatın yeniden canlanması, bolluk bitki ve çiçek motifleriyle ilişkilendirilmiştir. Daha çok *tuskiiler*, giysiler ve ev eşyalarında nakış tasarımlarında kullanılırlar. Halk ustaları *Mangyshlak*, örneğin, motifleri gelişmekte *øtkizbe* - curling palmet dönüşüyor kök *Uzilmes* - kıvrım boynuz benzeri olduğu tüm süs kompozisyonun ritmik birliğini oluşturulan bir trefoil veya palmetta ile tekrar tamamlanmış uzun bir gövde içine döner.

3.2. Geleneksel Kazak motiflerinin diğer Türk milletlerinin Motifleriyle Benzerlikleri

Kazak süslemesinin benzerliği sadece Orta Asya'daki diğer Türki ülkelerle sınırlı değildir. Komşu halkların kültürü, özellikle Volga bölgesi ve Sibiry, Kazak kabilelerinin kültürü üzerinde de etkisi vardır. Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar için tipik olan süslemeler, Eski Altay ve Kafkasya mezar höyüklerinden buluntuları süslemektedir. Ayrıca bu benzerlik Azeriler, Osetliler ve Alanlar, Başkurtlar, Bulgarlar, Kumuklar, Nogaylar, Tatarlar, Ukraynalılar ve onlarca halk arasında da bulunmakla beraber bunların bazıları, yukarıda belirttiğimiz gibi, yüzyılların daha da derinliklerine uzanmaktadır.

Resim 8. Oset süsleme (<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

3.2.1. Halı Motifleri

Resim 9. Başkurd (birleşik kalite)- kubbeli direklerin alt kenarı boyunca yurtların ahşap çerçevesini bir araya getiren olağanüstü güzellik ve stilizasyona sahip desenli kurdeleler .
(<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

Göçebe yaşam tarzı, halı yapımına farklı bir yaklaşım getirmektedir. Ayrı şeritlerden *dikilen* Tiftiksiz dokuma bu şekilde ortaya çıkmıştır. En yoğun emek gerektiren halılar, Kazakistan'ın güneyinde Semirechye'de ortaya çıkmıştır. Büyük İpek Yolu ve gelişmiş halı dokumacılığının bölgeleri olan İran ve Doğu Türkistan ile temaslar sonucu halıların görselliğini artırdı. Özbekali Dzhaniybekov böylece komşu kültürlerin birbirleri üzerindeki karşılıklı etkisinin gerçekleştiğini yazmıştır. (Dzhaniybekov, 2019).

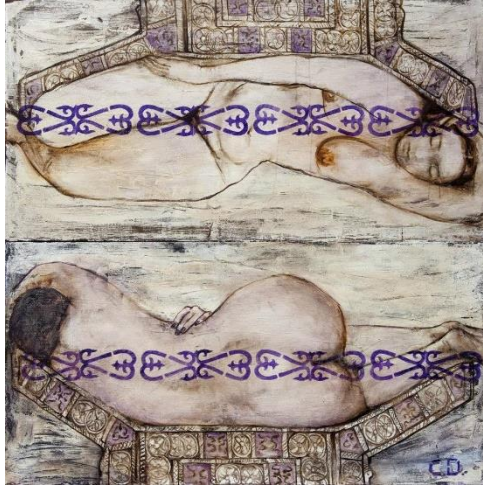
3.3. Günümüzde Motifler

Bugün, ulusal süs temasına yapılan yorumlar çok da bağlantılı değildir. Bağımsızlık yıllarında, özellikle 90'lı yıllarda yeni bir ulus olarak kendini tanımlama arayışında olan Kazakistan'ın görsel sanatlarındaki bu konu, çalışmalarında etno ve dekoratif üslup geliştiren uygulamalı sanatçılar ve şövale ressamı arasında özellikle popüler olmuştu. Bu sanatçılar Devlet tarafından mümkün olan her şekilde eğitilir ve teşvik edilirdi. Halk el sanatlarını desteklemek ve korumak için çeşitli devlet programları oluşturulmaktadır ve süs dekorasyonu her yerde bulunabilirdi. Mesela: Devlet sembollerinde, inşaat ve mimari komplekslerde, endüstriyel grafik ve tasarımda, binalarda duvar resimleri şeklinde, bitirme karoları, çömler ve banklar üzerinde pullar şeklinde vb. gibi. Modern sanatçılar bu süreçlere bazen ironik, bazen de kendi yorumlarıyla tepki vermişlerdir. Örneğin, Galim Madanov ve Zauresh Terekbai, tek bir tasarım üzerinden farklı renk düzenlemeleriyle kavramsal bir "Halk Resmi" yaratmışlardır.

Resim 10. Galim Madanov ve Zauresh Terekbai, "Halkın Resmi"

(<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

Resim 11. Saule Dyusembina. "Danae"

Elena ve Viktor Vorobyovs, mini labirent nesnesi "Süsleyici" de her şeyin popüler Kazak süslemesi ile anlatılmasını sağlıyor (<https://www.caa-network.org/archives/15372>).

Resim 12. Elena ve Viktor Vorobyov, "Süsleyici" nesnesi
(<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

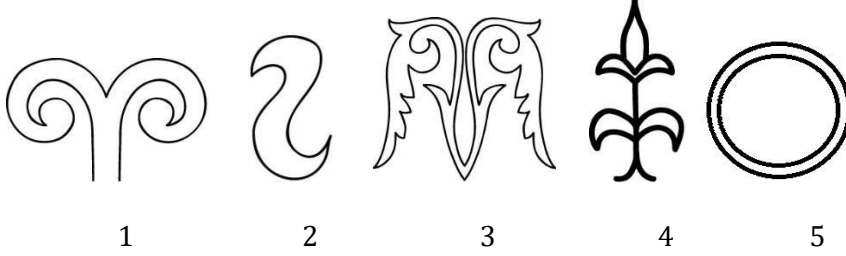
Resim 13. Dilyara Kaipova. "Embriyo" dan "Yumuşak Hayat" projesi. Fyodor Panov'un fotoğrafı (<https://www.caa-network.org/archives/15372>)

Sovyet zamanlarında ulusal kültürün doğuşu ve yaygınlaşmasının parti ideolojisiyle kontrol edilmesine rağmen, bu alandaki en önemli araştırma, Sovyet oryantalist bilim adamları, arkeologlar ve etnografların eşsiz çalışmaları ve araştırmaları sayesinde gerçekleştirilmiştir (<https://caa-network.org/archives/15372>).

Desen olarak oldukça geniş bir alana sahip olan Kazak kültürü el sanatları olarak da 200' den aşkın motifi barındırmaktadır. (Kasimanov, 1995: 7-12). Konar Göçer yaşamdan fazlasıyla etkilenen Kazak kültürü genelde doğaya ait ve hayvansal motiflerden oluşan tasarımlar kullanmışlardır. Buna örnek olarak da Kolan dokumalarında bu tasarımlara ait motifleri gözlemleyebiliriz.

Motifler halkın inançlarından etkilenerek günümüze kadar gelmişlerdir. Bu nedenle Kazakistan'ın geleneksel motiflerinin her birinin farklı anlamları vardır. El sanatı ürünlerinde *motif olarak boynuzun kullanımı ile bunu kullanan kişinin* (Resim 14) kişinin ve ailesinin zenginleşmelerini sağlayacağına inanılmaktadır. "Boynuz veya Koç Boynuzu" motifi kültürümüzde genelde karşımıza çıkan motif olmakla bu motife birlikte büyü, güç, korku gibi anlamlar yüklenmiştir. (Alp, 1998: 149). Kazak kültüründe kullanılan motif olarak *köpekkuyruğu*, koruyuculuğu gösteren anlamıyla beraber, dostluğu da göstermektedir (Resim 14). Kazakların Yurt çadırlarının kapısının dokumaları bu motif kullanılarak tasarlanmıştır. (Turganbayeva, 2009). Motif olarak bir başka örnek ise *kuğu kanadı* (Resim 14) mutluluğun, doğruluğu anlatması yanında bayan giysileri ile ona ait eşyaları da anlatmıştır. *Ağaç motifi* (Resim 14) dayanışmayı, motif olarak kullanılan su ve zikzak ise *insana ait varoluşu*, çembersel *motif* (Resim 14) ise yaşamın en önemli anını temsil etmektedir. Motif olarak kullanılan "Ağaç" ise yaşamın sürekliliğini anlatır. (Mungan vd, 2003: 6) yaşama dair bu ağaç devamlı devinim halindeki yaşadığımız evreni tasvir etmesi yanında dünyaya ait üç elementi, yerin altını, dallarının alt tarafı ve kendisine ait vücuduyla evreni, semaya doğru ilerleyen dallarının üst kesimiyle de cenneti tasvir olarak bir araya getirmektedir. Belirtmek gerekirse ağaç çeşidi olan servi burada

sonsuzluğu tasvir etmektedir. (Erbek, 2002: 164). *Çembersel Motif ise* evrendeki düzeni, merkezîyetçiliği, kâinatı sembolize etmektedir (Daşdağ, 2017: 313).

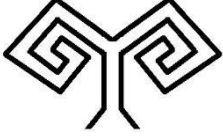

Resim 14. Motif olarak, Boynuz 2. Köpek Kuyruğu, 3. Kuğu Kanadı 4. Ağaç 5. Daire

(Özkan Tağı ve Yerdenova, 2019)

Tablo 1. Kazak kolan dokumalarında kullanılan bazı motifler

Motif	Kullanım Yeri- Adı
	“Botagöz”, devenin yavrusunun gözünü temsil etmektedir. Bu motifde görülen eşkenar dörtgen Kazak kültüründe doğurganlığı temsil etmesi yanında çocuğu doğurma işlevini devam edeceğini vurgular. Gizemli bir motif olmasının yanında göz yıkıcı etkileri olan büyük bir güç olduğuna da inanılmaktadır (Turganbayeva, 2009).
	“Baldak”; Kartal besleyicilerinin daha çok kollarında giyilen motiftir. (Kasimanov, 1995: 19). Genellikle dokumaların kolon kısımlarında kullanılır (Turganbayeva, 2009).
	“İrek” diğer adıyla zikzak; yaşamın düz olmadığını inişli çıkışlı olduğunu göstermektedir. Tusipzhan Omaralina göre; “Zikzak Deseni yaşamın yolunu ifade eder” (Kasimanov, 1995: 22). İrek motifi genel olarak tekstilde yüzey kenarlarında veya iki ayrı motifi farklılaştırmak için kullanılmaktadır.
	“Şincir veya Şincara” zincir; farklı dalgalı simgeleri ifade etmesinin yanında dokumalarda ve kilimlerde yoğun olarak kullanılmaktadır.

	<p>“Tumarşa”, nazar ve büyüden korunmak için genellikle dokumalarda sık olarak yer almaktadır.</p>
	<p>“Sınık muyiz” kırık boynuz; boynuz simgesini içeren tüm desen veya motiflerle aynı anlamı taşımaktadırlar (Kasimanov, 1995: 27).</p>

Kaynak: Özkan Tağı ve Yerdenova, 2019: 120-134.

Kazak dokumalarında kullandıkları yerlere göre anlamlandırma “basqur, dödege qur, ak qur, qur bau, ayak qur, qur tangış” vb.’dir (Kasimanov, 1995: 61). Halen kolan dokumacılığı Kazakistan’da bazı köylerde devam etmektedir. Yaşamının bir parçası olmakla beraber kolan dokumalarından keçelerin, göç sırasında, evde tasarım amacıyla vb. alanlarda yararlanılmıştır (Özkan Tağı ve Yerdenova, 2019).

4. ANADOLU’DA YAYGIN KULLANILAN MOTİFLER NELERDİR?

Anadolu Türk kilimleri birçok tasarımsal yönden önemli bir yere sahiptir. En önemli özelliği ise taşıdıkları motifler vasıtasıyla ulusun duygu, düşünce ve ortak ifade biçimlerini gelecekte de yeni nesilleri iletmeye açısından etkilidir. Motifler geleneksel el dokumalarında önemli bir yer tutar. Bu motifler nesilden nesile günümüze kadar ulaşmıştır. İnsanlar doğadaki nesnelere, yaşamın içerisinde insana yönelik olarak, bitki ve hayvan çeşitleriyle tasarımsal boyutlarda dokuma olarak kilim tekniğine uyarlamışlardır. Her yöre ve köylerin kendilerine has dokuma motifleri olmakla beraber bunlar belirli bir desenle de ifade edilmiştir. Genellikle dokumaların konuları çeşit olarak hayvansal, figüratif, soyut ve yazılı olmak üzere kategorize edilmiştir (Akpınarlı ve Balkanal, 2012).

a-Motif Çeşidi- Hayvan: Yaygın olarak kullanılanları kanatlılar, sürüngenler, böcek çeşitleri olarak dokumalara çeşitli biçimlerde işlenerek tasvir edilmiştir (Gümüş, 2015).

b-Motif Çeşidi- Bitki; Doğada var olan her türlü meyve, çiçek vb.

c-Motif Çeşidi-Geometrik; Dokumalarda kolay tasarımsal olması sebebiyle daha çok tercih edilmektedir. Eşkenar dörtgen, dikdörtgen vb.

d-Motif Çeşidi- Karışık; Üstteki motifler dışında değişik figüratif şekillerdir.

e-Motif Çeşidi- Simgesel; Dokumayı yapanın kendi duygu ve düşüncelerini aktarması için kullandığı simgesellerdir (Tarak, ibrik vb.).

4.1. Motif Kavramının Tanımı

Motifler sayesinde kültürleri tanıyarak onların taşıdığı anlam ve sembollere ulaşarak hayatımıza nasıl bir etki yaptığı üzerine yaşam ve sanat arasındaki bağı kurabiliriz. Dr. Özlem Alp (2000), motiflere ait 16 biçimin anlam ve konularına göre ortaya çıktığını anlatmıştır:

- a) Sevgi, evliliği anlatan (saçı bağlamak için kullanılan bağ, küpe vb.)
 b) Bereketi anlatan, elibeline motifi, yaşam ağacı, balık, çiçekler, yapraklar, boynuz ve ejderdir.
 c) Birada olmak, çengel.
 d) Üreme ve çoğalma, elibeline motifiyle.
 e) Cesaret, boynuz ve kartal
 f) Ölümü anlatan biçimler ise kuş, sandık, mezar.
 g) İbadet etmek, el, mihrap
 h) Korkudan Korunmayı anlatmasıyla, tilki kulağı, kurt ağzı, yılan
 i) Muska, uğur ve nazarı anlatan , pıtrak, el-parmak-tarak, göz, haç, kurt ağzı, çengeldir.
 j) Ölümsüzlüğü anlatan, sevgi, su, yaşam ağacı.
 k) Saflığı anlatan, su, vazod
 l) Yaşamdan zevk alma, yıldız, elibeline motifi, kuş, çiçekler
 n) Cennet, mihrap, çiçekler
 o) Güneş, kartal
 p) Üzüntü, hastalık, tasa, akrep
 q) Tamgalar, koçboynuzu, çengel olarak tanımlanmıştır.

Resim 15. 97 cm x 305 cm ölçüsünde kuş motifi içeren kilimin tasarımsal detayı; Yaşam ağacının üzerindeki kuşlar hayatın kendisini temsil etmektedir.

(<https://www.kilim.com/detail/k0007973-new-turkish-kilim-runner>, 3.2.2019.)

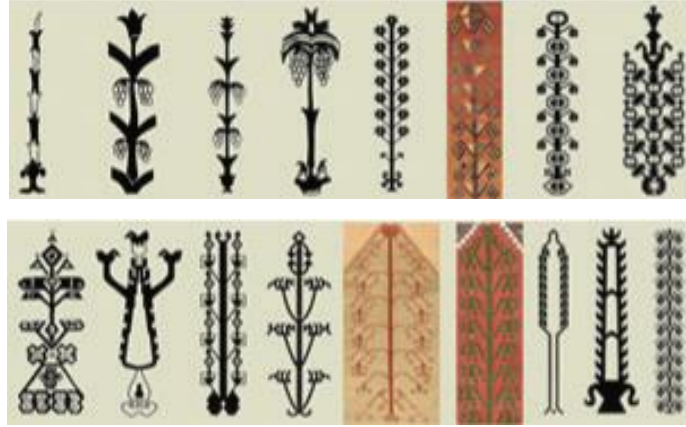

Resim 16. Dokumalarda yer alan kuş motifleri.

(<https://www.kilim.com/kilim-wiki/kilim-motifs/bird>, 3.2.2019.)

Resim 17. 1,70x 1,08 cm ölçüsünde Kayseri Yöresine ait yaşam ağacını anlatan motifli kilim
(<https://ucan-hali.com.tr/index.php/kayseri-adana-kilimler/kayseri-kilim3/7594-kayseri-kilim/7761-kayseri-kilim1/7708-kayseri-kilim/7729-kayseri-ozel-kilim>, 3.2.2019.)

Resim 18. Yaşam ağacı motifleri.

(<https://www.kilim.com/kilim-wiki/kilim-motifs/tree-of-lifei> 3.2.2019)

Resim 19. El, parmak, tarak motifleri

(<http://www.mnghalicilik.com/motifler.html>, 4.2.2019)

Resim 20. Balıkesir Kilimi- El Motifi, 252 x 145 cm, 18. yüzyıl sonu.

(<https://www.hali.com/news/suzanis-shine-in-rippon-boswells-first-vok-sale/>, 4.2.2019)

Resim 21. İbrik Motifi

(<http://www.atolyekaya.com/anasayfa/hkdesen>, 4.2.2019)

Resim 22. Erzurum kilim seccade üzerinde ibrik motifleri 157x115 cm ölçüsünde, 1850.
(https://www.liveauctioneers.com/item/19046444_erze-rum-kilim-turkey-circa-1850, 4.2.2019.)

Resim 23. Kazakistan-Tamgalı Say
(Somuncuoğlu, 2011: 318)

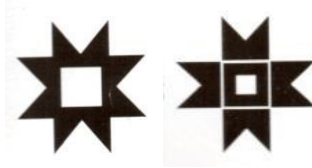

Resim 24. Ankara-Güdül Kaya Resimleri

(<http://atokyay.blogspot.com.tr/2012/12/turklerin-anadoluya-girisini.html>)

a-Yıldız Motifi:

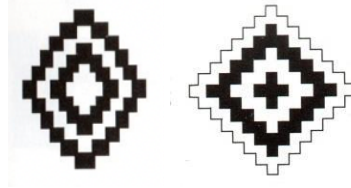
“Türk inanışlarında insanlar gökyüzünün hareketlerine göre kendi yaşantılarını belirlemişlerdir.” (Alp, 2009: 41-42). Yıldız motifi karesel düzeniyle beraber evreni temsil etmesinin yanında dört köşesi evreni anlatan simgesel bir motiftir. Bu motif Anadolu’nun tarihsel süreci içerisindeki en eski motiflerden biri olmakla beraber bu motif insanlar tarafından halı, kilim ve diğer araç, gereçlerde kullanılması açısından önemli bir yer tutar. “Türk halı sanatında örneklerini gördüğümüz Yıldız motifinin, Dünya ve Anadolu sanatında ön plana çıkmaktadır.” (Erbek, 2002: 86-88).

Resim 25. Yıldız Motifleri (Erbek, 2002: 96-99).

b-Göz Motifi:

Birçok kişiye göre, şeytani ruhların varlığına inanılmasına ek olarak insanların da gözleriyle negatif enerji yaydıklarına inanılmıştır (Gülensoy, 1989: 140) Bu nedenle birbirinden farklı formlarda göz motiflerini yaşadıkları problemlerden, kıskançlıklardan ve nazarlardan korunmak için kullanmışlardır. Bu motiflere genelde dokumalarda rastlamaktayız (Erbek, 2002: 128).

Resim 26. Göz Motifleri (Erbek, 2002: 132-133).

c-Su Yolu:

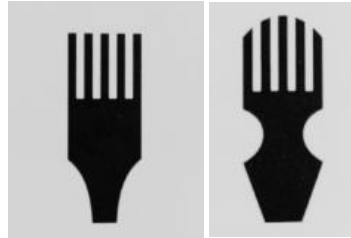
“Yaşamın ana kaynağını oluşturan suyu ve önemini vurgulamaktadır. Anadolu’da su hayatın ta kendisi olmakla beraber yeniden doğmayı, erdemi ifade eder.”
(Er ve Sarıkaya Hünere, 2012: 173).

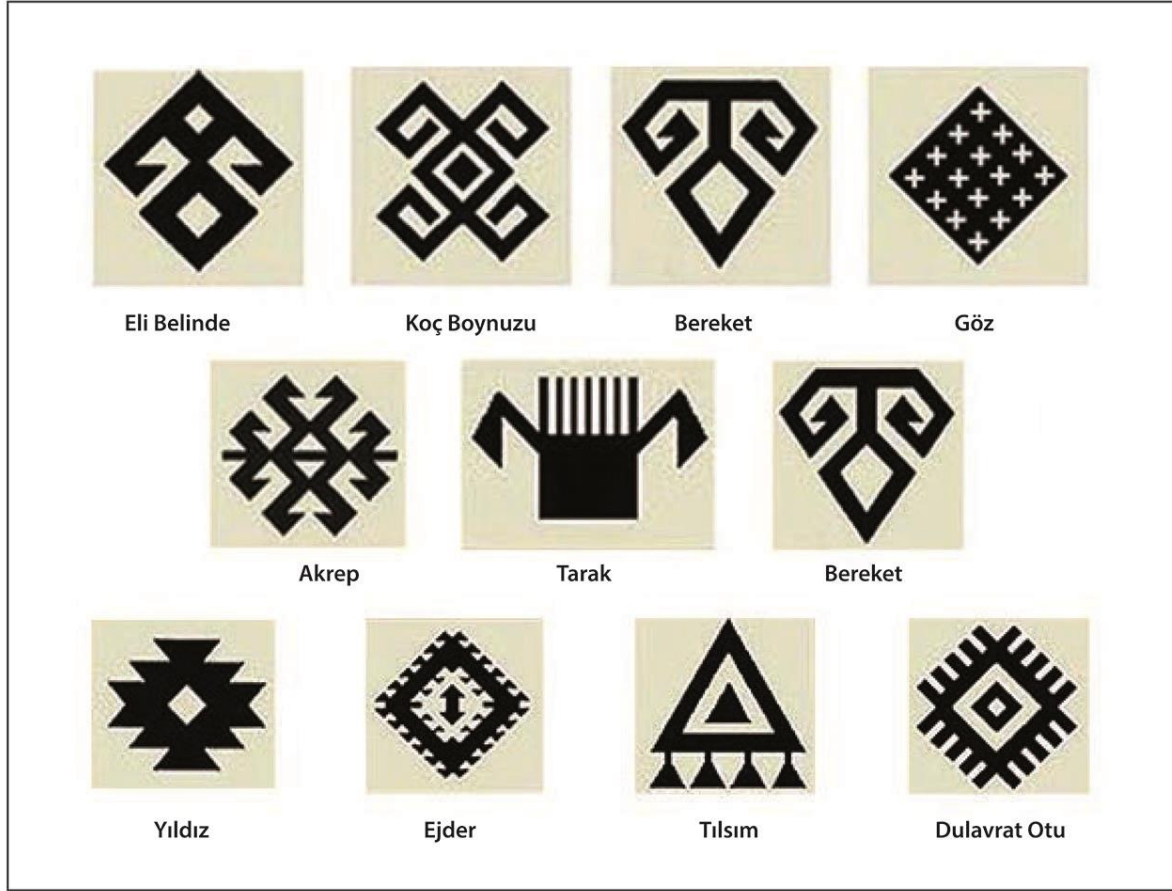
Resim 27. Su Yolu Motifleri (Erbek, 2002: 106).

d-El:

El motifi, tanrıya açılan elleri göstermesinin yanında secdeye varılırken elin nereye konulacağını da ifade etmektedir (Aldoğan, 1988: 87; Akt, Akpınarlı ve Özdemir, 2016: 964). El motifinin yorumu ise beş çubuk, beş nokta biçiminde olup gerçekçi şekilde tasvir edilmiştir (Erbek, 2002: 114). El motifi taşınmada, yeni yaşam alanı inşa etmede, avlanmada vb. kullanılmasıyla insanoğlunun en önemli organlarından biridir. Bundan dolayı tasarımsal olarak kilim, halı vb. birçok eşyada kullanılmaktadır.

Resim 28. El Motifleri (Erbek, 2002: 116-117).

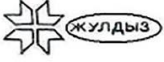

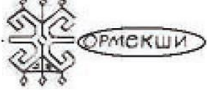

Resim 29. Türk Kilim Desenleri

(<https://edebiyatvesanatakademisi.com/hali-kilim-giysi-dokuma/turk-kilimlerinin-motifleri-desenleri-ve-anlamlari/2118>)

5. Kazakistan ve Anadolu'da Yaygın Olarak Kullanılan Motiflerin Tasarım Açısından Benzerlikleri

Aşağıdaki tabloda Kazakistan'da ve Anadolu'da yaygın olarak kullanılan motiflerden Yıldız, Kuş, Koç Boynuzu, Göz, Baldak, Bereket, Gül, Boynuz motiflerinin birbirleriyle olan benzerlikleri tasarım yönünden karşılaştırılmıştır. Tabloya göre motiflerin birbirleriyle olan benzerlikleri noktasal ve çizgisel, lekeseldir. Motiflerin anlamları 3. ve 4. bölümlerde açıklanmış olmakla beraber bu açıklama ve benzerliklerden de anlaşılacağı üzere taşıdıkları anlamlar bakımından da ortak özelliklere sahiptirler.

Tablo 2. Kazakistan ve Anadolu'da yaygın Olarak Kullanılan Motifler

Motif Adı	Kazak Motifleri	Anadolu Motifleri
Yıldız		
Kuş		
Koç Boynuzu		
Göz		
Baldak		
Bereket		
Gül		
Boynuz		

Yukarıdaki tabloda Kazakistan'da ve Anadolu'da yaygın olarak kullanılan motiflerden Yıldız, Kuş, Koç Boynuzu, Göz, Baldak, Bereket, Gül, Boynuz motiflerinin birbirleriyle olan benzeşimleri tasarım yönünden karşılaştırılmıştır. Tabloya göre motiflerin birbirleriyle olan benzerlikleri noktasal ve çizgiseldir. Motiflerin anlamları 3. ve 4. bölümlerde açıklanmış olmakla beraber bu açıklamalardan ve benzerliklerden de anlaşılacağı üzere taşıdıkları anlamlar bakımından da ortak özelliklere sahiptirler.

SONUÇ

Türkler tarihsel süreç içerisinde konargöçer şekilde yaşamış bu yaşantı seklide kültürel olarak diğer milletlerle etkileşimi sağlamıştır. Bu kültürel etkileşim yaşam biçimlerini etkileyerek toplumun anlam yüklediği motifleri etkilemiştir. Motifler bazen dokuma ve halı bazen de tasarım yönünden taşıdıkları anlamlarla o topluma etki etmişlerdir.

Bu çalışma da eski tarihi bir geleneği olan Kazakistan in motifleri geometrik ve tasarım formunda incelenerek anlamları araştırılmıştır. Kazak motifleri gerek çiçek gerek süs olarak ait olduğu toplumun istek ve düşüncelerini anlamlandırılması açısından önemlidir. Bu manada aynı etkileri Anadolu motiflerinde de görmekteyiz. Bu nedenle Türksöylü iki toplumun motifleri kaybolmaya yüz tutmuş motifleriyle beraber tasarım yönünden ve biçimsel olarak araştırılarak hem Anadolu hem de kazak motiflerinin birbirleriyle olan benzerlikleri karşılaştırılmıştır. Bundan dolayıdır ki Kazak motiflerinde çok kullanılan Kuş, Yıldız, Koç Boynuzu, Göz, Baldak, Bereket, Gül ve Boynuz desenleri Türk halı ve kilim motiflerinde kullanılan desenlerle tasarım açısından benzerlikler taşımaktadır.

Çalışma gelecek nesillere Türk dünyasının geniş coğrafyasında kültürel etkileşimleri motiflerle anlatması açısından önyak olacağını ve bu etkileşimle Türk dünyasında kültürel birliği de katkı sağlaması ayrıca bu sanatların devamlılığını sağlaması açısından önemlidir.

Kaynakça

- Akpınarlı, H. F. (2005), *Kızılderili ve Türk Kilimlerindeki Ortak Özellikler*. 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi (Ankara, 21-26 Kasım 2005), Cilt: III, ss. 1021-1040, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Akpınarlı, H. F. ve Balkanal, Z. (2012). 16-18. yüzyıllarda İstanbul'da Üretilen kumaşlarda bitkisel bezemelerin incelenmesi. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi, Balkan Özel Sayısı 1*, 179-209.
- Alp, Ö. (1998). *Konya ve Yöresi Kilimlerinde Semboller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uygulamalı Resim Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Alp, Ö. (2000). "Konya Yöresi Kilimlerinde Sembolik Motifler ve Oğuz Boyu Damgaları", *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri*, Isparta: Altuntuğ Matbaası
- Daşdağ, F. E. (2017). Görsel iletişimin tarihi, kültürel ve estetik nesnesi olan Diyarbakır surları ve sembolik motifleri. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*. 8 (2), (Özel Sayı), 307-318.
- Erbek, M. (2002). *Çatal Höyükten Günümüze Anadolu Motifleri*. Ankara: KTB Yayınları
- Er, B. ve Sarıkaya Hünerel, Z. (2012). Bir iletişim aracı olarak el sanatları. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 169-177.
- Etikan, S. ve Kılıçarslan, H. (2012). Düz dokumalarda nazar inancı ve göz motifi. *ART-E Sanat Dergisi*, 5 (10), 103-121.
- Deniz G. (2015). *Aksaray Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili)*, Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Dzhanibekov, Ö. (2019). Узбекали Джанибеков – государственный и общественно-политический деятель, ученый-этнограф, историк. - <https://www.caa-network.org/archives/15372>
- Gülensoy, T. (1989), *Orhun“dan Anadolu“ya Türk Damgaları – Damgalar, İmler, Enler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Gümüş, D. (2015). *Aksaray Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili)*, Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kasımanov, S. (1995). *Qazaqtyn Qol Öneri. Almatı: Qazaqstan (ҚАСИМАНОВ, Садық (1995). Қазақтың Қол Өнері. Алматы: Қазақстан)*
- Mukanov, M.S. (1981). *Kazakhskaya Yurta (Kazak obası), Kainar, 1981*
- Mungan, M. ve Salman, A. (2003). Motif ve Desenlerin Yaşamımızdaki Yeri. *Ev Tekstili*, 36, 6-12.
- Oyman, N, R. (2019). Bazı Anadolu kilim motiflerinin sembolik çözümlenmesi. *Ariş Halı, Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*, 1 (14), 4-22.
- Özkan Tağı, S. ve Yerdenova, A. (2019). Geleneksel Kazakistan dokuma motiflerinin yeni tasarımlarda kullanılması. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12 (25), 120-134.
- Somuncuoğlu, S. (2011), *Sibirya“dan Anadolu“ya Taştaki İzler*. 3. Baskı, İstanbul: At-Ok Yayınları.
- Vishnevskaya O. A. Itira MI Early Saks of the Aral Sea. "İskit arkeolojisinin sorunları" M.1071, s.104.*
- Turganbayeva, S. (2009). *Цвето-орнаментальные категории как доминантная основа декоративно-прикладного искусства казахов. Sanat. Sayı 3.*
- Zhanibekov, Ö. (1991). *Eho... Po Sledam Legendy O Zolotoy Dombre. Almatı: Öner (ЖӘНІБЕКОВ, Өзбекәлі (1991). Эхо... По Следам Легенды О Золотой Домбре. Алматы: Өнер)*
- <https://caa-network.org/archives/15372>
- <https://caa-network.org/archives/15372>
- <https://orhaajans.com/kazak-kilim-kulturunde-sembooller-ve-suslemeler/>
- http://sanat.orexca.com/2009-rus/2009-3-2/shakhizada_turganbaeva

Günümüzde Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde Üretilen İğne Oyası Tasarım Örnekleri

Sevim İŞBİLİR*

Gözde SÖNMEZTÜRK**

Mehmet GÖÇER***

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 14.11.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 20.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1204081

ÖZET

Geçmişten günümüze geleneksel kültürümüzün bir parçası olan iğne oyaları, yalnızca Türklere ait bir el sanatı olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Özellikle Anadolu kadınlarının mirası niteliğinde olan oyalara, çeşitli teknik, motif ve desenlerle yöresel anlamlar yüklenerek nesilden nesile aktarılmaktadır. İğne oyaları geleneksel olarak yazmaların veya kıyafetlerin kenarlarına işlenerek süsleme olarak kullanılmaktadır. Son yıllarda modernleşmenin ve sanayinin etkisiyle el ile işlenen iğne oyalalarının geleneksel kullanımı azalırken sanayi tipi üretimin yaygınlaşmasıyla modern kullanım alanları çoğalmıştır. Kullanım alanları çeşitlenen iğne oyalalarının Türk el sanatları kültürünün önemli bir parçası olması sebebiyle Türkiye’de Olgunlaşma Enstitülerinde modern kullanımıyla yaşatılmaktadır. Bu çalışma Mersin yöresine ait iğne oyalalarının, Mersin Olgunlaşma Enstitüsündeki el tasarım atölyesinde işlenen 11 örnek ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak literatür taraması yapılmış iğne oyası ile ilgili yayınlar taranarak çalışmanın taslağı oluşturulmuştur. Daha sonra atölye çalışmaları, fotoğraflama ve kurumda çalışan iğne oyası ustaları ile görüşme yapılmış, veriler toplanarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın sonunda; Türklere geleneksel iğne oyasına verilen önem, Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde iğne oyasında kullanılan teknik özellikler, motifler ve geleneksel iğne oyalalarının farklı alanlarda kullanımı üzerine modern tasarım örnekleri aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: İğne oyası, Türk el sanatı, Gelenek, Mersin Olgunlaşma Enstitüsü.

*Yüksek lisans öğrencisi, Mersin Olgunlaşma Enstitüsü, Mersin-TÜRKİYE. E-posta: sevimisbilirr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0735-0017.

** Uzman, Mersin Olgunlaşma Enstitüsü, Mersin-TÜRKİYE. E-Posta: gozdesonmezturk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0811-5753.

*** Uzman, Mersin Olgunlaşma Enstitüsü, Mersin/ TÜRKİYE. E-posta: mpepe3344@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7779-7052).

Needle Lace Design Samples Produced at Mersin Maturation Institute at the Present Time

ABSTRACT

Needle lace, which has been a part of our traditional culture from past to present, draws attention because it is a handicraft belonging only to Turks. Embroidery, which is especially the heritage of Anatolian women, is transferred from generation to generation by loading local meanings with various techniques, motifs, and patterns. Needle laces are traditionally used as ornaments by embroidering on the edges of headscarves or clothes. In recent years, with the effect of modernization and industry, while the traditional use of handmade needle laces has decreased, modern usage areas have increased with the spread of industrial production. Since needle lace, whose usage areas are diversified, is an important part of Turkish handicrafts culture, it is kept alive in Turkey with its modern use in the Institutes of Maturation. This study is limited to eleven examples of needle laces from Mersin region, which were processed in the hand design workshop of Mersin Maturation Institute. Qualitative research method was used in the study. Firstly, a literature review was made, and a draft of the study was created by scanning the publications related to needle lace. Afterwards, workshops, photography and interviews were made with needle lace masters working in the institution, and the collected data were analyzed. At the end of this study, the importance given to traditional needle lace by the Turks, the technical features used in needle lace at Mersin Maturation Institute, the motifs and modern design examples on the use of traditional needle lace in different areas are presented

Key words: Needle lace, Turkish handicraft, Tradition, Mersin Maturation Institute.

1.GİRİŞ

Toplumların yaşamlarında görülen değerler, inançlar ve buna bağlı olarak üretmiş oldukları eserler bizlere o toplumların kültürlerini gösteren en önemli unsurdur. Anadolu topraklarında Türk el sanatları, Türk milletinin geçmişteki ve şimdiki yaşam şeklini ve kültürünü göstermesi açısından önemlidir. Anadolu'daki geleneksel Türk el sanatlarını tarihsel bir temele oturtmak veya bir kaynağa dayandırabilmek tek bir bakış açısıyla mümkün değildir. Bunun için öncelikle günümüz Türkiye'sinin kapsadığı coğrafi alana ve Türklerin tarihine bakmak gerekir. Bu tarih bizi Anadolu'da yaşamış eski uygarlıklara götürdüğü kadar, Orta Asya'ya, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeden önceki ilişkilerine, dinsel inanışlarına, Akdeniz ve Avrupa kültürüne de götürmektedir (Öztürk, 1994:30-31).

Türk el sanatlarından biri olan oyacılık en köklü sanatlardan biridir. Oya, çiçek ve örgünün birleşmesinden doğmuş bir dantel sanatıdır. Ayrıca süslemek ve süslenmek amacıyla yapılan oylar taşıdıkları mesajlarla da bir iletişim aracı olarak kullanılmaktadır (Onuk, 2000: 4). Oyacılığın kökeni örgü sanatıdır. Bu yönüyle tarihi olarak Türklere ait ilk resmi belgelerin M.Ö. 7 ve 8. yy'da arkeolojik kazılarda ortaya çıktığı bilinmektedir. Orta Asya coğrafyasında önemli bir devlet olan Hunların Pazırık 2 kurganında çıkan eserlerinde, örgü ile ilgili ilk örneklerin ortaya çıkması oyanın köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir (Diyarbakirli, 1972:116). Kuman Türklerinde görülen oyacılık sanatı "ovuylamak" terimiyle ve kumaş üzerine nakış yapma şeklinde görülmektedir. Kırgız Türklerinde ise oyacılık, oyum şeklinde gelişmiştir (Onuk, 2000: 4). Asya Türklerinin yanında Anadolu Türkleri içinde önemli bir sanat olan oyacılık, Anadolu'nun tüm bölgelerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Türklerin Anadolu'ya göçü ve bu göç esnasında İpek yolunu kullanmış olmaları, el sanatları kültürlerini yeni yerleşim alanlarında var olan sanatlarla birleştirmeleri, kültürel varlıklarını daha zengin bir biçimde yaşatmalarını sağlamıştır (Onuk, 1983: 178). Bundan dolayı Anadolu el sanatları açısından oldukça zengin ve Türk topluluklarının

geçtiği, bulunduğu her yerde tercih edilen bir sanat olmuştur. Oya sanatının, XII. yüzyılda Anadolu topraklarından Yunanistan'a buradan da İtalya üzerinden Avrupa topraklarına geçtiği ve XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da kendini gösterdiği bilinmektedir (Onuk, 2000: 5). Oyacılık, Anadolu'da en parlak dönemini XVIII. yüzyılda yaşamıştır. Tanzimat döneminde ise batı hayranlığı ve taklitçiliği sonucu oyalara ilgi azalmış ve bu durum Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir (Onuk, 2000: 2).

Oyanın dünya edebiyatına "Türk Danteli" adıyla girmesi ve tüm dünyaya Türklere özgü el sanatı olarak yayılması bu sanatın Türk elinden çıktığının ve oya sözcüğünün başka hiçbir dilde karşılığının olmaması bu sanatın Türk topraklarına özgü bir sanat olduğunun en önemli göstergesidir (Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi [Megep], 2014: 3).

Araştırmanın materyalini Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde üretilen iğne oyasından yöresel özelliklerinin yanında modern tasarımlara dönüştürülmüş ev aksesuarları, giyim aksesuarları ve tablolar oluşturmaktadır. Araştırma yöntemi olarak literatür tarama, iğne oyası usta öğreticileriyle görüşme, atölye çalışmasını izleme ve fotoğraflama kullanılmıştır. Seçilen ürünler katalog çalışmasına dönüştürülmüştür. Bu çalışma Mersin Olgunlaşma Enstitüsündeki el sanatları atölyelerinde tasarlanan geleneksel Türk el sanatlarının önemli tekniği olan iğne oyaları, 11 örnek ile sınırlandırılıp incelenmiştir. İğne oyaları; kullanılan türler, teknikler, araç-gereçler, renk ve motifler bakımından ele alınmıştır. Yapılan bu çalışma ile Anadolu coğrafyalarında sıklıkla görülen geleneksel iğne oyalalarının bilinmesi, geleneğinin devamının sağlanması, kendine has olan özelliğini korunmasına katkı sağlamak ve günlük hayatta kullanılan farklı türdeki eşyalar üzerinde kullanılmasını yaygınlaştırmak amaçlanmıştır. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü el sanatları atölyesinde yaşatılan iğne oyası, Anadolu kültürünün geçmişten geleceğe kuşaklar boyunca aktarılması açısından önem taşımaktadır. Ortaya çıkarılan tasarımlar Mersin Olgunlaşma Enstitüsü arşivinde kayıt altına alınarak korunmakta ve ziyaretçilerin yakından görmesini sağlamak amacıyla kurumun müzesinde sergilenmektedir.

1.1.Oya Türleri ve İğne Oyasının Genel Özellikleri

Anadolu'nun neredeyse her bölgesinde görülen oyalara, bölgelere göre kullandıkları iplikler, motiflerin şekilleri, kumaşa uygulanması ve renklendirilmesi açısından farklılıklar gösterebilmektedir. Anadolu coğrafyasında geleneksel kültürün dilsiz anlatım aracı olarak kullanılan oyalara, özellikle kadınların çeyiz geleneğinin vazgeçilmez parçası olmuştur (Ortaç, 1997: 174). Günümüzde ise oyalara çeşitli tür, teknik, malzeme ve araç-gereçle farklı ürünler üzerinde işlenerek modern bir yaşam alanı bulmuştur. Oyalara, kullanılan teknik ve araç-gereçlere göre çeşitlere ayrılmaktadır. Bunlardan en çok bilinen ve kullanılan türler tablo 1.1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Oya Çeşitleri

Kullanılan Araca Göre	Kullanılan Gerece Göre	Kullanılan Tekniğe Göre
1. İğne oyası	1. Boncuk Oyası	1.Dokuma tekniği ile yapılan oylar
2. Mekik Oyası	2. Mum oyası	2.Mekik tekniği ile yapılan oylar
3. Tığ Oyası	3. Koza Oyası	3.Tığ (Kroşe) tekniği ile yapılan oylar
4. Firkete Oyası	4.Bez (kumaş) Oyası	4.Firkete teknikleri ile yapılan oylar
5. Mil oyası	5. İplik Oyası	5.İğne teknikleri ile yapılan oylar
	6. Mum oyası	
	7.Kağıt Oyası	

(Zengin, 2014: 14-15)

Türk el sanatlarının içinde ele alınan ve Türk kadınları için vazgeçilmez bir öge olan iğne oyları iğne, tığ, nakış makası aletleri ile pamuk, ipek, pul, iplik, boncuk malzemeleri kullanılması sonucu ortaya çıkmış ve düğümlü ilmeklerin iğne ile yapılmasıyla oluşturulmuştur (Eronç, 1981:126; Özbağcı, 2009:4). Anadolu'nun neredeyse tüm bölgelerinde gördüğümüz iğne oyları düz şerit halinde aşağı şekilde sarkar biçimde verilmektedir.

İğne oylasının temelini zürefa tekniği oluşturmaktadır. Bununla birlikte kök, bıyık, boru, piko, kirpik, çirtik, trabzan, artırma, eksiltme Anadolu'da en sık kullanılan diğer tekniklerdir. İğne oyları Anadolu'nun farklı bölgelerinde tür ve teknik olarak yörelere göre değişen isimlerle adlandırılmaktadır. Örneğin Bolu'nun Mudurnu ilçesinde piko tekniğine fisilti; Mersin'in Çamlıyayla yöresinde kirpik tekniğine fiskil denilmektedir (Yenisoy, 2019: 89). Bunun başlıca sebebi yöreden yöreye değişen özellikler, anlamlar, niyetler ve ağız farklılıkları taşımasıdır.

İğne oylarında kullanılan motifler bitkisel, geometrik, sembolik, doğadan ve figürlerden esinlenerek oluşturulan motiflerdir. En sık kullanılan çiçek motifinin, gerçek haline oldukça benzer bir şekilde yapıldığı diğer motiflerin ise serbest anlatımlarla yorumlandığı görülmektedir (Özker, 1997: 59). Motiflere estetik görünüm kazandıran ve onlara sembolik anlamlar yükleyen unsur ise renklerdir. Motifler, onu ortaya çıkaran kişinin duygu durumuna uygun renk seçimi ile bir iletişim aracı olarak da kullanılmaktadır. Örneğin Mersin'in Çamlıyayla(Namrun) ilçesinde işlenen biber motifinin kırmızı renk ile işlenmesi karşı tarafa kızgın olduğunu gösterme amacı taşımaktadır.

Geleneğin sürdürüldüğü bölgelerden biri olan Çamlıyayla yöresinde, iğne oyası sanatının ne zaman başladığı ile ilgili henüz akademik bir çalışma yapılmamıştır. Mersin'de iğne oylasının merkezinin Çamlıyayla olduğu bilgisinden yola çıkılarak Çamlıyayla ilçesinin tarihsel gelişimi araştırıldığında 1082'de Selçukluların bölgeye hakim olmasıyla birlikte ve özellikle 13. yüzyıldan itibaren Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları beyliklerinin hakimiyetiyle bölgeye yerleşen Türkmen boyları ile taşındığı; bununla birlikte bölgede Türk hakimiyetinden önce yaşamakta olan Ermenilere kültür göçü ile buluştuğu ve bölgenin en önemli el sanatlarından biri haline dönüştüğü düşünülmektedir (Yurt Ansiklopedisi 982; akt. Onuk, Akpınarlı, Ortaç ve Alp, 1998:16). İğne oyası geleneğinin varlığı ile ilgili en net bilgi, anneden kızına kültürel aktarım yolu ile geçtiğidir.

2. OLGUNLAŞMA ENSTİTÜLERİ VE MERSİN OLGUNLAŞMA ENSTİTÜSÜ

Ülkemizde ilk Olgunlaşma Enstitüsü 14 Ekim 1945'te İstanbul'da kurulmuştur. Olgunlaşma Enstitüsü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kız Enstitülerinden mezun olan öğrencilerin akademik ve mesleki alanda devam edecekleri kurum olma ihtiyacından dolayı açılmış eğitim kurumudur. Olgunlaşma Enstitülerine ait ilk yönetmelik 23 Kasım 1962'de Resmi Gazetede yayımlanmıştır. Yönetmeliğe göre enstitülerin kuruluş amacı şöyledir:

Kız teknik öğretim olgunlaşma enstitüsü, kız enstitülerini veya kadın meslek okullarını (akşam kız sanat okulları) bitiren öğrencilerin mesleki beceri, bilgi, görgü ve zevklerini artırmak; onlarda teşebbüs kabiliyeti ve kazanç fikrini geliştirmek ve meslekleriyle hayatlarını kazanabilecek şekilde yetiştirmelerini sağlamak amacıyla açılmış yaygın eğitim kurumlarıdır. Olgunlaşma ismini de "meslekte olgunlaşma" anlamında düşünülerek bu kurumlara verilmiştir. Bir atölyede nasıl çalışılır, müşteri nasıl kabul edilir, sipariş nasıl alınır, model nasıl uygulanır. Bunların pratiğini göstermek amaçlanmıştır (Kır Şimşek, 2019: 50- 54).

Görülüyor ki kurulduğu günden itibaren Olgunlaşma Enstitüleri kadınların mesleki eğitimlerini devam ettiren bilgi ve yeteneklerini sergiledikleri, iletişim kabiliyetini arttırdıkları ve kazanç sağladıkları bir kurum olarak faaliyet göstermektedir.

Türk toplumunun gelenek ve kültürünün bir parçası olan Türk giyim ve el işçiliği sanatını gelecek nesillere aktarma hedefiyle kurulan Olgunlaşma Enstitüleri geçmişle gelecek arasında bağ kuran kurumlardan biri olarak en önde bayrak taşımaktadır. Olgunlaşma Enstitüleri modern ile gelenekselin bir araya getirilip seçkin ürünlerin ortaya çıkarıldığı, sanat ve eğitimin aynı çatı altında bulunduğu bir kurumdur (Akın, 2011: 46). Ülkemizde Olgunlaşma Enstitülerinde nakış, el sanatları, ev yönetimi ve beslenme, giyim, örme hazır giyim, deri hazır giyim, moda giysi tasarımı, resim, seramik, cam işleme sanatı, cilt bakımı ve güzellik, kuaför, kuyumculuk ve takı tasarımı, çocuk gelişimi, araştırma, tanıtım ve pazarlama bölümleri bulunmaktadır. 2010 yılında kurulmuş olan Mersin Olgunlaşma Enstitüsü ise ilk olarak el sanatları teknolojisi ve giyim üretim teknolojisi alanlarında eğitim ve üretim faaliyetine başlamıştır. Daha sonra sanat tasarımı, yiyecek ve içecek hizmetleri ve geleneksel el sanatları alanlarını da açarak toplam beş alan ve bu alanlara bağlı on bir atölye ile eğitim ve üretim ağını genişletmiştir. Kurum, hayat boyu eğitim kapsamında eğitim almak isteyen tüm bireylere eğitim verme; geleneksel giyim ve el sanatlarını araştırma ve geliştirme; sanata uygun teknolojiyi kullanabilme; üretim yoluyla topluma hizmet sunma; mesleki donanımına sahip eleman istihdamı konusunda talep edilen bir kurum olmak; geleneksel ile modern birleştirilerek çağdaş tasarımlar ortaya koymak ve marka olmak amacıyla çalışmalarına devam etmektedir.

3. MERSİN OLGUNLAŞMA ENSTİTÜSÜNDE İĞNE OYASI

Türkiye'de Olgunlaşma Enstitüleri, iğne oyalalarının geleneksel dokusunu korumakla birlikte modern tasarımlarıyla Türk süsleme ve el sanatı olarak yaşatıldığı yer olması yönüyle önemlidir. Bu bakımdan Mersin Olgunlaşma Enstitüsü, Türk el sanatlarının günümüze uyarlanarak yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda gayret göstermektedir. Türk el sanatının ve geleneğinin bir kolu olan iğne oyaları, Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde geleneksel kullanımın yanında farklı ürünler ile birleştirilerek ortaya çıkan modern tasarımlarda yaşam alanı bulmaktadır. İlk olarak 2012 yılında yaygın eğitim kapsamında Milli Eğitim Bakanlığının talimatıyla açılan iğne oyası atölyesi, iğne oyası ile ünlü Çamlıyayla'dan gelen ustalarla çalışmalarına başlamıştır. İlk çalışmalarına naylon iplikle ve Çamlıyayla'ya özgü geleneksel

motifler ile başlayan atölye 2013 yılından itibaren Çamlıyayla'dan gelen yeni ustalar ile yörenin iğne oyası motifleri yeni teknik ve ipek ipliklerle çalışılmaya başlanmıştır. İğne oyası Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde çalışılan dokuma, cam, seramik ve kıyafet gibi diğer el sanatları ürünleri ile birleştirilmiş ve yeni tasarımlar ortaya çıkarılmıştır. Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde her sene belirlenen tema kapsamında çalışmalar yapan iğne oyası ustaları geleneksel iğne oyasını yaşatırken unutulmaya yüz tutmuş bu sanatın kullanımının yaygınlaşmasını sağlamaktadır. İğne oyası atölyesinde çalışan ustalar, Çamlıyayla'da yetişen ve annelerinden bu sanatı kültür aktarımı yoluyla öğrenen kadınlardır. Ustalar, annelerinden aldıkları iğne oyası geleneğini kurumsal alanda devam ettirmekte ve bu geleneği yaşatmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki tüm bilgileri Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde usta öğretici olarak görev yapan Nimet Karakuş'tan ve Naime Yapar'dan 29.09.2022-30.09.2022 tarihlerinde iğne oyası atölyesinde yapılan Sözlü görüşme ile elde edilmiştir.

Çamlıyayla yöresinde en çok kullanılan iğne oyası motifleri adalya, kütüle, kirpikli, çakır diken, hanımeli, namrun gülü, hercai menekşe, mor sümbül, pembe sümbül, beyaz sümbül, develik çiçeği, altmış akıl yetmiş fikir, küpeli, teşbih çiçeği, ecevit gülü, cimcime oyası, kayıklı oyası, karpuz çekirdeği, çarkifelek, limon çiçeği, biberli, üç güllü karanfil, coşturan, elma çiçeği ve sarı nergistir. Bahsedilen bu motifler ilk zamanlarda doğal elyaflı ipek ve pamuk ipliğiyle yapılırken günümüzde sentetik elyaflı ipliklerle ve suni ipekle yapılmaktadır (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

Mersin Olgunlaşma Enstitüsü de iğne oyası alanında her sene farklı temalarla modern tasarımlar ortaya çıkarmaktadır. Bu ürünler fular, broş, toka, takı seti, şapka ve kemer süsü gibi giyim aksesuarları; runner, masa örtüsü seti ve süs eşyaları gibi ev aksesuarları ve tablolardan oluşmaktadır. Günlük hayatta evde, işte veya özel günlerde kullanılabilen bu ürünler, yöresel özelliklerini taşımakla birlikte işlevsel özellikleri de dikkate alınarak ortaya çıkarılmıştır (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.1. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü İğne Oyasında Kullanılan Teknikler ve Motifler

3.1.1. Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde kullanılan iğne oyası teknikleri

Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde zürafa başta olmak üzere fiskil, artırma ve eksiltme teknikleri kullanarak ürünler ortaya çıkarılmıştır.

3.1.1.1. Zürafa

İğne oyası içerisinde temel tekniklerin başında gelen zürafa tekniğinde, oya yapılacak kumaşın üzerinde iğne zürafanın derinliğine göre kumaşa ilk olarak batırılmaktadır. Zürafanın aynı şekilde tekrar edilerek üst üste ya da yan yana yapılmasıyla istenilen motifler oluşturulmaktadır. İğneye takılan iplik kumaşa batırılır, tek ilmek iğne üzerinden çift ilmek iğne altından üstüne atılıp iğne çekilerek zürafa oluşturulmaktadır. İlmeklerin belirli aralıklarla yapılması sonucu oluşur. İlmekler arası mesafe aynı olmalıdır. Sağdan sola doğru çalışılır. İğne üzerindeki iplik tek iplik üst çift iplik alttan dolanarak iğne çekilir ve ilmek oluşturulur. Zürafa tekniğinin üçgen ilmek ve kare ilmek olmak üzere iki türü vardır (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.1.1.1. Üçgen ilmek (gözemeli ilmek)

İğneye geçirilen ipliğin ucu kumaşla işaret parmağı arasında tutturulur. İğne üzerindeki iplik tek iplik üst çift iplik alttan dolanarak iğne çekilir ve ilmek sıkıştırılır. Yapılan oyanın şekline göre ilmeğin aynısından dört, beş veya yedi tane yapılır. İlk yapılan ilmeğin ortasına iplik atarak bir ilmek yapılır. Atılan iplik ortada olacak şekilde diğer ilmek ortalanarak ilmek yapılır. Yapılan işlem tek ilmek kalıncaya kadar devam ettirilir (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.1.1.2. Kare ilmek (gözemesiz ilmek)

İğne kumaşa tutturulur. İğne üzerine tek iplik üst çift ip alttan dolanarak çekilir ve ilmek sıkıştırılır. Yapılacak oyanın şekline göre ilmeğin aynısından dört, beş veya yedi tane yapılır. İkinci sıraya çıkıldığında son ilmeğin ortasına batılarak ilmek yapılır. Sıra ile diğer ilmek ortalarına da ilmek yapılır. Bu şekilde tek ilmek kalana kadar işlem devam ettirilir (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.1.2. Fiskil (kirpik tekniği)

Gözemeli veya gözemesiz ilmeklerin orta veya kenar kısımlarında ipliklerin bol bırakılarak yapılması ile meydana gelen tekniktir (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.1.3. Eksiltme

Soldan sağa doğru boşluktaki ilmeklere batırılır, başa gelinip aynı ilmek üzerine geri dönlür. Tek ilmek kalana kadar işlem devam eder ve eksiltme oluşturulur (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.1.4. Artırma

Beş ilmek üzerine batarak zürafa yapılır. Sola doğru atılan iplik araya alınarak yan boşluğa bir zürafa yapılır. İplik sağ baştaki ilmek üzerine geri alınıp bu boşluğa tekrar batılarak bir zürafa çalışılır. Üst üste tekrar edilerek istenilen sayıya kadar artırma işlemi yapılır (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.2. Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde kullanılan iğne oyası motifleri

Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde uygulanan iğne oyası; giyim aksesuarları (broş, toka, fular, takı), tablo ve ev aksesuarları (runner, endemik bitki, kelebek, masa örtüsü takımı) ürünlerinde bitkisel ve hayvansal motifler ön plana alınacak şekilde kullanılmıştır.

3.1.2.1. Bitkisel motifler

İğne oyalarında sıklıkla görülen motiflerin başında endemik bitkiler olmak üzere; çoğunlukla çiçek, meyve, yaprak motiflerinden meydana gelmektedir. Çeşitli boyutlarda yapılan bitkisel motifler taşıdıkları sembolik anlamlar bakımından da geçmişten günümüze sıkça kullanılmış; çeşitli malzemeler ve renkler ile zenginleştirilmiştir. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü en sık kullanılan motif çeşidi çiçektir. Turunç, gül, üzüm, yaprak, menekşe, Akyıldız, arpa, boğa dikeni, taşlık çiğdemi ve karanfil kullanılmış olan diğer çiçek motifleridir.

3.1.2.2. Hayvansal motifler

İğne oyalarında görülen bir diğer motif ise hayvan motifleridir. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü hayvan motiflerinde yörenin mitolojik ögesi olan şahmeran ve kelebek en sık işlenen iğne oyası motiflerindedir (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.1.2.3. Geometrik motifler

Geometrik motifler çizgisel sitemlerin belirli kurallar çerçevesinde kullanılmasıyla oluşan süslemelerdir. Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde geometrik motifler en az kullanılan motiftir (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

3.2. Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde İğne Oyası İle Yapılmış Ürünler

3.2.1. Giyim aksesuarları

Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde giyim aksesuarı olarak fular, broş, toka, takı seti ve şapka tasarlanmıştır.

3.2.1.1. Fular

Fotoğraf 1: Turunç Çiçeği
(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 1

Ürünün adı: Turunç çiçeği

Üretim yılı: 2018

Kullanım amacı: Fular

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, fiskil, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Yeşil, turuncu, beyaz

Kompozisyon özelliği: Kumaşa zürafa çekilip kaya üzerine yeşil yapraklı boru yapılmıştır. Beyaz çiçeği boru üzerine üç zürafa ile başlanıp artırarak beşe çıkılmış ve sekiz sıra yapılarak beş yapraklı çiçek oluşturulmuştur. Göbek kısmına turuncu iplikle boru şeklinde minik toplar ve çiçek aralarına fiskil detaylı çim yapılmıştır (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.1.2. Broş

Fotoğraf 2: Gül Broş
(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 2

Ürünün adı: Gül broş

Üretim yılı: 2022

Kullanım amacı: Broş

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, fiskil, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma,

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Yeşil, krem, turuncu, beyaz

Kompozisyon özelliği: Sekiz iğne altı santim boru üzerine biri yirmi beş, ikisi yirmi bir iğneden üç yaprak yapılmış ve çirtikli çevrilmiştir. Krem rengi gülün dıştaki beş yaprağı yirmi dokuz iğne, içteki üç yaprağı yirmi beş iğne, ortadaki iki yaprağı ise yirmi bir iğneden artırma eksiltme uygulanarak yapılmıştır. Küçük çiçekli dalları boru yapılmış, fiskil üzerine bir iğneden çirtikler yapılarak dallara monte edilmiştir. Yine boru üzerine uzun fiskiller yapıp fırça yardımı ile püskürtülerek tüy haline getirilmiştir. Ortaya çıkan malzemeler birleştirilerek broş iğnesi takılmıştır (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.1.3. Toka

Fotoğraf 3: Turunç Çiçeği
(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 3

Ürünün adı: Turunç çiçeği

Üretim yılı: 2018

Kullanım amacı: Toka

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, fiskil, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Yeşil, turuncu, beyaz

Kompozisyon özelliği: Kumaşa zürafa çekilip kaya üzerine yeşil yapraklı boru yapılmıştır. Beyaz çiçeği boru üzerine üç zürafa ile başlanıp artırarak beşe çıkılmış ve sekiz sıra yapılarak beş yapraklı çiçek oluşturulmuştur. Göbek kısmına turuncu iplikte boru şeklinde minik toplar ve çiçek aralarına fiskil detaylı çim yapılmıştır (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.1.4. Takı seti

Fotoğraf 4: Akyıldız
(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 4

Ürünün adı: Akyıldız

Üretim yılı: 2021

Kullanım amacı: Kolye ve küpe

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Yeşil, beyaz, sarı

Kompozisyon özelliği: Sekiz iğneden 50 santim kolye kordonu yapılmıştır. Yedi iğne on altı sıra çıkılmış beşe eksiltmiş; beş dört sıra, dört dört sıra, üç üç sıra çıkılıp beş adet yeşil yaprak yapılmıştır. Beyaz çiçekler üç iğneden on dört iğneye çıkılıp; on dört iğne dokuz sıra gidilip bir iğneye kadar eksiltme ile altı yaprak yapılmıştır (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.1.5. Şapka

Fotoğraf 5: Hıdırellez Kamçısı
(Sönmeztürk, 2022)

Örnek: Fotoğraf 5

Ürünün adı: Hıdırellez kamçısı

Üretim yılı: 2022

Kullanım amacı: Şapka

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Yeşil, turuncu, beyaz

Kompozisyon özelliği: Yeşil yaprakları üç iğneden artırma yapılarak yirmi yedi iğneye kadar çıkılmış eksiltme yöntemi ile bire düşürülmüştür. Pembe çiçekler üç iğneden başlayıp artırılarak on sekiz iğneye kadar çıkılmış ve eksiltilerek bire düşürülmüştür. On tane top yapılmıştır. Pembe ile on iğne file yapılarak 55 santim şerit yapılmıştır. Şeridin üzerine çiçek motifi monte edilmiş ve şapkayla birleştirilmiştir(Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.2. Ev aksesuarları

Mersin Olgunlaşma Enstitüsünde iğne oyasından runner, masa örtüsü takımı, endemik bitki ve kelebek temalı dekorasyon amacıyla kullanılan ürünler yapılmaktadır.

3.2.2.1. Runner

Fotoğraf 6: Buğday Başağı

(Sönmeztürk, 2022)

Örnek: Fotoğraf 6

Ürünün adı: Buğday başağı

Üretim yılı: 2022

Kullanım amacı: Runner

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Sarı, kahverengi

Kompozisyon özelliği: Dört iğneden 15 santim boruların üzerine beş, altı ve yedi iğneden minik toplar yapılarak uç kısmında kılçıklar bırakılıp boru üzerine monte edilmiştir. Bir boru üzerine kırk beş adet minik top ve beş iğneden 20 santimlik yapraklar yapılmıştır. Başakların bağlama ipi üç iğneden yaklaşık 25 santim şerit ile birleştirilerek başaklar buket haline getirilmiştir. 5 santimlik borular üzerine on beş minik top yapılmış ve tüm bu oyalarda runner üzerine monte edilmiştir (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.2.2. Endemik bitki ve kelebekten dekorasyon eşyası

Fotoğraf 7: Balkan Mavisi Kelebeği
(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 7

Ürünün adı: Balkan Mavisi Kelebeği

Üretim yılı: 2019

Kullanım amacı: Dekorasyon

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, fiskil, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Hayvasal motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Mavi, siyah, beyaz

Kompozisyon özelliği: Artırma ve eksiltme yapılarak dört adet kanat yapılmış ve kanat üzeri iğne ardı tekniği ile işlenmiştir. Kanat kenarları siyah çerçeve yapılarak üzerine siyah beyaz fiskiller atılmıştır. Kelebeğin gövdesine boru yapılarak şekil verilmiştir. Anten ve ayakları ise tel etrafı siyah ve mavi iplikle sarılarak yapılmıştır(Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

Fotoğraf 8: Taşlık Çiğdemi
(Sönmeztürk, 2022)

Örnek: Fotoğraf 8

Ürünün adı: Taşlık çiğdemi

Üretim yılı: 2019

Kullanım amacı: Dekorasyon

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Hayvansal motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Beyaz, mavi, turuncu, yeşil

Kompozisyon özelliği: Yeşil borusu on iğneden 10 santim; yaprakları ise on beş iğneden yapılmıştır. Çiçekleri artırma ve eksiltme yöntemiyle altı adet yapraktan oluşturulmuştur. Mavi iplikle yaprakların üzerine damar görünümlü çizgiler yapılmış ve turuncu iplik tohumları tek ilmek boru tekniği ile işlenerek fanusa farklı malzemelerle birleştirilerek monte edilmiştir (Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.2.3. Masa örtüsü takımı

Fotoğraf 9: Haseki Küpesi

(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 9

Ürünün adı: Haseki küpesi

Üretim yılı: 2018

Kullanım amacı: Masa örtüsü takımı

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Mavi, yeşil, beyaz, sarı

Kompozisyon özelliği: Çiçekler üç farklı boyutta çalışılmış, büyük çiçek on beş iğne dokuz sıra; orta boy çiçekler on üç iğne sekiz sıra; küçük çiçek on bir iğne yedi sıra çıkılarak yapılmıştır. İçindeki çiçek mavi ile sekiz iğneden beş yaprak yapılmış üzeri beyaz iplikle ikiye ayrılarak çevrilmiştir. Yeşil yaprağı bir iğne boyu boru, orta yaprağı on iğne, yan yapraklar sekiz iğneden; göbeği bir iğne sekiz sıra çıkılarak sarı renkle bir iğne çirtik yapılmıştır. Yapılan ürünler kumaş üzerine monte edilmiştir(Yapar, Sözlü görüşme, 29.09.2022, MOE).

3.2.3. Tablo

Fotoğraf 10: Karanfilli Tablo

(Sönmeztürk, 2022)

Örnek: Fotoğraf 10

Ürünün adı: Karanfilli tablo

Üretim yılı: 2020

Kullanım amacı: Tablo

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, kare ilmek, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek

Kullanılan renkler: Koyu mavi, açık mavi, yeşil, sarı, kırmızı

Kompozisyon özellikleri: Yeşil borular 15 ve 20 santim uzunluğunda yapılmıştır. Karanfiller alt beş yaprak, orta dört yaprak, içi üç yaprak artırma eksiltme yoluyla yapraklar yapılmıştır. Çin temaniler açık mavi ile beş yaprak yaparak oluşturulmuş üzerine kırmızı renkli boncuklarla süsleme yapılmıştır. Son aşamada kumaş üzerine monte edilerek tablo haline getirilmiştir (Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

Fotoğraf 11: Şahmeran
(İşbilir, 2022)

Örnek: Fotoğraf 11

Ürünün adı: Şahmeran

Üretim yılı: 2016

Kullanım amacı: Tablo

Oyanın türü: İğne oyası

İğne oyasının tekniği: Zürafa, üçgen ilmek, nakış, eksiltme, artırma

İğne oyasının motifi: Bitkisel motif

İğne oyasının iplik türü: Suni ipek, muline, kanaviçe ipliği

Kullanılan renkler: Krem, kırmızı, açık mavi, lacivert, siyah, turuncu, sarı, beyaz

Kompozisyon özellikleri: Karton üzerine şahmeranın kalıbı çıkarılmıştır. Kalıbın şekline göre zürafa tekniğiyle artırma ve eksiltmeler yapılarak şahmeranın kaşı, gözü, dudağı, ve çene çizgisi nakış tekniği ile işlenmiştir. Motifin üzerindeki pullar kanaviçe ipliği ile ayrı ayrı zürafa tekniği ile işlenerek üzerine monte edilmiştir(Karakuş, Sözlü görüşme, 30.09.2022, MOE).

4. SONUÇ

İğne oyalari, Türk el sanatının bir parçası olarak ele alınan ve bir toplumun geleneğini, zevkini, duygularını geçmişten günümüze taşıyan en önemli kültürel aktarımlardan biridir. İğne oyalari özellikle Türk kadınlarının en zengin süsleme unsuru olmakla kalmamış aynı zamanda

kullandıkları bitkisel ve sembolik motiflerin içerdikleri anlamlar ile sessiz bir iletişim aracı da olmuştur. Tarih boyunca Türklerin hakim olduğu coğrafyaya bakıldığında aslında belli bir coğrafi alanla sınırlandırılmayan Türk el sanatları ve bunun en güzel örneklerinden olan iğne oyaları günümüzde Anadolu'da Rize, Bursa, Kastamonu, Konya, İzmir köyleri, Balıkesir (Gönen), Kütahya (Gediz), Muğla, Bafra, Ordu, Bolu ve Mersin (Çamlıyayla-Namrun) yörelerinde, farklı motif, teknik, isim ve sembolik anlamlarla kullanılmaktadır. Mersin Olgunlaşma Enstitüsünün içinde bulunduğu Mersin yöresi iğne oyası geleneğinin devam ettiği bir bölgedir (Onuk,1990; 504). İğne oyası geleneğinin Mersin'de ne zamandır var olduğu ile ilgili kesin bilgiler bulunmamakla birlikte özellikle, Anadolu'ya göç eden Türkler vasıtasıyla taşındığı ve hakim olunan bölgelerde farklı kültürel etkileşimlerle aktarıldığı veya geliştirildiği düşünülmektedir. Mersin'in özellikle Çamlıyayla ilçesinde yaşayan kadınlar, iğne oyası geleneğini kuşaktan kuşağa aktarmaya devam etmektedir. Yöreden yöreye tekniklerde farklılıklar görülse de, Mersin Olgunlaşma Enstitülerinde iğne oyaları; zürafa (üçgen ilmek, kare ilmek), artırma, eksiltme ve fiskil (kirpik) teknikleri kullanılarak işlenmiştir. Ortaya çıkarılan ürünlerde ağırlıklı olarak bitkisel motifler kullanılmış bunun yanında hayvansal ve geometrik motiflerin de kullanıldığı gözlemlenmiştir. Uygulanan bitkisel motifler incelendiğinde bunların doğadaki renklerine göre tasarlandığı ve orijinaline yakın biçimde işlendiği görülmektedir. İncelenen 11 adet iğne oyası, sentetik iplik ile yapılmış olup; ürünlerin renk seçiminde en çok beyaz, mavi, sarı, turuncu, kırmızı ve krem tercih edildiği gözlemlenmiştir. Şehirleşmenin arttığı, teknolojinin hızla ilerlediği son dönemde Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Mersin yöresinde de iğne oyasını işleyen kadınların sayısı giderek azalmaktadır. Buna karşın şehirlerde kurulan okullarda, atölyelerde, yaşam boyu öğrenme merkezlerinde iğne oyası geleneğinin devam etmesi için çaba harcanmaktadır. Yaşam boyu öğrenme merkezlerinde biri olan Mersin Olgunlaşma Enstitüsü de 2013 yılından beri Çamlıyayla yöresinin oya ustası kadınları vasıtasıyla, iğne oyalarnı yaşatmak adına, geçmişte sadece yazma ve mevlüt örtülerinin kenarlarına kırk çiçek olarak ve yatak örtüsü takımlarının kenarına işlenerek yapılan geleneksel iğne oyalarna günümüzde daha geniş bir kullanım alanı sunmuştur. Bununla birlikte Mersin Olgunlaşma Enstitüsü, iğne oyasını geleneksel yapısından vazgeçmeden günlük kullanım eşyalarında (giyim aksesuarı, tablo, ev aksesuarı...) modern tarzdaki eserlerde işleyerek iğne oyası kültürünün gelecek kuşaklara aktarılmasını hedeflemektedir.

Sonuç olarak, iğne oyasının geleneksel olarak yaşatılması için kültür bilincinin uyandırılması gerekmektedir. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü bu bilinci canlı tutmak adına yöre kadınlarına kurslar açmakta, tasarımları müzede sergilemekte ve satışa sunmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, ulusal kültür bilincinin oluşturulması ve Türklere ait olan iğne oyası el sanatının yaşatılıp korunması sadece Olgunlaşma Enstitülerinin çabası ile mümkün görünmemektedir. İğne oyasının devamlılığının sağlanması yetkili kişilerin bölgesel ve ulusal müze çalışmalarıyla, sergilerle, bilimsel toplantılarla, yarışmalarla ve uluslararası festivaller ile de desteklenmelidir. Böylelikle, sadece Türk'e ait olan iğne oyası kültürünün ulusal bilinçte değeri korunacak ve gelecek kuşaklara aktarımı devam edecektir.

Kaynakça

Akın, M. (2011). *Kız teknik eğitim-öğretiminde bir örnek: Ankara Olgunlaşma Enstitüsü (1958-2002)*. Yüksek lisans tezi.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/31986> adresinden erişildi.

Diyarbakirli, N. (1972). *Hun sanatı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları.

- Eronç, P. (1981). *Giyim süsleme teknikleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kır Şimşek, S. (2019). *Türk iğnesinin mucizesi olgunlaşma enstitüleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Onuk, T. (1990). *Namrun İğne Oyaları*.
https://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_1/onuk.pdf. adresinden erişildi.
- Onuk, T., Akpınarlı, F., Ortaç, S. ve Alp, Ö. (1998). *Tarsus el sanatları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Onuk, T. (2000). *Osmanlı'dan günümüze oylar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Ortaç, H, S. (1997). *Elazığ iğne oyaları*. Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu. İzmir: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özbağcı, T., Kurt, G., Toktaş, P. ve Ülger, N. (2009). *Halkbilim araştırmaları merkezi koleksiyonundan el sanatları II dokumalar ve örgüler*. Eskişehir: Halkbilim Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Özker, M. (1997). *Kütahya geleneksel düğün giysileri ve el işlemleri*. Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı.
- Öztürk, İ. (1994). *Geleneksel Türk el sanatlarına giriş*. Ankara: Özdemir Yayıncılık.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı El Sanatları ve Teknolojisi (2014). *İğne Oyası*. Erişim adresi: http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C4%B0%C4%9Fne%200yas%C4%B1.pdf.
- Yenisoy, S. (2019). Geçmişten günümüze Mudurnu iğne oyaları. *Arış Dergisi*, 15, 88-111
- Zengin, S. (2014). Ordu İli Ünye İlçesinde Bulunan İğne Oyası Ürünlerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi: Ankara.

Kaynak Kişiler

- Naime Yapar. Mersin. Usta Öğretici. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü. Görüşme tarihi: 29.09.2022
- Nimet Karakuş. Mersin. Devlet Sanatçısı Usta Öğretici. Mersin Olgunlaşma Enstitüsü. Görüşme tarihi: 30.09.2022

Teröristten Kahramana Bir Mito: Andranik Ozanyan*

Kübra GELİR**

Hasip SAYGILI***

ÖZET

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 12.11.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1203377

Türk Dünyası ve diğer uluslar için sancılı geçen 20. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde birçok tarihi figür ön plana çıkmaktadır. Bu isimler arasında kendi ulusu tarafından kahraman ilan edilen ancak Müslüman ahaliye karşı büyük katliamlar gerçekleştiren Andranik Ozanyan da bulunmaktadır. Türk okuyucusu tarafından neredeyse hiç tanınmayan bu terörcü şahıs, Doğu Anadolu'da Balkanlar'da Azerbaycan topraklarında faaliyetlerini sürdürmüş, çocuk genç yaşlı demeden kıyımlara neden olmuştur. Hakkında kaleme alınmış birkaç makale dışında gerçekleştirdiği eylemler tarih yazımında yeteri kadar yer bulamamış yeteri kadar değerlendirilememiştir. Bu boşluğa katkı sağlamak için bu makale yazılmış ve okuyucuya her türlü mezalimin başkahramanı olan bu kişiliğin tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Andranik Ozanyan, Rusya, Ermeniler, Azerbaycan Türkleri.

A Mythos from Terrorist to Hero: Andranik Ozanyan

ABSTRACT

Especially in the first quarter of the twentieth century, which was painful for the Turkish World and other nations, many historical figures came to the fore. Among these names is Andranik Ozanyan, who was declared a hero by his own nation, but Decried committed the great massacres the Muslim community. This terrorist, who is almost unknown to the Turkish reader, has continued his activities in the Balkans and Azerbaijan in Eastern Anatolia, the child, young and old continued to kill regardless. Apart from a few articles written about him, his actions have not found enough space in history writing and have not been evaluated enough. This article was written to contribute to this gap and it is intended that the reader is introduced to this person, who is the protagonist of all kinds of atrocities.

Keywords: Andranik Ozanyan, Russia, Armenians, Azerbaijani Turks.

* Bu makale Prof. Dr. Hasip Saygılı'nın danışmanlığında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Kübra Gelir tarafından 2022'de savunulmuş olan *Azerbaycan Tarihi Coğrafyasından Günümüze Zengezur* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bilim uzmanı, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi YL Mezunu, kubra.bakal@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3642-5708

*** Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul-TÜRKİYE, hsaygili@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4841-4785

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun zorlu geçen son yüzyılı yakın tarihin en önemli devrini kapsamaktadır. Padişahların otoritesinin zayıflığı, meşrutiyet ve meclis denemeleri, Fransız İhtilali sonrası milliyetçilik akımıyla beraber ulusların ortaya çıkan bağımsızlık istekleri ve artan gerilim bu süreci zorlaştıran pek çok maddeden bazılarıdır. Özellikle ulusların istekleri ve yabancı devletlerin sömürge arayışı nedeniyle dünyanın dört bir yanında yaşanan çatışma ortamı, yaklaşan Dünya Savaşı'nın habercisi idi.

Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Osmanlı Devleti'ni pek çok yönden zarara uğrattırırken yaşanan gelişmeler, tehcir meselesi, Rusya'nın çöküşü, Ermenilerin ordu teşkil etmesi ve Mondros'un ağır şartları "Bağımsız Ermenistan" fikrini perçinlemişti. Bu hayallerini gerçekleştirebileceklerini düşünen bazı simalar ön plana çıktı. Garegin Njdeh, Ağbur Serob, Dro lakaplı Drastamat Kanayan, Stephan Şaumyan ve Andranik Ozanyan bu katliam tutkunlarından bazılarıydı. Birçoğu Osmanlı toprağında doğmuş fakat Osmanlı'ya karşı cephelerde çetecilik ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunarak birçok Müslümanın ölümüne sebep olmuşlardı. Bebek genç yaşlı demeden kıyım faaliyetleri gerçekleştiren bu şahıslar arasından ele alınacak olan Andranik Ozanyan belki de aralarında en çok kan döken ve terör faaliyetlerinde bulunan kimseydi. Doğu Anadolu'dan Balkanlara, Azerbaycan topraklarından Avrupa'ya uzanan 62 yıllık ömrünün neredeyse tamamını Müslüman kanı dökmeye adanmış bir sima idi.

2. AİLE ÇEVRESİ VE ÇETECİLİĞİNİN BAŞLANGICI

2.1. Ailesi ve Çocukluğu

Ozanyan'ın hayatının ilk yıllarından Balkan Savaşı dönemine kadar olan bölüm hakkında fazla bilgi bulunmaması sebebiyle Antranik Çelebyan'ın eserine göre anlatılacaktır. "Antranik Paşa" adlı bu eser Ozanyan hakkında Türkçe tercümesi yapılmış tek müstakil kitaptır. Tam doğum tarihi bilinmemekle beraber 1865 veya 1866 yılında doğan, Ermenilerce kahraman ilan edilerek heykeli dikilen, diğer taraftan binlerce insanı öldüren, genç yaşlı demeden Müslümanlara kıyan, beşikteki bebeğin dahi ölümüne sebebiyet veren Andranik Ozanyan, bugün Türkiye topraklarında olan Giresun'a bağlı Şebinkarahisar'ın Kilise Mahallesi'nde dünyaya geldi. Önemli bir Ermeni kaynağı olan Antranik Çelebyan'ın anlatımına göre ailesi bu bölgeye çok da uzak olmayan, Çamoluk'a bağlı, Ermenilerin Kayl adı verdiği Kelkit Çayı yakınlarındaki Ozan Köyü'nden buraya göç edenlerdendi. Ermeni kaynakları bu göçün sebebini Ermenilerin üzerindeki Türk baskısına dayandırmaktadır. Bu sebepten, söz konusu aile ile beraber 50 ailenin de kaçtığı ifade edilir. Ayrıca kendisinin aristokrat bir aileden geldiği de belirtilen hususlar arasındadır. Bunlara ek olarak verilen bilgilere göre babası marangoz, annesi de bulunduğu mahalde sözü geçen bir ev hanımıydı. Henüz annesini bir yaşındayken kaybeden Andranik ilk eğitimini Muşegyan İlkokulunda tamamladı. Çocukluğundan itibaren asi ve zeki olması öne çıkan özellikleriydi. 17 yaşına geldiğinde ise evlendi ve bir çocuğu oldu. Fakat doğumunda eşini kaybeden Ozanyan, bir ay sonra da çocuğunu kaybedecek ve bir daha çocuk sahibi olamayacaktır. (Çelebyan, 2003: 13)

Çocukluk yıllarında zaman zaman babası ile çalışarak marangozluk ile bir miktar para biriktirdi. Büyüdüğünde ise şehir itfaiyesinde işe başlayacakken devrimci arkadaşları onu yanlarına, vatanları gördükleri topraklara çağırmışlardı. Bu sırada babası ölünce arkadaşları ile bir Türk zaptiyesini vurmaya ve devrimci arkadaşları ile beraber hareket etmeye karar verdi. Zaptiyeyi öldürmesinin ardından Andranik Batum'a kaçmaya çalışırken tutuklansa da sonunda bir yolunu bulup kaçarak Kars'a gitmeyi başardı. Ardından Pasen/Komatsor'a geçerek Sason'a doğru yola

çıkı. Komatsor bugün Erzurum'un Horasan ilçesinin Kırkgözeler Mahallesi'dir. Pasen Bölgesi Komatsor Köyü 20. yüzyılın başında Ermeni yerleşimi ve kısmen Kürt-Sünni (Redkan) yerleşimidir. Osmanlı Rus sınırından geçerek işgal kuvvetlerinin kontrol ettiği Batman Sason'a geçti. Bu yolculuğundaki amacı ise Taşnakların lideri olan Serop Ağpür (Vartanyan)'e katılmaktı (Çelebyan, 2003: 14).

2.2. Çetecilik Faaliyetleri ve Sason İsyanı

Taşnakların lideri Serop Ağpür'e katılmayı hedefleyen Andranik bu amacında başarılı oldu. Ağpür ise başlangıçta Andranik'e önem vermeyerek ona hamallık yaptırdı. Ona göre henüz Andranik'in silah taşımaya hakkı yoktu. Nitekim onun için bir yabancıydı ve bir önemli bir girişimi de yoktu. Dolayısıyla güvenilmeyen ve bilinmeyendi. Ancak bir süre sonra fedailere özgü bir yemin ederek silah almayı başardı. İlk kullandığı silah ise bir eski çakmaklıydı. Böylece çetecilik faaliyetlerine başlamış olacaktı (Çelebyan, 2003: 14-15).

Andranik'in ön planda anılması ise 1894'te başlayan Sason isyanları ile mümkün oldu. Ancak Andranik bu tarihlerde hiç de sakin kalmıyordu. Türk topraklarına geldiği zaman halk arasında "kurşun işlemez" lakaplı bir şeyhi öldürerek cesedini göle attı. Sonraki yıllarda ise komiteciler Sason ve Muş bölgesine gelerek hazırlıklara başladılar. 1898'de Taşnaksutyun kongresinde Sason faaliyet merkezi olarak seçildi. Ermeni komiteciler adına çokta başarılı görülemeyecek gelişmelerin ardından I. Sason İsyanı'nda Andranik iki kez yakalandı. Ancak her ikisinde de kaçmanın bir yolunu buldu. Bunlardan ilki 21 Şubat 1894'te Muş'tan dağlara kaçarken Komiser Hüsnü Bey'in emri ile Andranik'in yerinin ortaya çıkarılmasıydı. Andranik bir elini Kur'an'a basarak ve silahını yere bırakarak Türkiye'den gideceğine yemin etti. Hüsnü Bey de ona inanarak kendisini salıverdi (Həbiboğlu, 2002: 39). Bir diğeri ise Osmanlı askerlerinden kaçmak için 1901 tarihinde Arak Manastırı'na sığınarak oradakileri esir aldığı zamandı. Ancak dört tabur Osmanlı askeri tarafından kuşatıldığı zaman teslim olmak için siyasi suçluların serbest bırakılması, Kürtlere dağıtılan silahların toplatılıp suçluların cezalandırılması ve Ermenilerden alınan toprakların iadesi gibi bazı şartlar talep etti. Amacı Avrupa ve Rusya'nın dikkatini bu konu üzerine çekmekti. Van'da bulunan Rus konsolosunun Muş'a gelmesi ve operasyonu engellemesi ile kısmen başarı sağladı. Hatta bu sayede manastırdan adamları ile kaçtı. 1904 II. Sason İsyanı'na kadar önemli bir girişimi olmadı fakat bir yandan bu isyanın geri planını hazırlamaktaydı (Selvi, t.y.).

İsyanın ikinci aşamasına doğru giden süreçte komutanları Serop, rakipleri tarafından zehirlenerek ölünce yerine Andranik seçildi ve çete lideri oldu. Dolayısıyla ikinci ayaklanmayı artık o yönetecekti. Çeşitli bölgelerden tanınan Ermeni çetecileri de katılım gösterdi. Hükümet, Muş Ovası'na inen Sasonluların bölgeye yerleşmelerini önerse de konsoloslar tarafından reddedildi. Ozanyan'ın bizzat kumanda ettiği Nisan-Temmuz 1904 tarihlerindeki II. Sason İsyanı da başarısız oldu. Sason tepelerinden ovaya hatta Van'a uzanan isyanlar neticesinde Taşnaksutyun çatışmanın 12 saat sürdüğünü, 53 tüfek, 500 mermi ele geçirdiğini ve 800-1000 arası kişi öldürdüğünü açıklayarak başarılı bir tablo çizmek istedi. Ancak olaylar Taşnaksutyun'un açıkladı gibi olmadı ve bu başarısızlığın sebebi cephanenin az olmasına bağlanmaktaydı. Terör elemanı Andranik'in yönettiği isyanda yaklaşık 1000 kişi bulunmaktaydı ve Osmanlı kuvvetleri tarafından çok kolay bir şekilde bastırıldı. Çetecilerin çoğu öldürülürken Andranik de Muş'a çekilmek zorunda kaldı. Burada dikkat çeken ayrıntı ise Andranik'in bir ceza almamasıydı. Bir süre sonra yabancı devletlerinde yardımı ile Kafkasya'ya (Tiflis'e) doğru yola çıktı. Ancak bazı kaynaklar Osmanlı güçleri tarafından kendisinin İran'a kaçmaya zorlandığını kaydetmektedir (Walsh, 2018:20). Böylece anlaşıldı ki yabancı bir devletin desteğini arkasına almadan tek başına bir ihtilali gerçekleştirmesi mümkün olmayacaktı. Bu nedenle isyan zamanında da her fırsatta kendisine destek aradı. Bunu yaparken de bölgede 7000 Ermeni'nin öldürüldüğünü elçiliklere

bildirerek dikkat çekmeye çalışmaktaydı. Fakat isyandan üç sene sonra Taşnak Partisi Dördüncü Genel Kongresi'nde Andranik, Sason'daki savaşlar için şu gerçekleri açıkladı: *"Sason için hiçbir yarar sağlamadan kırıldılar diye konuşulur bu bir iftiradır. Daima kırıldığımızı hatırlarlar da, aynı şekilde kırıldığımızı niye konuşmazlar? Çarpışanları kırmaya güçleri yetmemiştir. Kırma uğrayanlar tarlalarda çalışan masum halkımız olmuştur. Biz çarpışanlar, saldırganlardan, onlara oranla iki kat fazlasıyla cephaneye ele geçirdik. Yiyeceğimizin az olması bir gerçekken buna rağmen bizler kırılmadık. Karşımızdaki güç bizim bin katımızdı. Bizler sadece, elçiliklere sunmaları için sahte adlar kullanarak 7000 kişinin öldürüldüğü yalanını uydurduk."* (Çelebyan, 2003: 112).

3. BALKANLARDAKİ FAALİYETLERİ VE BALKAN SAVAŞLARI

Tüm bu yaşanan isyanlardan sonra Andranik, 20. yüzyılın başlarında Türkiye topraklarından Rus topraklarına, oradan Cenevre'ye ve son olarak da Bulgaristan'a kaçtı. Bölgedeki komitecilere rehber olması maksadı ile "Kahraman'ın Savaş Talimatnamesi" isimli bir broşür bastırdı ve bu broşürde Osmanlı Ordusu'na ve Kürtlere karşı nasıl savaşılacağı gibi askeri bilgilere yer verdi. Ayrıca her sorunun kanla ve silahla çözülebileceğini özellikle "Gençlere" başlığı altında onlara bu yönde seslendi. Silaha, askeri eğitime ve intikama çağırmanın aslında kendisi olmadığını, asıl bu kutsal göreve çağırmanın vatanlarının taşını ve toprağını kanları ile boyayan şehitlerinin ve tapınılası kahramanlarının olduğunu vurgulamaktaydı. Viyana'ya gidip kongrelere katılan, radikal fikirleri sayesinde dikkat çeken kişiliği ile Ermenilerin çete temsilcisi seçildi. Bulgaristan'da Makedon-Bulgar komiteciler ile sıkı ilişkiler kurdu. Aynı zamanda Varna'daki evinin iki odasını silah ve mermi yapım atölyesine çevirerek zaman zaman Fransa, Belçika ve İngiltere'ye giderek silah ve cephaneye temini için görüşmeler yaptı. 1908'de Andranik farklı bir isim kullanarak İstanbul'a geldi ve elde ettiği cephaneyi Anadolu ve İstanbul'daki komitecilere ulaştırmayı hedefledi. Aynı zamanda Osmanlı istihbaratının da edindiği bilgiye göre Andranik, Taşnak Komitesi'nin Bulgaristan şubesi sorumlusu olmuştu (Çelebyan, 2003: 126).

1912-1913 Balkan Savaşları'na geldiği zaman Bulgar kuvvetleri içinde yer alan Ermeni birlikleri ile Osmanlı kuvvetleri ilk kez Mestanlı yakınlarında karşı karşıya geldiler. Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin de aralarında olduğu Bulgar kuvvetleri, Yaver Paşa emrindeki Türk birliklerini, geçiş noktalarını tespit ederek kuşattı. Ancak Ermeniler bu olayı destansı bir şekilde abartarak, 273 kişilik Ermeni birliği başındaki Andranik'in 10.000 kişilik ordunun kumandanı Yaver Paşa'yı esir aldığını söylediler. Fakat hem Türk hem de Bulgar kayıtlarına göre Andranik'in bölüğünün Yaver Paşa'yı teslim almasında hiçbir role sahip değildi (Yıldırım, 2012: 282-284). Sonuçta Balkan Savaşları'nın bitiminde Ermeni gönüllü birliğinden pek çok kişi Bulgaristan tarafından ödüllendirildi, Andranik'e de "Askeri Cesaret Altın Haçı" madalyası ayrıca Bulgar vatandaşlığı ve subaylık derecesi verildi, 600 frank aylık ile dördüncü, üçüncü dereceden gümüş, ikinci dereceden altın haç ile mükâfatlandırıldı (Çelebyan, 2003:154).

4. DÜNYA HARBİ'NDE DOĞU ANADOLU'DA YAŞANANLAR

Andranik 1914'te Tiflis'e dönerek Ermeni kuvvetlerinden ibaret gönüllü birliklerini komuta etti. Bu kez Rus ordusu altında Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye karşı Doğu cephesinde savaştı. 1916'da Rus kuvvetleri Erzurum yakınlarına kadar geldi. Bir süre sonra şehir ve kaleleri ele geçirerek, "Batı Ermenistanı" kurtarmak için Rusların teşkil ettiği 10 bin kadar Ermeni gönüllü askeri ile beraber savaştılar. Bunların içinde Andranik'de yer almaktaydı. Hükümete güven verdiği için 200 bin gönüllü Ermeni asker Rus Çarından bizzat kendileri faaliyetlerde bulunmak

isteyerek Doğu Lejyonu'nu oluşturmuşlardı. Çarlık ordusu içinde Taşnak taraftarları vardı. Bunlar İngiltere ve Fransa'daki Taşnaklara katılmayı düşündüler. Fakat bu düşünce boş bir ümitten ileri öte gidemedi. Batı hükümetlerinin hiçbirinin Ermenilere bağımsızlık veya kendini idare yetkisi vermeye niyetleri yoktu. Çar Hükümeti de işgal ettiği andan itibaren buraya hiçbir zaman bağımsızlık vermek istememiş ve bu toprakları kazanılmış topraklar olarak görmüştü. Dolayısıyla bu topraklar Rus hükümetine dâhil edilmeliydi (Sarıahmetoğlu, 2006:369-370).

Andranik birlikleri Doğu Anadolu'da Rusya tarafından işgal edilen Erzurum Muş Bitlis gibi şehirleri dağıtmaya başladı. Van'ın ele geçirilmesinde, 1916'da Muş'un ele geçirilmesinde önemli rolü vardı. Kanlı çatışmalar ve katliamlara neden olarak, doğup büyüdüğü ülkeye hıyanet ederken Rusya tarafından onurlandırıp gösterdiği hizmetlere binaen Rus ordusu general-mayor rütbesi verildi. Erzurum'da Türkler tarafından esir alınan ve Andranik'in yaptıklarına şahit olan Artilleriya zabiti Tverdoxlebov: *"Erzurum'a bizim ardımızca gelen Ermeniler bu kana susamış ve özgürlük uğrunda mübariz korkaklar müdafaasız erkek, kadın ve çocukları amansızca doğradılar."* (Əhmədov, 2008:10-11) diyordu.

Ermeniler her türlü mezalimi gerçekleştirmeye devam ediyorlardı. Öyle ki Rus komutanları da bu durumdan rahatsız oldu. Çete faaliyetlerinin aşırılıkları katlanamaz bir boyuta ulaşınca Rusya 1916'da Ermeni birliklerini terhis etme kararı aldı. Andranik ise istifa ederek cepheyi terk etti. Fakat 1917'de Rusya'da yaşanan devrimin ardından geri dönerek Rusya Geçici Hükümet tarafından yetkilendirildi ve Doğu Anadolu Ermeni idaresine alındı. Diğer Ermeniler de Rus ordusuna yeniden alındılar (Selvi, t.y.: 2; Walsh, 2018: 2).

1918'de ise Türk birlikleri Erzincan çevresine geldiler. Birliklerin Doğu'da başarılı ilerleyişi neticesinde Erzincan alınarak Erzurum'a ilerlendi. Diğer yandan Ermeniler de firar etmeye başlayınca orduda kalmalarını sağlamak adına yaptıkları infazlar da fayda vermedi. Sonuçta Andranik de fazla dayanamayarak Erzurum'u terk etti. Her geri çekilmelerinde olduğu gibi buldukları yerleri yakıp yıkararak, insanları katlederek derin izler ve yaralar bırakmaya çalıştılar. Nitekim Türk kuvvetleri Erzurum'a girdiği zaman, katledilen 2127 kişinin naaşını bulmuştur (Akçora, 2017: 28).

5. ANDRANİK'İN NAHÇIVAN, ZENGEZUR VE KARABAĞ VAHŞETLERİ

Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışma, Azerbaycan topraklarına gelmelerinden itibaren var olan bir sorundu ki bu olaylar 1905'ten başlayarak zirveye ulaşacaktı. Uluslararası düzeyde "Büyük Ermenistan" fikrini gerçekleştirmek için Kafkaslardaki vaziyetin elverişli olduğunu düşünen Ermeniler Azerbaycan'dan arazi iddiasında bulunmaya başladılar. Ermeniler Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur bölgesinde etnik temizlik siyasetini hayata geçirdiler. Andranik, Dro ve Njdeh gibi isimlerin ön plana çıkmasını sağlayan bu fiiliyetler bölge tarihinin en kanlı olaylarını tarihe kaydedecekti. 1917'de Zengezur kazasında 109 köyü dağıtan Ermeniler 1918 Mayıs ayında kendi devletlerini kurmalarının ardından etnik temizlik fikrini devlet siyaseti haline çevirdiler. Dolayısıyla devlet teşvikinin de olması ile hem Dünya Savaşı'na katılan nizami ordular hem de yerli Ermeni kuvvetleri bu etnik temizliğe bilfiil iştirak ettiler. Bu tarihten itibaren yukarıda adı geçen Ermeni çete liderlerinin önderliğinde sayısız olay gerçekleşti. Nisan ayında Şamahı'da gerçekleşen olaylara dair görgü şahidi Arap seyyahı Lal Üzeyr "Enzeli Dosyası" adlı mektubunda şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Burada insanların dilsiz, ağızsız ve yardımsız/çaresiz gördüm. Şamahı yalnızlık içinde yanıyordu. Ermeniler mermi atıyor ve onları korkutarak gürültü ile adamları bir yere yığıyorlardı. Ve sonra onları yakıyorlardı. Ben ilk defa insanların, çocukların ve yaşlıların, hamile kadınların diri diri yandıklarını gördüm."* (Nərimanoğlu, 2015: 53)

31 Mart Olayları olarak anılacak olan olaylar, 18-21 Mart tarihleri arasında Andranik Ozanyan ile beraber diğer çetecilerden Amazasp, Lalayan Emiryanyan gibi ünlü isimlerin liderlik ettiği terör grupları, Azerbaycan topraklarının farklı bölgelerinde katliamlar sergilemeye başladılar. 7 binden fazla Ermeni askerinin aktif rol aldığı olaylarda Şamahı'da 58 köyü, Kuba'da 122 köyü dağıtıp yerle bir ederek, Haçmaz, Gökçay, Kürdemir, Lenkeran, Hacıkabul, Salyan, Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelerde de soykırım gerçekleştirdiler. Evlerini basarak, 3-4 günlük bebekleri süngülere geçirip, çocukları ateşe atıp, kadınlara daha ağır işkenceler edip öldürdüler. O dönemin Gence Daire Mahkemesi hâkimi A.F. Novatski'nin hatıratında da yer alan bilgiye göre Navahı kentinde de Ermeniler kente girip ahaliyi vahşice öldürmüşlerdi. Kaçanları ateşe tutup, ellerine geçenleri süngüden geçirip hançerler ile doğrayıp, çocukları annelerinin gözü önünde süngülere geçirip kadınları zorlamış, döşlerini kesmiş ve sonuçta 555 erkek 260 kadın 140 çocuğu bu şekilde katletmişlerdi. Bu katliamı gerçekleştirenler, birlikte hareket edenler, hem Taşnak Ermeni üyeleri hem de Sovyet Ermenileri idi. Gelecek olan soykırımların haberlerini veren, 1917'de önemli Ermeni liderlerinden Stephan Şaumyan bu soykırımlar sonrasında Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'a saldırmaya devam ederek, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Anlaşması'nı tanımadıklarını da ilan etti (Mustafayev, 2012: 288).

Anadolu'dan ayrılan Andranik önce Erivan'a ardından Nahçıvan'a geçti. Ancak bu geçişin sebepleri vardı. 1917 Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra Ermeniler kendi ulusal programlarını uygulamanın soykırım ile mümkün olabileceğinin farkındaydılar. Andranik bu nedenle Ermenistan topraklarına gitti fakat burada iyi karşılanmadı. Ermenistan'da kurulan Taşnak hükümeti ile ortak bir payda da buluşamadı. 4 Haziran 1918'de Rusya'nın Osmanlı ile Batum Anlaşması'nı imzalaması ise Andranik'in Rusya'dan yeniden umudunu kesmesine neden oldu. Andranik birlikleri bu süreçte Ermeni hükümeti ile arasındaki ilişkilerini de kesti. Çünkü anlaşmayı onaylamak Ermenilerin sorunlarına çözüm olmayacaktı. Erivan Cumhuriyeti'ni tanımak Ermenistan'ın kaybedilen topraklarının hediye edilmesi demektir. Ayrıca Osmanlı'nın onlara bir bağımsızlık bağışladığını, bunun arkasında bir art niyetin varlığını ve Ermeniler için korkunç olduğunu, gerçek Ermenistan'ın batı yani Muş ve Van tarafları olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla bu gelişmeler ile Andranik'in yaklaşık otuz yılını harcadığı büyük Ermenistan hayali neredeyse sona eriyor demektir. Andranik ve onun gibi düşünen Ermeniler kendi cumhuriyetlerinde rahat olmadıkları, anlaşmayı kendileri için aşağılayıcı ve onu kırıcı buldukları için Ermenistan'dan uzaklaştılar. Osmanlı eliyle kurulduğunu düşündükleri ülkeden ayrılarak Zengezur bölgesine yerleşmeye başladılar.

Andranik'in ilk planı kendisinin Ruslar tarafından şimdilik hayal kırıklığına uğratılmış olması nedeniyle, yeni bir "ağabey" arayışıydı. Bu kez hedefi İran'daki İngilizlere yönelerek ve İngiliz kuvvetleri ile ittifak kurarak askeri gücünü birleştirmektir. Ona göre bu ittifak Ermeni halkını kendi topraklarındaki durumdan kurtaracaktı. Haziran 1918'de 8 bin asker, 4 top, 6 makineli tüfek ile Erivan'dan yola çıkarak, Sevan, Yeni Beyazıd'dan geçerek ayın 20'sinde Nahçıvan taraflarına gelerek, ertesi günde de İran yoluna koyuldu. Dönemin Ermeni gazetesine Amerikan Hastanesi müdürü O. Arutunya'nın verdiği röportaja göre güya bu yolculukta 4 Osmanlı zabitanı ve 200 askerini esir aldığından, 2 top ve 3 makineli tüfeği de ele geçirdiğinden bahsedilmekteydi. Bu bilgiye başka kaynaklarda rastlanılmamakla beraber aynı yıl 24 Haziran'da Hoy şehrine gelen Andranik, 124 neferlik Osmanlı kuvvetleri tarafından kuşatılma tehlikesini görünce hemen geri çekilerek 125 askerini ve şahsi atını kaybederek Nahçıvan'a dönmüştür. Andranik ile Taşnak hükümeti arasında çatışma ortaya çıkınca hükümetten uzaklaştı. Nahçıvan kuvvetlerini ele geçirip Zengezur ve Karabağ'a geçmeyi ve sonunda da Bakü arazisindeki bölgelerde etkin olan sözde Bolşevik aslında katı bir Taşnak olan Stephan Şaumyan ile birlikte hareket etmeyi hedefledi. Fakat bu emeline ulaşamadı. Dolayısıyla Nahçıvan'a gitti (Həbiboğlu, 2002: 92). Neredeyse gelir gelmez

çok büyük bir kıyım da adı geçti. Bu geri dönüşte Culfa bölgesi Yaycı kentini dağıtıp yakarak kadın ve çocukların Aras Nehri'nde boğulmalarına sebep oldu. Yine Ermeni belgelerinde yer alan bilgilere göre Yaycı'da 100 Rus askerini azat ederek kendi kuvvetlerine dâhil etmiş, ayrıca 3 top, 1 makineli tüfek ve 4 milyon mermi ele geçirmiştir (Musayev, 1998: 557).

Yaşanan gelişmelerin ardından Andranik Nahçıvan'da bir yer edinmek, oradan Karabağ'a geçerek Şaumyan'ın liderlik ettiği hükümete yardım etmek için Bakü'ye gitti. Mart 1918'de "Bizim yegâne dostumuz Rusya'dır. Rusya'nın kapılarını yüzümüze kapatmayın" diyen Andranik, Temmuz 1918'de Nahçıvan'ın Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve burada Sovyet yönetiminin kurulduğunu ilan etti. 4 Haziran'da S. Şaumyan'a kendisinin ve grubunun Rus merkezi hükümeti emir komutasına geçmeye ve Bakü Komününe yardım etmeye hazır olduklarını bildiren özel bir telgraf gönderdi. Ayrıca birliklerinin Zengezur'u Türklerden koruduğunu, Brest-Litovsk Anlaşması'na tabi olduğunu, lideri olduğu kuvvetleri ile kendisini Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olarak emrinde olduğunu ve Türk ordularının Nahçıvan'a girmesine engel olacağını da ekledi (Həbibəoğlu, 2002: 94). Lenin'i telgraf hakkında bilgilendiren Şaumyan, Andranik'e şunları yazdı: "Culfa, Halkın Önderi Andranik, 577 numaralı telgrafınızı aldım. Tam metnini Moskova-Merkezi Hükümeti'ne bildirdim. Kendi adıma, şahsınızı, gerçek halk kahramanını selamlıyorum." Bu telgrafta Türk ve Gürcülere karşı üstün gelirlerse Transkafkasya'nın hepsine sahip olabileceklerinden ve Rusya ile birleşebileceklerinden de bahsetmekteydi. Tüm bunlar için Andranik'in büyük yardımının olacağını belirtmekte ve kendisi ile iletişimde kalmasını da istemekteydi (Əhmədov, 2008: 18; Tarix İnstitutu, 2008: 334).

Yaşanan kırımlar Erivan bölgesinde de gerçekleşiyordu. 25 Eylül 1918 tarihli Azerbaycan Gazetesi'nde yer alan bilgilere göre Nisan ayının sonlarına kadar Erivan bölgesinde 199 köy dağıtılmıştır. Bu köylerde yaşayan 135 bin nüfusun bir kısmı, Ermeniler tarafından öldürülmüş,, bir kısmı açlıktan telef olmuş, bir kısmı ise yer yurtlarından koparılmıştır. Gazete muhabiri olan Halil İbrahim Bey'in 1918'de Rusça basılan Azerbaycan Gazetesi'nde Eylül Ekim ayları boyunca yayınlanan "Karışıklık Günlerinde Karabağ'da Vaziyet" başlıklı makaleler serisinde Ermenilerin Karabağ'da türettikleri soykırımlardan, "Karabağ Cumhuriyeti" ilan etme amaçlarından, Andranik'in ordusunun Zengezur yolu üzerinden Şuşa'yı ele geçirmek niyetinden, Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Ermeni komitelerinin Azerbaycan hükümetine tabi olmalarından, Şuşa'dan göç ettirilen Azerbaycanlıların şehirlere, köylere gitmelerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmekteydi (Mustafa, 2018: 129).

Gerçekleşen olaylar karşısında hükümetlerin iletişimi de devam etmekteydi. Ancak Ermenilerin komutanı Nazarbekyan/Nazarbekov bu katliamlara cevap vermesi gerekeceğini düşünmedi. Aynı zamanda Nazarbekyan Ermeni komisyonu önderliğinde, Türk ordusu komutanlığına gönderdiği mektupla, katliamcı Andranik'in saçtığı dehşetin boyutunu açıkça gösterdi. Ayrıca Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki nefretin nedenlerini ortaya çıkarmak için bir girişimde bulunarak bir mektup ve iki ek belge yayınladı. Bunlardan ilki, 27 Haziran 1918 tarihli Gümrü'deki Bağımsız Ermeni Komisyonu Başkanlığı adına gönderildi:

"Aldığım bilgiye göre, emirlerime tabi olmadığı için Andranik ve bütün askerleri komutam altındaki ordudan terhis edildi. Andranik'in ordudan uzaklaştırılmasından sonra Nahçıvan bölgesinde birçok kırgınlar ve facialar yaptığını Türk komutanına bildirmenizi rica ediyorum ...Elbette Osmanlı komutanlığı biliyor ki, Kemerli'nin güneyindeki Culfa demiryolu bölgesinin uzun süredir Müslümanların kontrolü altında. Onları yok etmeye çalıştım ama yapamadım. Sessiz halka zulmeden Ermeni ve Müslüman birliklerini dağıtmak için ben ve Erivan hükümeti, bütün çarelere başvuruyoruz. Türk Ordusu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya da haber verdim. Sınır bölgesinde aynı tedbirleri onların da almalarını istiyorum. 25 Haziran 1918'de Koblasara ve İmanşalı köyleri yakınlarında yerel Ermeni, Türk ile Tatar kuvvetleri arasında

çatışmalar olduğunu Türk kumandanlığına bildirmenizi rica ediyorum. Bu tür olayları önlemek için komisyondan nasıl, ne şekilde ve ne kadar ordu ve ne amaç ile geçeceğiniz konusunda zamanında bana bildirilmesinin komisyonda halledilmesini rica ediyorum. Hakkında konuşulan olayların bir daha asla olmayacağını bilsinler. Ordu Komutanı Nazarbekov" (Sadıqov, 2012: 400-405).

İkinci belge ise 1 Temmuz 1918'de ilave olarak Osmanlı Komisyonu Başkanlığı adına gönderildi Mektuplar aslında özetle şunları söylemekteydi: Andranik'in yaptıkları artık bireyseldir ve Ermenistan hükümeti bunlardan sorumlu değildir çünkü Andranik Ermenistan ordusundan atılmıştır.

Nahçıvan'daki olaylar zirveye ulaşmaya devam etmekteydi. Bu kısımların amacı Türk nüfusunu azınlığa indirmek hatta ortadan kaldırmaktı. Özellikle Andranik kısımlarına ara vermedi. 1918 Temmuz ayında orduları ile beraber yerleşmeye başladığı Zengezur'u neredeyse tamamen ele geçirdi. Böylece Batılı devletlerin Türkiye ile Türk dünyası arasındaki bağlantıyı kesme niyetlerini Andranik gerçekleştirmiş oldu. Andranik bir sene kadar sonra bu bölgeden ayrıldığında Nideh işgali tamamlamak adına ordusu ile Zengezur'dan geçerek Karabağ'ı da ele geçirmek ve Ermenistan'a katmak isteyecekti. Aynı yıl Haziran sonunda geldiği Nehrem civarında yerli halk ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmadan sonra Andranik 4 Temmuz sabahı erken saatlerde çetesi ile bölgeye saldırarak ele geçirdi. Şehirden ve civar köylerden toplanan insanlar Nehrem'e yardım göndermeye çalışsa da bu mümkün olamadı. Nehrem'i üç ayrı bölgeden yakmaya devam ederken Azerbaycan Milli Şurası tüm Müslüman köylerine mektup yollayarak herkesi şehirlerde toplanmaya ve yürümeye çağırıyordu. Aynı zamanda Şahtahtı'dan Karaçuk bölgesine Osmanlı süvarilerinin geldiği haberi bölgeye ulaştı. Bu sevinç ve zafer karşısında halk bir araya gelerek Ermeniler ile şiddetli çatışmalara girdiler. Ermeniler ise köy civarındaki evleri ateşe vererek karşılık verdi. Andranik ve diğer Ermeniler çatışmaya devam etmenin kendileri adına faciaya sebep olacağı kanaatiyle Zengezur topraklarına kaçtılar. Andranik'in kuvvetleri de ağır kayıplar verdi ve orduları darmadağın oldu. Kazım Karabekir ve Türk ordusunun da Nahçıvan'a gelmeye hazırlandığı haberi ulaşınca bir süre daha Zengezur'da kalmaya karar verdiler. (Əliyev, 1993: 34; Həbibəoğlu, 2002: 98).

Andranik her zaman Zengezur ve Karabağ topraklarına sahip olmak istediğinden bu toprakların Azerbaycan'a tâbi olmasına imkân vermek istemedi. Türk orduları Azerbaycan'a geldiğinde ve burada bulunduğu süre içinde Andranik'in ve ordusunun eli kolu bağlanmış durumdaydı. Saldırmak için fırsat kolluyordu ki 30 Ekim 1918 tarihi onun için bir fırsat oldu. Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında gerçekleşen Mondros Mütarekesi doğrudan doğruya Türk orduları geri çekilecekti. Ancak Harbiye Nazırı Enver Paşa 19. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya Erivan bölgesi ve Kars vilayetinin Müslüman ahalisinin kendini savunabilmesi için yerli meclislere yeterli silah sağlanması talimatını vererek, Türk zabıtlarından bir kısmının bölgede kalmasını ve yerli ahaliye talim yaptırılmasını bildirdi. Bu nedenle 12 Kasım'da 2000 adet Rus tüfeği, Nahçıvan ve İğdir (Sürmeli) ahalisine, 15 Kasım'da da 3000 Rus tüfeği Kemerli bölgesine gönderildi (Dayı, 1997: 87).

Andranik ve kuvvetleri Erikli Dağı'nı aşarak Zengezur'a bağlı Sisyan bölgesine geldi. 1918 yaz ayları içerisinde Cömerdli, Arefse, Murhuz, Şıhlar, Destegird, Şelek, Pulkend, Şeki, Karakilse, Almalık, Ağyol, Armudlu, Arıklı, Sofulu, Kıvrak, Alişar, Zabahadur, Melikler, Püsek ve Şükar köylerini dağıtıp ateşe verdi. Bu köylerde yaşayan yerli ahali ise savaş talimi gören Ermenilere karşı mukavemetsiz kaldı. Dolayısıyla silah ve teçhizata sahip Ermenilere karşı hiçbir şey yapamayan ahalden canını kurtaranlar Nahçıvan, Şahbuz, Culfa ve Ordubad bölgelerine kaçtı (Urud, 2005: 79). Nitekim İngiliz gazeteci M. Lindley'in 9 Temmuz'da Londra Dışişleri Bakanlığı'na

gönderdiği rapora göre Ermeniler ile Bolşeviklerin Bakü'de 8 bin, Yelizavetpol bölgesinde 18 bin Azerbaycanlıyı öldürdüğü bilgisi bulunmaktadır (Nərimanoğlu, 2015: 43).

Andranik ve kuvvetleri Yeni-Beyazid kazasının Göyçe nahiyesinin Çamırlı, Şorca, Kayabaşı, Yukarı Alçalı ve Kerkibaş köylerini tahrip etti. Nüfusun mallarına el koyarak, sağ kalan ahalinin de dağlara çekilmeye mecbur bıraktı. Bu köylerin temsilcileri Gence'ye ulaşarak hükümet başkanı olan Fethali Han Hoyski'ye müracaat ettiler. Ermeni hükümetinden Yeni- Beyazid ilçesindeki katliamlarına son verilmesi için yardım istediler. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti Ermenistan hükümetini protesto ederek halkın sorunsuz bir şekilde kendi evlerine dönebilmeleri için tedbir alınmasını istedi. Fakat Ermeni kuvvetleri Göyçe'yi tahrip ettikten sonra Nahçıvan'ı da işgal etti. Oradan Zengezur'a yeniden gelen kuvvetler Gorus nahiyesini ve Şuşa yolunu ele geçirdiler. Azerbaycan hükümeti, 15 Ağustos'ta protesto yazısı göndererek Ermenilerin bu hareketlerini topraklarına tecavüz olarak değerlendireceklerini ve eğer Ermeni kuvvetlerini Azerbaycan arazisinden çıkarmak için tedbir almazlarsa hadiselerin gidişatında olacaklar için mesuliyetin Ermenistan hükümeti üzerine olacağını kesin olarak bildirdi. Ermenistan hükümeti ise cevaben 17 Ağustos tarihinde yeniden bunları gerçekleştiren Andranik ve kuvvetlerinin Taşnak hükümetini tanımadığını ilan ettiğini bu nedenle de hükümetin de Andranik'i ve kuvvetlerini Ermenistan ordusundan attığını, devlet organları ile hiçbir ilişkisi olmadığını dolayısıyla onun yaptıkları için sorumlu olmadıklarını ilan etti (Mustafa, 2018: 63-64; Sarıahmetoğlu, 2006: 401-402).

Azerbaycan'dan Türklerin çekilmesi ile Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan'da en şiddetli katliamlar başladı. Mondros'tan bir ay sonra Ermenistan, Osmanlı ile daha önce imzalanan Batum Anlaşması dâhil tüm anlaşmaları hiçe sayarak, İngilizlerin izniyle Kars ve Ardahan'a da girdi. Ancak jeopolitik değerlendirmelerle İngilizler Andranik'in Azerbaycan'daki etnik temizlik faaliyetlerini engellemiştir (Walsh, 2018:4). Çünkü Bolşeviklere karşı tampon devlete ihtiyaç vardı. Andranik ise yine Kasım ayında kendisinden yardım isteyen Karabağ Ermenilerine yardım etme amacıyla Şuşa'ya giderek burada savunmasız halka saldırdı. Bunun üzerine Osmanlı Genelkurmayı, Albay Cemil Cahit Bey'i I. Azerbaycan Tümen komutanı olarak bölgeye gönderdi. Andranik yine savaşı göze alamayarak daha güneydeki Gorus bölgesine çekildi (Selvi, t.y.: 3). Aynı yıl ve ayda Kars şehrine Osmanlı paşaları ile görüşme amacı ile geçen Nahçıvan delegeleri Mirza Nasrullah Emirov ve Bağır Bey Rızayev görüşmenin ardından ülkelerine döndüklerinde eşrafa, Andranik'e ve kuvvetlerine Kafkas vekilleri tarafından bir ultiatom verildiğini söylemekteydiler (Əliyev, 1993: 42).

Özellikle Azerbaycan topraklarında artan şiddetli katliamlardan kimin sorumlu tutulacağı da net değildi. Ermenistan hükümeti mi yoksa Andranik'in şahsı mıydı sorusunun cevabı, siyasi anlamda belirsizdi. Rusya'nın göz kırptığı Ermeniler Andranik'in yaptıklarını üstlenmemiş fakat onu gizliden desteklemişlerdi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olan Fetali Han Hoyski, mecliste yaptığı konuşmasında durumu şöyle açıkladı: *"Zengezur'un hikâyesi yeni değil çok zamandan beri başlamış bir meseledir. Buradaki milletvekilleri biliyor ki Ermeniler tarafından bir zamanlar Karabağ meselesi gündeme getirilmişti. O zaman Azerbaycan hükümeti hala Gence'de iken Ermeni hükümetine şu konuda müracaat etmişti: Andranik sizin adınıza mı çalışıyor yoksa onun yaptıkları kendi teşebbüsleri midir ve onun orduları Ermeni hükümetine mi tabidir yoksa onun hareketleri şahsi teşebbüsleri ve adi bir isyan mıdır? Ermeni hükümeti de cevap verdi ki; Andranik'in Ermeni hükümeti ile hiç alakası yoktur. Kendisi bir asidir. Ermeni hükümetinin kendisi de onun reddedilmesini ve isyanının bastırılmasını istemektedir."* (Emrahov, 2018: 101) Açıklamada bahsedilen Karabağ meselesi ve Ermenistan Ordusu Başkumandanı Andranik'in ordudan atıldığını ilan eden genelge 17 Ağustos 1918 tarihli 401 sayılı yazı ile bildirilmişti. Ermenistan hükümeti zaten Andranik'in Karabağ'da Azerbaycan Türklerini öldürmesine göz yumarak

“Kafkasya’da Gürcistan ve Azerbaycan olamaz. Burada sadece Ermenistan olabilir. Kafkasya’nın tamamı ya Ermenistan olmalı ya da Ermenistan’a tabi olmalıdır.” diyordu. Diğer taraftan Cemalyan Azerbaycan Cumhuriyeti’ne “General Andranik’in ve çetesinin ayrı ayrı Ermeni ordusundan ve listesinden çıkarıldığını Andranik ve çetesinin Ermenistan milli ordusu ve devlet organları ile hiçbir ilişkisi olmadığını ve Ermenistan Cumhuriyeti hükümetinin onların davranışlarından mesul tutulmayacağını bildirmişti. Bütün bu olaylar meydana gelirken Bakü’deki ve Erivan’daki hükümetler orada yaşayanlar hakkında güvenilir bilgilere sahip değildi. Karabağ’da sadece kan döküldüğü bilinmekteydi (Sariahmetoğlu, 2006: 401-402).

Ermenistan hükümeti ile ilişkisi olmadığı iddia edilen Andranik Ozanyan hükümet ile yakın temas halindeydi. Hatta zaman zaman askeri ve mali yardımlar almaya da devam etti. 1918 Eylül ayında bulunduğu Zengezur topraklarında 20 ila 30 yaşlarındaki tüm Ermeni ahalisini seferberliğe çağırdı. Bu çağrının sebebi Azerbaycan nüfusunun Ermeni hükümetine boyun eğmesini sağlamaktı. Müslüman ahali ise buna karşı çıktıkça daha sert kıyımlarla karşılaştı. Aynı ay içerisinde Sisyan bölgesine giren Andranik ve kuvvetleri Karakışlak köylülerini kılıçtan geçirdi. Zengezur kaza reisi M. Namazaliyev’in verdiği bilgilere göre Urud, Darabas, Ağadu, Vağudi, Arıklı, Şuker, Melikli, Pulkend, Şeki, Kızılıcak, İrmis, Pehlili, Kürtler, Hotanan, Sisyan ve Zabazadur köylerini ve Karakilise’nin Müslüman kısmını dağıtarak 500 insanı katletti. 30 Kasım tarihli raporuna göre ise Aralık 1917’den Ağustos 1918’e kadar Zengezur kazasının 1. sahasında 16 köyü dağıtarak 708 kişiyi öldürdüler ve 47 milyon 390 bin rublelik maddi zarara neden oldular. Ancak sonbaharın gelmesi ile değişen hava şartları neticesinde köylülerin merkez ile ulaşımının zorlaşması, kendilerini müdafaa edememeye başlamaları bu sayının katlanmasına yol açtı. Aynı yılın sonbaharında Zengezur’da dağıtılan köy sayısı 52’ye çıkarken, 32 köyde 495 ev yakıldı, 492 ev dağıtıldı, 2254 Azerbaycanlı öldürüldü ve 304 Azerbaycanlı diri diri yakıldı (İsmayilov, 2014: 16-18; Tarix İnstitutu, 2008: 333).

Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan’da yaşanan facialar gün geçtikçe daha da şiddetlendi. Katliamlar 1918 yılı içerisinde zirveye ulaştı. Kasıtlı olarak işlenen bu cinayetler tarihin başka bir dönemi ile neredeyse kıyaslanamayacak kadar trajikti. Andranik’in kuvvetleri Müslümanları ateşlerde yakmış, hamile kadınların karınlarını mızrağa geçirmiş veya hançer ile yarmış, yakaladıkları kişilerin başlarına çiviler çakmış, kadınların ve genç kızların yüzlerine haç işaretleri yapmış, genç erkeklerin bir kısmını canlı canlı toprağa gömerek, bir kısmının da ayaklarına nal çakmışlardı. Bebeklerin başlarını keserek tüfeklerinin mızraklarına geçirmiş ve bunları da tutsak ettikleri Müslüman ahalisine göstermişlerdi (Həbibəoğlu, 2002: 100). Hemen ardından Andranik ve kuvvetleri Ağustos ayında birkaç günlük kuşatmadan sonra top ateşlerinin yardımı ile önce Ağdü köyüne sonra Vağedi’ye dâhil oldular. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin Fevkalade İstintak Komisyonu’nun üyesi Mihaylov’un 1919 yılında hazırladığı belgeye göre Andranik’in düşman kuvvetleri Vağedi köyünde 400 Müslümanı mescide doldurarak, önce mescidin içine gaz bombası atmış sonra ise binayı ateşe vererek insanları diri diri yakmışlardı (Urud, 2016: 230).

Eylül 1918’de Andranik Zengezur’da iken kendisine ve silahlı kuvvetlerine, Müslümanları öldürme emrini İngilizlerin verdiğini her yerde söylemekteydi. Aralık ayında ise Ordubad Milli Komitesi üyesi olan Mirhidayet Seyidzade Azerbaycan Hükümeti’ne gönderdiği belgede şunları belirtmekteydi: “Ermeniler önlerindeki Zengezur, Şerur, Nahçıvan ve Ordubad kazalarının bütün Müslüman ahalisini kırmak, bu kazaları Müslümanlardan temizlemek, bu yolla da halkların gelecek konferansında (Paris Konferansı) bu yerlerin kendilerine ait olduğunu kanıtlamayı amaçlamışlardır. Böylece bütün halklar Müslümanlardan temizlenmiş kazaların Ermenilere ait olduğunu kabul edecekti. *“Bu sebepten Ermeniler bizim binlerce sakinimizi öldürüp, kanımızı su gibi akıtıp, namusumuzu Ermeni ayakları altında çiğnerler. Nereye bakarsan her yanda Müslüman mültecileri görebilir, kadın ve kızların ağlamasını işitirsin... Böylelikle genel ateşkes sağlanıncaya*

kadar oradan bütün ahali çıkarılarak, barış konferansında etnografik cihetten sınırların belirlenmesi ile bağlı mesele görüşülürken biz, tabii olarak bu yerlerle ebedi olarak vedalaşacağız." (Tarix İnstitutu, 2008: 335).

Erivan'da yaşananları ise 22 Aralık 1918'de bölgede yaşayan Müslüman Türklerin, Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Sovyeti'ne yazdıkları dilekçeler ortaya koymaktadır. Erivan halkı dilekçelerinden birinin 14 (veya 1) Ocak 1919 tarihli Azerbaycan Gazetesi'nde yayınlanması üzerine seslerini duyurmayı başardılar. Bu dilekçelerde milli komite başkanı Hidayet Seyitzade'nin imzası bulunmaktaydı. Dilekçede Andranik'in Ermeni göçmenlere nezaret etme bahanesi ile kendi çetesiyle beraber Erivan kazasına geldiği, aslında Müslümanlar ile çarpışan Ermeni ordusuna yardım amacıyla gönderildiği, Müslümanlar için büyük bir tehlike oluşturduğundan bahsedilmekteydi. Ayrıca bunu yapma sebeplerinin bölgeye Türkiye tabiiyetinde olan Ermeni göçmenleri yerleştirmek olduğunu, tüm bunların ispatı için delil olarak Müslümanların yaşadığı yerlere silah gücü ile Ararat Cumhuriyeti'nden Ermenilerin göç ettirildiği, dolayısıyla Ermeniler ile Müslümanlar arasında muharebeler olduğu da belirtilmekteydi. Ermeniler aynı zamanda Gürcüler ile savaş halinde olduklarından iki cephede savaşmaya güçlerinin yetersiz kalacağından dolayı kendilerini Gürcü saflarına yöneltmişlerdi. Ancak bu çatışma biter bitmez Ermeniler silahlarını yeniden Müslümanlara döndüreceklerdi. Bunu bilen Müslümanlar kendilerini sağlama almaya çalıştılar. Müslüman ahali General Thomson ile özel bir anlaşma yapılmasını dilekçe yoluyla rica ettiler. Özellikle Andranik çetesinin ve Ermeni askerlerinin Müslümanların yaşadığı yerlerden bölük bölük geçirilmesini, Ermeni göçmenlerinin Doğu Anadolu'ya veya Ararat Cumhuriyeti'ne göç ettirilmesi gerektiğini ayrıca Erivan'da Ermeni Müslüman çatışmalarını engellemek için mukavele yapılmasının yerinde olacağını belirtiyorlardı. Zengezur, Şerur ve Erivan'da Müslümanlara karşı menfi bir tavır sergiledikleri, bölgedeki cemaatleri toplu olarak öldürüp yağma ettiklerini, Zengezur'da 20'ye yakın köy cemaatinin topraklarını terk ederek İran ve Karabağ bölgesine kaçtıklarını da ekleyerek acil ve kati bir çözüm istemekteydiler. Dilekçeye göre bu yazının basın yoluyla ülkelere duyurulması istenmiş fakat bu bilgiler Ermenilerce yapılan baskınlarda ele geçirildiği için ertelenmesine sebep olmuştur. Nitekim 15 gün içerisinde bir önlem alınmaz ise Ordubad'da sıkışıp kalan Müslümanlar, Zengezur bölgesinden gelen Andranik ve kuvvetleri ile Aleksandrapol (Gümrü) ve Erivan'dan gelen Ermeniler arasında kalacaklardı (Sarıahmetoğlu, 2006: 398-399).

İlk kez 4 Ağustos 1918 tarihinde Azerbaycan bölgesine gelen İngilizler, Ermenilerin yaptıklarına karşılık tedbirler alacaklarını söyledilerse de bir faaliyette bulunmadılar. Ermenilerin arazi iddialarıyla gerçekleştirdikleri katliamlarda İngilizlerin onlara göz yumduğunu Bakü'ye bölgesel idareciler tarafından gönderilen mektuplar ortaya koymaktadır. 4 Eylül'de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından 90 gün sonra, Amerika, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Rusya ve diğerleri tarafından cömertçe silahlandırılan Andranik Ozanyan komutasındaki Ermeni askeri birlikleri Zengezur'a girdi. Bölgeye yerleşen Andranik burada bir valilik oluşturduğunu, kendisinin vali olduğunu ve merkezinin de Gorus olarak belirlediğini ilan etti. Hemen ardından başkenti Şuşa olacak olan Küçük Ermenistan devletini kurma yoluna koyuldu (Nərimanoğlu, 2018: 170). Nitekim 3 Ocak 1919'da Sisyan bölgesinde bulunan Andranik ve militan grubu bölgede Ermeniler arasında bir toplantı gerçekleştirerek 20 ve 30'lu yaşlardaki erkekler için seferberlik ilan ederek 200 kişilik bir grup oluşturdu. Bu grup Karakışlak kentinde yaklaşık 300 Azerbaycanlıyı katletti. 6 Ocakta Zengezur bölgesi yönetici vekili Kalantarov Gorus'da İngiliz kuvvetleri olmasına rağmen Ermenilerin kenti yakıp dağıttıklarını ve engel olunmaya bile çalışılmadığını Bakü'ye bildirdi. Ardından 10 Ocak 1919 tarihinde Zengezur eyalet idarecisi Melik Namazaliyev, İngiliz heyeti başkanı Gibbon'un bölgede iken Zengezur'da 30 Müslüman kentinin Andranik ve kuvvetleri tarafından yakılıp talan edildiğini Bakü'ye bildirdi. Fakat burada dikkat

çeken bir başka detay ise bu katliamları gerçekleştiren Ermenilerin, başta Türkiye ve diğer ülkelerin topraklarından gelen kişiler olmasıydı. 10 Mart 1919 tarihli bir belgede: "Van ve Sason Ermeni kuvvetlerinin Karahaç, Kadılı, Yukarı Karabağlar, Ağasıbeyli, Dahiaz ve Şakalı kentlerindeki kadınları ve kızları esir aldıklarını hakkında" şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki bu bölgeden gelen Ermeniler önce Türkiye sonra da Azerbaycan topraklarında kötülüklerine devam etmekteydiler (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 2001: 19-28).

Nazırlar Şurası 15 Ocak 1919 tarihinde Zengezur, Şuşa, Cevanşir ve Cebrail kazalarını ihtiva eden geçici genel valilik kurma kararı almış ve aynı gün Hüsrev Bey Sultanov'u genel vali olarak atamıştır. Öte yandan Andranik liderliğindeki Ermeni kuvvetleri Zengezur'un içlerine ilerlemeye devam ederken 1919 yılı Şubat ayının ikinci yarısında 200 kişilik bir ordu ile İngilizler Şuşa'ya geldiler. Onların gelmesi ile Ermeni ordularının ilerlemesi bir süreliğine engellenmiş oldu. İngilizler zaman zaman diplomatik veya tehditkâr olan değişken tutumları neticesinde Nisan ayında Sultanov'un valiliğini tanıyarak Andranik ve kuvvetlerinin bölgeden çıkarılmasını istediler (Mustafa, 2018; Tarix İnstitutu, 2008).

Azerbaycan Hükümeti Transkafkasya'da etnik çatışmaların durması için her zaman alınan önlemleri desteklemekteydi. 11 Nisan 1919'da Transkafkasya Kongresi'ne gönderdiği yazı ile tedbirleri desteklediğini resmen bildirdi. 1919 yılında Türk ordularının geri çekilmesinden faydalanarak Kars istikametine yönelen Ermeniler Azerbaycan hükümetinin ciddi itirazı ile karşılaştılar. Müslüman göçmenlerin yerleştiği Kars'ta Ermeni faaliyetlerini protesto eden Azerbaycan Harici İşler Nazırlığı bununla ilgili olarak Transkafkasya'daki İngiliz silahlı kuvvetleri komutanlığına bir nota verdi. Devam eden kanlı olaylar diğer komşu devletlerde de endişeye sebep oldu. Çünkü Kafkaslarda neredeyse her bölgede az sayıda da olsa artık Ermeniler bulunmaktaydı ve onların Müslümanlara karşı olan tavrı bilinmekteydi. Gürcistan Harici İşler Nazırı Gegeçkori, Azerbaycan hükümetine gönderdiği telgrafta Kars ve Erivan'da olanlardan rahatsız olduğunu bildirdi. Ona göre bu olaylar kardeş kavgalarına ardından da savaşa neden olabilirdi (Sadıqov, 2012: 413). Ancak Azerbaycan topraklarında uzun süredir devam eden Ermeni- Müslüman çatışmaları, bilhassa 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından doruk noktasına ulaşmıştır.

Nisan 1919 yılı itibariyle Andranik ve kuvvetlerinin bölgeden çıkarılmasına kesin olarak karar verilince Vali Sultanov liderlik ettiği Azerbaycan askerleri ile 30 Mayıs'ta Ermeni askerlerini yenerek Hankend ve Şuşa'yı geri aldı. Haziran ayında da Şuşa'ya gizlice silah taşıyan Ermeni Milli Şurası'nın birliklerini hapsederek Karabağ arazisinden onları çıkarmayı başardı. Bu süreçte Andranik'in çeşitli dış siyasilerinden himaye arayışı sürekli olarak devam etti. Askeri finans sağlama amacı ile bir yandan Şaumyan vasıtasıyla Sovyet Rusya'sına yakınlaşmaya diğer yandan ise Ermeni Katolikliğinin desteği ile İngilizlerle ittifak kurmaya çalıştı. Bu sıralarda Andranik ve bir diğer lider Manuk'un en iyi silahlarla donatılmış askeri birlikleri Zengezur'un Laçın bölgesindeki Zabuh Deresi yakınlarında bozguna uğratıldı. Zabuh Deresi'nde yaşananlardan Andranik ile bir grup silahlı kuvveti kurtulabildi. O da bölgeden Eçmiadzin'e sonra Tiflis'e sonra da İngiltere ve Fransa'daki himayedarlarının yanına gidecekti (Nərimanoğlu, 2018: 128-132). Azerbaycan hükümetinin kararlı duruşu ve politikası sonucunda, Karabağ'da Cumhuriyetin kanuni gücü kısa süre içerisinde yeniden tesis edildi. Özellikle Karabağ Genel Valisi Hüsrev Bey Sultanov'un, Azerbaycan'ın Karabağ'ın dağlık kesiminde, Zengezur'da ve Ermenilerin göz koyduğu diğer yerlerinde egemenliğinin kurulmasında büyük katkısı oldu. Kana susamış Andranik, onun ciddi ısrarı ve müttefiklerinin yardımıyla sadece Azerbaycan'ı değil, tüm Güney Kafkasya'yı terk etmek zorunda kaldı (Tarix İnstitutu, 2008: 356).

6. ANDRANİK OZANYAN'IN SONU

Zengezur'da faaliyet gösteren Andranik Ozanyan bu sırada kendisine ve silahlı kuvvetlerine destek aramaya devam etti. 17 Şubat 1919'da Taşnak Hükümeti Naş Put Gazetesi aracılığı ile uluslararası çerçeveye sığmayan gaddarlıkla Müslüman ahaliye karşı yaptıklarından ötürü Andranik'in Ermeni birlikleri listesinden çıkarıldığını tekrar ilan etti. Dolayısıyla Erivan hükümeti ile arası hayli açılmış durumdaydı (Selvi, t.y.; Əhmədov, 2008: 57). Bunun bir diğer sebebi ise Doğu Ermenistan yöneticilerini "hain" olarak görmesi idi. Ermeni yöneticileri kendisini Erivan'a davet ettiklerinde tepkili olduğu için tüm davetleri reddetti. Bir sonraki Erivan'a gidişi ise askerleri ile şehrin üzerine yürümek şeklinde gerçekleşti. Diğer sebeplerin yanında Andranik'in gönüllülerinden birinin, kaynaklara göre değişiklik gösterse de, yaralanması veya öldürülmesi üzerine Andranik çok öfkelenerek Erivan üzerine yürüme kararı almıştır. Böylece binlerce insanı katleden Andranik, bir askerinin başına gelen durum nedeniyle piyadeleri, süvarileri, top bataryası ve askerleri ile beraber Erivan'a girmiş, Ermeni ve yabancı diplomatik çevrelerin acil durum ilanı üzerine İngiliz askeri misyonu başkanı General Dawis, Andranik'i sakinleştirerek geri dönmesini sağlamıştır. Geri dönmesinde etkili olan bir diğer arabulucu taraf ise Erivan'daki Amerikalı temsilciler ve din adamları olmuştur (Çelebyan, 2003: 301-303).

Son yıllarını geçirdiği yabancı ülkelerde sürekli Ermeni mülteciler için yardım aradı. Ülkeden çıkışı hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Çelebyan Andranik'in önce Paris'e sonra Londra'ya geçtiği, ardından da Amerika'ya gittiğini bildirirken (Çelebyan, 2003: 311-326) Ahmedov bir grup silahdaşı ile birlikte önce İran'a oradan Amerika'ya gittiğini belirtmektedir (Əliyev, 1993: 66). Genel kabul noktası ise varış noktasının Amerika olmasıdır. Andranik 1922'de Kaliforniya, Fresno'ya yerleşti ve beş sene sonra 1927 yılında öldü. Ölmeden önce vatan toprağı dediği Doğu Anadolu'ya defnedilmeyi vasiyet ettiyse de SSCB cesedi Erivan'a bile kabul etmedi. Cenazesi Paris'e defnedildi. Bu büyük kıyımcının mezarı ancak 2000 yılında Erivan'a getirilebildi (Selvi, t.y.: 3).

7. SONUÇ

Yapılan bu çalışmada Anadolu'da Balkanlarda ve Azerbaycan coğrafyasında türlü terör faaliyetinde bulunan ve Müslüman Türkleri kendisine düşman belleyen Andranik Ozanyan anlatılmaya çalışılmıştır. Ozanyan'ın bu faaliyetleri literatürümüzde yeterince yer bulmamaktadır. Bu nedenle biyografik bir çalışma çerçevesinde gerçekleştirdiği terör eylemleri, sebebi olduğu kayıplar, emelleri ve nihayetinde de sonu anlatılmıştır.

Andranik Ozanyan barbarlık ile ömrünü tüketen ve binlerce Müslümanın kanına giren bir çeteci idi. Her daim Türk askeri ile çatışmaktan kaçındı. Zaten yukarıda anlatıldığı gibi kendisi daha ziyade savunmasız, sivil köylü halkı hedef alarak etnik bir temizlik yapmayı amaçladı ve Doğudan Batıya Ermenistan fikrini gerçekleştirmeye çalıştı. Dolayısıyla zaman zaman kendisine belirlediği "ağabey" ülkesi ile her türlü işkenceyi ve caniliği sivil halk üzerinde gerçekleştirdi. Diplomatik olarak da eylemleri için daimi destek gördü. Mevcut Ermeni hükümeti ile karşılıklı olarak aralarının açık olduğuna dair belgeler yayınlamış olsalar da yine kendi devletinin desteği de eksik olmadı. Ermeni halkı da tam anlamıyla kendisine bir destek sağlamış değildi. Onun yanında olanlar çoğunluk olsa da yaptıklarının ve fikirlerinin karşısında olanlar ve eleştirenler de mevcuttu.

Günümüzde ve geçmişte sevenleri tarafından adına marşlar dahi yazıldı. "Andranik kardeş, gidelim Türkiye'ye, Kırılım Türkleri olsun Ermenistan" şeklindeki birçok dizeye baş karakter oldu. Bugün

Ermenilerin kahraman gözü ile baktıkları bu insanlık düşmanı, gerek Rusya gerekse Avrupalı devletlerden aldığı yardımlar ile Türkleri katlederek onlar tarafından övgülere madalyalara ve unvanlara sahip oldu. Her zaman olduğundan daha fazla görünmeye çalıştı. Günümüzde de Ermeni yazarlar tarafından kahraman olarak tanıtılması Batıyı ve Rusya'yı kandırma çabasından ileri gitmedi. Yapılan heykelleri, adına basılan paralar, Ozanyan'ın doğum gününün hala ülkede kutlanıyor olması gibi faaliyetler de bu terör elemanının Ermenilerin gözünde nasıl görüldüğünü yansıtmaktadır. Bugün de Ermenilerin milli özgürlük hareketlerinin anahtar figürü olarak görülmeye devam edilmektedir.

Kaynakça

- Akçora, E. Ö. (2017). Anadolu'dan Azerbaycan'a Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam (Azerbaycan-Karabağ-Hocalı). *Türk Dünyası Araştırmaları*, (226).
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). (2001). *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Çelebyan, A. (2003). *Andranik Paşa*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Dayı, S. E. (1997). *Elviye-i Selase'de (Karsi Ardahan, Batum): Milli Teşkilatlanma*. Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- Emrahov, Z. (2018). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 1918-1920 Yıllarında Zengezur, Karabağ Ve Nahçıvan'daki Ermeni Zulmünü Öğrenmek İçin Bir Kaynak Olarak Parlamento Belgeleri. *Strateji Tahlil*, (1-2 (23-24)).
- Əhmədov, T. (2008). *Erməni Xəyanəti 1918-1920*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat.
- Əliyev, M. B. (1993). *Qanlı Günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Ghazanchyan, S. (2016). Today is Andranik Ozanian's 151st Birth Anniversary [Haber]. Geliş tarihi 18 Temmuz 2022, gönderen <https://en.armradio.am/2016/02/25/today-is-andranik-ozanians-151st-birth-anniversary/>
- Həbibəoğlu, V. (2002). *Tərrörçü Andranik və "Böyük Ermənistan" Xülyası*. Bakı: Gənclik Nəşriyyatı.
- İsmayılov, K. (2014). *Zəngəzurdə Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)*. Bakı: Turxan Nəşriyyatı.
- Musayev, İ. (1998). *Azərbaycan'ın Naxçıvan və Zəngəzur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Mustafa, N. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İşığında (1918-1920): Araşdırmalar, Məqalələr*. Bakı: Ulu.
- Mustafayev, B. (2012). Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan Katliamı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (47).
- Nərimanoğlu, H. (2015). *Türk, Ya Erməni Soyqırımı?* Bakı: Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi.
- Nərimanoğlu, H. (2018). *Zəngəzur, Köç, Deportasiya, Soyqırımı, İşğal Tarixi*. Bakı: QHT Nəşriyyatı.

- Sadıqov, H. (2012). *Erməni Məsələsi: Xəyanəti, Deportasiyanı, Soyqırımını və İşğalı Pərdələyən Yalan*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
- Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Selvi, H. (t.y.). Kafkaslardan Balkanlara Katliamcı Bir Çete Reisi; Andranik Ozanyan. *Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*. Geliş tarihi gönderen <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/kafkaslardan-balkanlara-katliamci-bir-cete-reisi-adranik-ozanyan/>
- Tarix İnstitutu (Ed.). (2008). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Urud, M. (2005). *Zəngəzur*. Bakı: Prezident Kitabxanası.
- Urud, M. (2016). *Zəngəzur: Uzaq Keçmişdən Müasir Dövrə Qədər*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat.
- Walsh, P. (2018). When T.P. O'Connor Met General Andranik. *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*. Geliş tarihi gönderen <https://avim.org.tr/Blog/WHEN-T-P-O-CONNOR-MET-GENERAL-ANDRANIK-DRPATWALSH-COM-29-07-2018>
- Yıldırım, B. (2012). *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan Ordusu'nda Taşnak Komitecisi Andranik Ozanyan ve Faaliyetleri*. Program adı: Uluslararası Balkan Sempozyumu: Balkan Savaşlarının 100. Yılı Bildirileri, İstanbul.

EKLER

Fotoğraf 1: Andranik Ozanyan'ın üniformalı bir fotoğrafı. / ERMENİ Haber Ajansı, "25 Şubat Ermenistan Milli Kahramanı Andranik Paşa'nın Doğum Günüdür", 2019.
<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2019/02/25/Ermenistan-Milli-Kahraman%C4%B1-Andranik-Pa%C5%9Fa/148776?fbclid=IwAR0LRyRPW0a_Gk1eF72wXKhfw_avLt4EzT_0nc2WtjmhlsKqgMAIeySg44o>. Erişim tarihi 14.06.2021.

Fotoğraf 2: Andranik Ozanyan'ın doğumunun 150. yılına özel basılan Ermenistan Parası. Ön yüzünde "Halkımın özgürlüğü ve esenliği için savaştım." yazmaktadır. / SAHA, Pabitra, "Armenia 1000 Drams 2015: Andranik Ozanyan", 2015.<<<https://worldcoinnews.blogspot.com/2015/03/armenia-1000-drams-2015-andranik-ozanyan.html>>>Erişim tarihi 20.05.2021.

